

54611 II

Львівський державний університет
імені Івана Франка
Наукова бібліотека



010005047



416 (4 VEP) 5² - 442

1119

1119

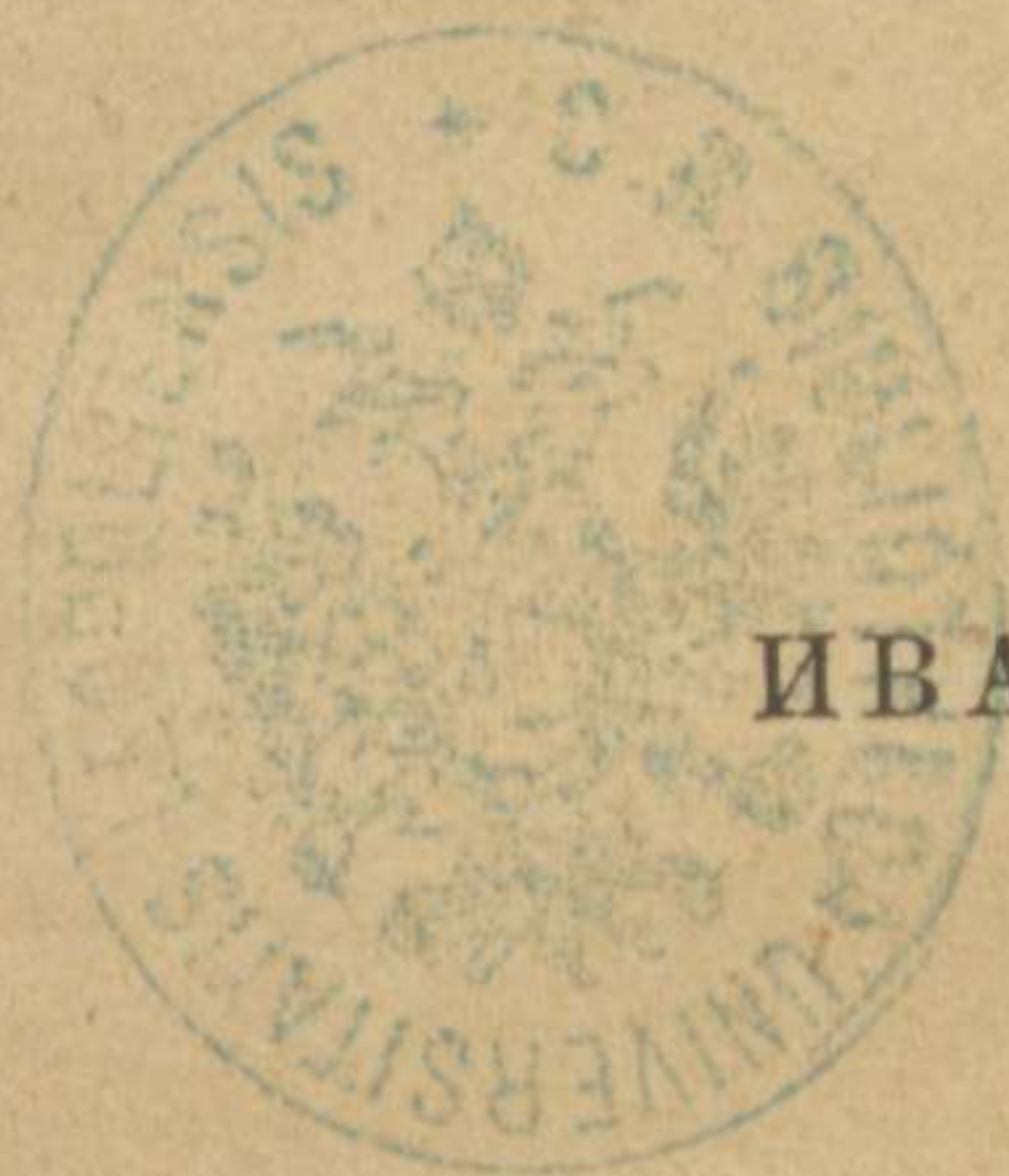


ЗАХАРЪ БЕРКУТЪ.

Образъ громадского жия карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

Написавъ

ИВАНЪ ФРАНКО.



Накладомъ редакціи „Зорѣ“.

У ЛЬВОВѢ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка,
підъ зарядомъ К. Беднарского.

HP 101

55

П Е Р Е Д М О В А.

Повѣсть исторична не есть исторія. Историкови ходить передовсѣмъ о выслѣджене правды, о сконстатоване фактѣвъ, мѣжь тымъ коли повѣстяръ користуєсь тѣлько историчными фактами для своихъ особныхъ артистичныхъ цѣлей, для воплоченя певной идеѣ въ певныхъ живыхъ, типовыхъ личностяхъ. Освѣчене, характеристика, мотивоване и групповане фактѣвъ у историка а у повѣстяря зовсѣмъ ѳдмѣннѣ: де историкъ оперує аргументами и лѳогичными выводами, тамъ повѣстяръ мусить оперувати живыми людьми, особами.

Праця исторична має вартѣсть, коли факты въ нѣй представленѣ докладно и въ причинѣвъ звязку; повѣсть исторична має вартѣсть, коли ея основна идея зможе заняти сучасныхъ, живыхъ людей, то значить, коли сама она есть живою и сучасною.

Представлене давного громадского житя нашої Руси есть безперечно такимъ предметомъ живымъ и тыкающимъ сучасныхъ интересѣвъ. На кѣлько менѣ удалось ѳддати духа тыхъ давныхъ, замерклыхъ часѣвъ, нехай судить критика. Въ деталяхъ я позволявъ собѣ доповнювати сухій историчный скелеть поетичною фикцією. Головный предметъ взятый по части зъ исторіи (нападъ Монголѣвъ и ихъ вожакъ Пета), а по части зъ переказѣвъ народныхъ (про вытоплєне монгольской шайки и др.) Дѣйствующіи особы впрочѣмъ выдуманіи, мѣсцевѣсть списана по возможности вѣрно.

Львѣвъ дня 1. Грудня 1882.

Ив. Франко.



Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкинъ.

I.

Сумно и непривѣтно теперь въ нашѣй Тухольщинѣ! Правда, и Стрый и Опѣръ однако мыють еи рѣнистѣи, зеленѣи узбережя, и луги еи однако покрывають ся весною травами та цвѣтами, и въ еи лазуровѣмъ, чистѣмъ воздухѣ однако плавле та колесуе орель-беркутъ, якъ и передъ давными вѣками, Але все проче якъ же змѣнило ся! И лѣсы и села и люде! Що давно лѣсы, густѣи, непрохѣднѣи закрывали майже весь еи простѣръ окрѣмъ высокихъ полонинъ, сходили въ долину ажъ надъ самѣи рѣки, — теперь они мовъ снѣгъ на сонци стопили ся, зрѣдли, змалѣли, декуды посчезали, лишаючи по собѣ лысѣи обрывы гѣръ, инде зновъ зъ нихъ остались ся лишъ пообсмалюванѣи пеньки, зъ мѣжъ котрыхъ де-де несмѣло виростае нужденна смечина або ще нужденнѣишѣи яловець. Що давно тихо тутъ було, не чути нѣякого голосу окрѣмъ ѳвчарской тримѣты десь на далекой полонинѣ, або рыку дикого тура або оленя въ гущавинахъ, — теперь на полонинѣ гейкають воларѣ, а въ ярахъ и дебрахъ гомоняють рубачѣ, трачѣ и гонтарѣ, котрѣ ненастанно, мовъ невмирающей червѣ, пѣдгрызають и пѣдтинають красу тухольскихъ гѣръ — столѣтнѣи ялицѣ та смереки, и або спускають ихъ, потятыхъ на великѣи бѣтюки, долѣ потоками до новыхъ паровыхъ тартакѣвъ, або таки на мѣсци рѣжутъ на дошки та на гонты, Але наибѣльше змѣнили ся люде. Зъ верху глянувши, то немѣбы змогла ся мѣжъ ними „культура“, але на дѣлѣ выходитъ, що змогло ся тѣлько ихъ число. Сель и присѣлкѣвъ бѣльше, хать по селахъ бѣльше, але за то по хатахъ убожество бѣльше и нужда бѣльша. Народъ нужденный, прибитый, понурый, супроти чужихъ несмѣлый и недотепный. Каждый дбаетъ о себе тѣлько, не

розумѣючи того, що такимъ робомъ роздроблюють ся ихъ силы, ослаблює ся громада. Не такъ ту колись було! хочъ менше народа, та за то що за народъ! що за жите кипѣло въ тыхъ горахъ, середъ тыхъ непрохѣднихъ борѣвъ у стѣпъ могучого Зелеменя!

Лиха доля довгій вѣки знущала ся надъ тымъ народомъ. Тяжкі удари пѣдкопали єго добробытъ, нужда зломала єго свобѣдну, потужну вдачу, и нынѣ тѣлько неяснї, давнї спомини нагадують правнукамъ о щасливѣйшѣмъ житю предкѣвъ. И коли часомъ стара бабуся, сидячи въ запѣчку и прядучи грубу вовну почне розказувати дрѣбнымъ внукамъ про давну давнину, про напады Монголѣвъ-песиголовцѣвъ и про тухольского ватажка Беркута, — дѣти слухають тревожно, въ ихъ сивыхъ оченятахъ блискотять слѣзы, а коли скѣнчить ся дивовижна говѣсть, то малї й старї зѣтхаючи шепчуть: ахъ, що за красна байка!

— Такъ, такъ, — говорить бабуся, похитуючи головою, — такъ, такъ, дѣтоньки! Для насъ то байка, — а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такї часы, — замѣчає декто старшїй.

— Говорять старї люде, що ще колись вернуть ся, але мабутъ ажъ передъ кѣнцемъ свѣта.

Сумно и непривѣтно теперъ въ нашѣй Тухольщинѣ! Казкою выдає ся повѣсть про давнї часы и давныхъ людей. Вѣрити не хотять нынѣшнї люде, вырослї въ нуждѣ и притиску, въ тысячныхъ путахъ и залежно-стяхъ. Але нехай собѣ! Думка поэта летить въ тї давнї часы, оживляє давныхъ людей, а въ кого сердце чисте и щиролюдске чуте, той и въ нихъ побачить своихъ братѣвъ, живыхъ людей, а въ житю ихъ, хочъ и якъ неподѣбнѣмъ до нашего, догляне не одно таке, що може бути пожадане и для нашихъ „культурныхъ“ часѣвъ.

Було се 1241 року. Весна стояла въ тухольскихъ горахъ.

Однои пречудно-хорошой днини лунали лѣсистї пригѣрки Зелеменя голосами стрѣлецкихъ рогѣвъ и кри-

ками численнихъ стрѣльцѣвъ. Се новый бояринъ тухольскій, Тугаръ Вовкъ, справлявъ великїи ловы на грубу звѣрину. Онъ празнувавъ починъ своего нового жита, — недавно бо князь Данило дарувавъ ему въ Тухольщинѣ обширнїи полонины и цѣле одно пригѣре Зелеменя, недавно онъ появивъ ся въ тыхъ горахъ и побудувавъ собѣ гарну хату, и отсе першу учту справляе, знакомить ся зъ доколичными боярами. По учтѣ рушили на ловы въ тухольскїи лѣсы.

Ловы на грубого звѣря, то не забавка, то боротьба тяжка, неразъ кровава, неразъ на жите и смерть. Туры, медведѣ, дики, се небезпечнїи противники; стрѣлами зъ лукѣвъ рѣдко кому удасть ся повалити такого звѣря; навѣтъ рогатиною, котру кидалось на противника при достаточнѣмъ приближеню, не легко ему дати рады. Тожъ послѣдною и рѣшающею збруею була важка копїя, котрою треба було влучити противника зъ близька, власноручно, зъ цѣлою силою, ѡдъ разу. Схиблений ударъ — и житю борця грозило велике небезпеченство, коли ему не удалось въ послѣднѣй хвили попасти въ безпечну крытѣвку и добути меча або тяжкого топора для своєї обороны.

Не диво затымъ, що Тугаръ зъ своими гѣстьми выбиравъ ся на ловы, мовъ на вѣйну, зъ запасомъ стрѣль и рогатинъ, зъ слугами и припасами живности, навѣтъ зъ досвѣдченымъ знахаремъ, умѣющимъ замовляти раны. Не диво такожъ, що Тугаръ и его гостѣ були въ повнѣй рицарскѣй збруи окрѣмъ панцирѣвъ, бо тї спиналибы ихъ въ ходѣ по ломахъ и гущавинахъ. То тѣлько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька своего, посмѣла такожъ вирушити разомъ зъ гѣстьми на ловы. Тухольскїи громадяне, видячи сѣ, якъ вѣхала на кони посередъ гостей, гордо, смѣло, мовъ стрѣмка тополя середъ коренастыхъ дубѣвъ, зъ уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— Отъ дѣвчина! Тѣй не жаль бы бути мужемъ. И певно лѣпшїй зъ неї мужъ бы бувъ, нѣжъ єи батько!

А се певно не мала була похвала, бо Тугаръ Вовкъ бувъ мужчина, якъ дубъ. Плечнистый, пѣдсадковатый,

въ грубыми чертами лица и грубымъ, чорнымъ волосемъ, онъ и самъ подобавъ на одного зъ тыхъ злющихъ тухольскихъ медведѣвъ, противъ котрыхъ ѣхавъ воювати. Алежъ бо ѣ донька его Мирослава була дѣва, якои пошукати. Не кажемо вже про ѣи уроду и красу, анѣ про ѣи добре сердце — въ томъ зглядѣ богато ѣи ровесницъ могло стати зъ нею на рѣвни, хочъ и не богато могло ѣѣ перевыспити. Але въ чѣмъ не мала она пары мѣжъ своими ровесницями, такъ се въ природнѣй свободѣ своего обходженя, въ незвычайнѣй силѣ мускулѣвъ, въ смѣлости и рѣшучости, властивѣй тѣлько мужчинамъ, вырослымъ въ ненастаннѣй боротьбѣ зъ супротивными обставинами. Заразъ зъ першого разу видно було, що Мирослава выросла на свободѣ, що виховане ѣи було мужеске и що въ томъ прекрасно розвиненѣмъ дѣвочѣмъ тѣлѣ живе сильный, великими способностями обдарованный духъ. Она була въ батька единачка, а до того ще заразъ при народженю стратила матѣрь. Нянька ѣи, стара мужичка, ѣдѣ малку заставляла ѣѣ до всякои ручной работы, а коли пѣдросла, то батько, щобъ розважити свою самоту, бравъ ѣѣ всюды зъ собою и щобъ вдоволити ѣи палку натуру, приучувавъ ѣѣ владати рицарскою збруєю, зносити всякѣ невыгоды и смѣло стояти въ небезпеченьствахъ. И чимъ бѣльшѣ трудности ѣѣ приходилось поборювати, тымъ охотнѣйше бралась она за дѣло, тымъ красше проявляла ся сила ѣи тѣла и ѣи рѣшучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нѣколи не переставала бути женщиною: нѣжною, доброю, зъ живымъ чутѣмъ и скромнымъ, стыдливымъ лицемъ, а все те лучилось въ нѣѣ въ таку дивну, чаруючу гармонію, що кто разъ бачивъ ѣѣ, чувъ ѣи мову, — той до вѣку не мѣгъ забути ѣи лица, ѣи ходу, ѣи голосу, — тому они пригадували ся живо и выразно въ найкрасшихъ хвиляхъ его житя, такъ якъ весна навѣтъ старому старцеву пригадує его молоду любовь.

Вже третій день тревали ловы. Богато оленѣвъ-рогачѣвъ и чорногривыхъ турѣвъ лягло головами ѣдѣ стрѣлъ и ратищъ боярскихъ. Надъ шумнымъ гѣрскимъ

потокомъ, на зеленой полянѣ середѣ лѣса стояли шатры ловцѣвъ, курили ся разъ-въ-разъ величезнѣ огнища: де висѣли на гакахъ кѣтлы, обертали ся рожны, — де варилося и пеклось мясиво убитой дичины для гостей. Нынѣшнѣй, послѣднѣй день ловѣвъ мавъ бути посвяченый самому головному, хочъ и самому небезпечному дѣлу — ловамъ на медведѣвъ.

На стрѣмкѣмъ пригѣрку, ѡддѣленѣмъ ѡдъ другихъ страшными дебрами, порослѣмъ густо величезными буками и емереками, покритѣмъ ломами и обвалищами деревъ, було ѡдъ давна головне леговище медведѣвъ. Тутъ, якъ твердивъ тухольскѣй провѣдникъ, молодой гѣрнякъ Максимъ Беркутъ, гнѣздила ся медведяча матка, — ѡдти дикѣ звѣрѣ розносили пострахъ на цѣлу околицю и на всѣ полонины, и хочъ неразъ удавалось смѣлымъ ѡвчарямъ забити одного або другого стрѣлами та топорами, то все таки число ихъ було надто велике, а щѣбъ изъ того була значна для околицѣ полекша. Такъ не диво, що коли новоприбувшѣй бояринъ Тугаръ Вовкъ оповѣстивъ тухольцямъ, що хотѣвъбы зрѣбити великѣй ловы на медведѣвъ и проситъ о провѣдника, они не тѣлько дали ему на провѣдника першого легиня на всю тухольску верховину, Максима Беркута, сына тухольского бесѣдника, Захара, але крѣмъ того вырядили зъ власной волѣ цѣлый ѡддѣлъ легинѣвъ зъ луками и ратищами до помочи зѣбранымъ боярамъ. Цѣла тота громада мала ѡступити медведяче леговище и очистити его до разу ѡдъ поганого звѣря.

Ѡдъ самого досвѣта въ ловецкѣмъ таборѣ великѣй рухъ и трепетне ожиданѣ. Боярскѣй слуги ѡдъ пѣвночи звивали ся, приговоруячи для гостей ѣду на цѣлый день, наповнюячи шипучимъ медомъ и яблочникомъ подорожнѣй бѣклаги. Тухольскѣй легинѣ й собѣ готовили ся, острячи ножѣ та тесаки, обуваючи мѣцнѣй жубровѣй постолы и складаючи въ невеличкѣй дорожнѣй бѣсаги печене мясо, паляницѣ, сыръ и все, що могло понадобится въ цѣлоденнѣй труднѣй переправѣ. Максимъ Беркутъ, котрый ажъ нынѣ супрѣти найважнѣйшого и найтяжшого дѣла почувъ ся въ повнѣ самымъ собою, въ повнѣ

начальникомъ сеи невеличкои арміи, заряджувавъ зъ правдиво начальницкою вважливостю и повагою все, що до дѣла належало, нѣ о чомъ не забуваючи, нѣ зъ чимъ не кваплячись, але и нѣ зъ чимъ не опознюючись. Все у него выходило въ свѣй часъ и на своѣмъ мѣсци, безъ сумѣшки и сутолоки; всюды онъ бувъ, де его потрѣбно було, и всюды умѣвъ зробити ладъ и порядокъ. Чи то мѣжъ своими товаришами-тухольцями, чи мѣжъ боярами, чи мѣжъ ихъ слугами, Максимъ Беркутъ всюды бувъ однакій — спокѣйный, свободный въ рухахъ и словахъ, мовъ рѣвный середъ рѣвныхъ. Товаришѣ односились до него такъ само, якъ онъ до нихъ, свободно, несиловано, смѣялись и жартували зъ нимъ, а прецѣнь выповнювали кождый его розказъ швидко и точно, и такъ весело та радо, немовъ и самі безъ розказу булибы въ тѣй хвили то само зрѣбли. Боярска служба, хочъ далеко не такой рѣвнои вдачѣ, далеко не такъ свободна въ обходженю, далеко склоннѣйша зъ однихъ гордо высмѣвати ся а передъ другими низенько хилити ся, прецѣнь поважала Максима Беркута за его звичайнѣсть и розсудливѣсть, и хочъ не безъ дотинкѣвъ та жартѣвъ, она такой рѣвила то, що онъ казавъ. А и самі бояре, по бѣльшой части люде гордї и военнї, не радо бачучї „смерда“ въ своѣмъ товариствѣ, тай то ще смерда вважачючого ихъ чимсь немовъ собѣ рѣвнымъ, — и они прецѣнь не показували надто выразно своѣи неохоты и выповнювали распорядженя молодого провѣдника, маючи на кождѣмъ кроцѣ спосѣбнѣсть переконати ся, що тї распорядженя були зовсѣмъ розумнї и такї якъ треба.

Ще сонѣчко не варазъ мало сходити, а вже ловецке товариство вирушило зъ табору. Глубока тиша стояла надъ горами; нѣчнї сумѣрки дрѣмали пѣдъ темнозелеными коронами смерекъ; на густѣмъ, чешѣргатѣмъ листю папороти висѣли краплѣ росы; повзучї зеленї поясники (*Lycopodium*) вили ся попѣдъ ноги, путали ся помѣжъ корѣнемъ величезныхъ вывертѣвъ, сплѣтали ся въ непроходимї клѣбуки зъ корчами гнучкои, колючои ожины та зъ сплетами дикого, пнучого хмелю. Зъ пропадистыхъ, чорныхъ мовъ гирла безоднѣ дебрѣвъ зносила

ся сивыми туманами пара — знакъ, що на днѣ тыхъ дебрѣвъ плыли невеличкѣ лѣсовѣ потоки. Воздухъ въ лѣсѣ напоеный бувъ тою парюю и запахомъ живицѣ; онъ захапывавъ духъ, немовбы то ширшихъ грудей треба було, щобы нимъ свобѣдно дыхати.

Мовчки пробирала ся ловецка дружина непроходимыми нетрами, дебрами и ломами, безъ стежки, безъ нѣякихъ провѣдныхъ знакѣвъ у тѣмавоѣ гущавинѣ. Попереду ишовъ Максимъ Беркутъ, а за нимъ Тугаръ Вовкъ и прочѣ бояре. Обѣчь Тугара йшла донька его, Мирослава. Позаду йшли тухольскѣ легинѣ. Всѣ йшли озираючи ся и надслухували пильно. Лѣсъ починавъ оживати деннымъ житѣмъ. Пестропера сойка хрипѣла въ вершкахъ смерекъ; зелена жовна причепивши ся до пня, туйже надъ головами прохожихъ, довбала своимъ зелѣзнымъ дзюбомъ кору; въ далекихъ зворахъ чути було рыкъ турѣвъ и вытѣ вовкѣвъ. Медведъ въ ту пору, наѣвши ся, повертали вже до своего леговища и поукладавши ся пѣдъ ломами на моховѣѣ постели, дрѣмали. Стадо дикѣвъ рохкало десь въ дебри, холодячи ся въ студенѣмъ намулѣ.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всѣ дыхали важко, ледво можучи наловити грудьми воздуху; всѣ отирали краплистый пѣтъ зъ лица. Максимъ частенько озиравъ ся позадъ себе. Онъ зъ разу противный бувъ тому, щобъ и женщина йшла разомъ зъ мужами въ той небезпечный похѣдъ, але Мирослава уперла ся. Она жъ першѣй разъ була на такихъ великихъ ловахъ, и малабы для Богъ-зна'-якихъ трудностей занехати найкрасшу ихъ частину! Нѣякѣ доказы Максима о трудности дороги, о небезпеченствѣ на становищи, о силѣ и лютости звѣря не могли переконати еѣ. „Тымъ лѣпше! тымъ лѣпше!“ — говорила она зъ такимъ смѣлымъ поглядомъ, зъ такимъ солодкимъ усмѣхомъ, що Максимъ, мовъ очарованный, не мѣгъ нѣчого бѣльше сказати. И батько, котрый зъ разу такожъ радивъ Мирославѣ остати ся въ таборѣ, въ кѣнци мусѣвъ уступити еѣ просьбамъ. Зъ подивомъ глядѣвъ теперъ Максимъ, якъ тота безподѣбна женщина поровень

въ найсильнѣйшими мужами поборювала всякі трудности утяжливой дороги, якъ легко перескакувала она гнилі ломы и величезні трамы, якимъ певнымъ крокомъ ишла понадъ урвища, горѣ стрѣмкими дебрами, просковзувала помѣжь выверты, и при томъ такъ безопасно, такъ невтомимо, що Максимови здавало ся, що она хиба на якихъ чудовыхъ крылахъ уноситъ ся. Онъ глядѣвъ на ню и не мѣгъ наглядѣти ся.

— Дивна дѣвчина! — думалось ему разъ по разъ, — такой я ще и не видавъ нѣколи!

Ось уже прійшли на мѣсце. Медведяче леговище, то бувъ высокій, тѣлько одъ полуденного боку въ трудомъ доступный горбъ, покрытый грубезными буками и смереками, заваленый вывертами и ломами. Одъ пѣвночи, заходу и сходу входъ и выходъ замыкали высокі скалисті стѣны, немовъ величезною сокирою вырубані въ тѣла велита-Зелеменя и одсунені одъ него на кѣльканайцять сяжнѣвъ; доломъ попѣдъ тѣ стѣны вузкою щѣлиною шумѣвъ и пѣнивъ ся студены гѣрскій потѣкъ. Таке положенє улєкшувало нашимъ ловцямъ роботу: они потребували тѣлько обсадити не надто широкій плай одъ полуденного боку и тымъ плаемъ поступати чимъ разъ далѣ до горы, а звѣрь, не маючи иншого виходу, мусѣвъ конечно попасти ся въ ихъ руки и на ихъ ратища.

Опинивши ся на томъ важнѣмъ, хочъ дуже небезпечнѣмъ плаю, Максимъ Беркутъ велѣвъ товариству на хвилю розложити ся и спочити, щѣбы набрати силъ до трудного дѣла. Сонце сходило, але гилє смерекъ и сусѣднѣ горбы заслонювали его видъ. По короткѣмъ оддыху Максимъ почавъ розставляти ловцѣвъ въ два ряды такъ, щѣбы вповнѣ обсадити плай и перетяти звѣрямъ дорогу. Обчисливши ся въ силами, Максимъ побачивъ, що при входѣ, де плай ще вузкій, каждому ловцеви прійдєсь стояти о пять крокѣвъ одъ другого; але дальше въ горѣ, де плай росширяє ся въ цѣлу спѣхѣвасту площину, тамъ прійде ся ловцямъ ширше розступити ся. Одно тѣлько клопотало его, щѣ зрѣбити въ Мирославою, котра

конче хотѣла и собѣ стояти на особнѣмъ становищи, а не при боцѣ своего батька.

— А щожь то я гѣрша ѡдѣ отсихъ твоихъ легинѣвъ, — говорила она, румянѣючись мовъ рожа, до Максима, — ихъ ты ставишь на становища, а мене не хочешь... Нѣ, сего не буде! И для мого батька се бувбы встыдѣ, колибъ насъ двоѣ стояло на однѣмъ становищи! Правда, батеньку?

Тугарь Вовкѣ не мѡгъ ѣй спротивити ся. Максимъ зачавъ ѣй говорити о небезпеченьствѣ, о силѣ и люто-сти розжертого звѣря, але она зацѣткала его.

— А щожь то въ мене нема силы? А щожь то я не владаю лукомъ, ратищемъ и топоромъ! Ану, нехай котрый небудь изъ твоихъ легинѣвъ стрѣбуе зо мною порѡвнати ся, — побачимо, кто дужшій!

Максимъ въ кѡнци умовкѣ и мусѣвъ вчинити си волю. Тай чи мѡгъ ѡнѣ спротивити ся тѡй дивнѡй, чаруючѡй дѣвчинѣ? інѣ хотѣвъ хочѣ становище вызначити ѣй найменше небезпечне, але на нещастѣ сего не можна було зрѡбити, бо ту всѣ становища були ѡднако небезпечнѣ. Розставивши цѣле товариство, Максимъ давъ отъ якій розпорядокъ:

— Теперь помолѣмъ ся, кому кто знае, а ѡдтакъ разомъ заграймо въ роги. Се буде першій знакъ и пополошитъ звѣря. Затѣмъ пѡдемо горѣ плаемъ и станемо ажъ тамъ, де ѡнѣ розширюе ся. Тамъ мои товаришѣ остануть ся пильнувати выходу, щобы нѣ оденъ звѣрь не уйшовъ, а вы бояре пѡдете дальше, до самого матчиного леговища!

Въ добру хвилю опѡсля залунали лѣсы и полонины хрыпливымъ ревомъ жубровыхъ рогѡвъ. Немовъ величезна филия покотивъ ся голосъ по лѣсахъ и зворахъ, розбиваючи ся, глухнучи то зновъ подвоюючись. Пробуркали ся лѣсы. Заскиглила каня на вершинѣ смереки, зляканый беркутъ, широко розмахуючи крылами, пѡд-нявъ ся на воздухи; захрустѣвъ звѣрь помѣжь лѡмами, шукаючи безпечнои крыѣвки. Наразъ рыкъ рогѡвъ утихъ и ловцѣ пустили ся въ дорогу горѣ плаемъ. Всѣхъ сердца били ся живѣйше ожиданемъ незвѣсныхъ небезпе-

ченьствъ, бою и побѣды. Осторожно пробирались они рядами: передомъ рядъ боярскій, за нимъ рядъ парубоцкій. Максимъ ишовъ попереду, пильно надслухуючи та слѣдячи звѣрину. Царь ломѣвъ, медвѣдь, ще не показувавъ ся.

Дѣйшли вже до самого найвузшого гирла, по за котрымъ плай розширювавъ ся въ велику споховасту площину. Ловцѣ зновъ ту зупинили ся на розказъ Максима и зновъ заgrimѣли, ще зъ бѣльшою силою, жуброві роги, разносячи тревогу въ сумрачній медведячій лавры. Раптомъ затрѣщавъ лѣмъ недалеко, за величезною купою грубыхъ, перегнилыхъ вывертѣвъ.

— Бачнѣсть! — скрикнувъ Максимъ, — звѣрь наближаєсь! — Ледво сказавъ тѣ слова, коли въ тѣмъ крѣзь велику щѣлину мѣжь двома перевернутыми пнями, просунула ся пелехата, величезна голова и двое сѣрыхъ очей на пѣвъ цѣкаво, на пѣвъ тревожно вдивляло ся въ Тугара Вовка, що стоявъ на своѣмъ становищи якъ разъ о якихъ десять крокѣвъ передъ щѣлиною. Тугаръ бувъ старый воякъ и старый ловець, — ѡнъ не знавъ, що то тревога. Тожъ не говорячи и слова, не ѡдзываютъ ся нѣ до кого, ѡнъ выхопивъ важку зельзну стрѣлу зъ сайдака, положивъ на лукъ и намѣривъ ся до звѣря.

— Мѣряй въ око, боярине! — шепнувъ зъ позаду Максимъ. Хвилька тревожной мовчанки — свиснула стрѣла — и заревѣвъ звѣрь, мовъ скаженный, кинувши собою взадъ. И хотъ черезъ то счезъ ѡнъ ловцямъ зъ очей, скрывши ся за купою вывертѣвъ, то ревѣтъ его не втихавъ и не втихало безумне шеметанѣ.

— Далѣ за нимъ! — крикнувъ Тугаръ Вовкъ и кинувъ ся до щѣлины, въ котрѣй счезъ медвѣдь. Рѣвночасно два другі бояре вже выдрапались були на верхъ выверту, вже попѣднимали свои ратища и старались дати имъ належитый розмахъ, щобы доконати звѣря. Тугаръ Вовкъ, стоячи въ щѣлинѣ, пустивъ въ него другою стрѣлою. Звѣрь заревѣвъ ще дужше и кинувъ ся утѣкати, але очи его заплыли кровю, — ѡнъ не мѣгъ найти выходу и розщибавъ собою о дерева. Ратище одного боярина впилося ему мѣжь ребра, але не нанесло смер-

тельной раны. Дикій рыкъ раненого медведя розлягавъ ся чимъ разъ дужше. Въ роспуцѣ ѓнѣ здвигавъ ся на заднїи лапы, обтиравъ собѣ кровь зъ очей, рвавъ и кидавъ галуземъ напередъ себе, але дарма: одно єго око прошиблене було стрѣлою, а друге разъ-въ-разъ заплывало кровю наново. Шемечучись на ослѣпѣ докола, звѣрь наблизивъ ся зновъ до Тугара Вовка. Той ѓдкинувъ лукъ и причаивши ся за выстаючимъ коренемъ, вхопивъ обѣручъ свѣи важкїи топѣръ, и коли медвѣдъ, мацаючи добиравъ ся до знакомой собѣ щѣлины, ѓнѣ зъ всего розмаху грюкнувъ єго зъ горы въ голову, ажъ черепъ розколовъ ся на двое, мовъ розбита тиква. Бризнувъ кровавый мозокъ на боярина, и тихо, безъ рыку, поваливъ ся звѣрь до долу. Радѣсно заревѣли трубы бояръ на знакъ першой побѣды.

Звѣря вытягнуто зъ мѣжъ вывертѣвъ и обдерто зъ шкѣры. Затимъ бояре рушили дальше, въ гущавину. Сонце вже пѣднялось на небѣ и меркотѣло крѣзь гиле, мовъ скѣснїи золотїи нитки и пасма. Ловцѣ йшли теперь геть-геть веселѣйшїи, перехвалюючи ся своєю ѓдвагою и силою.

— Хочь я тѣлько вовкѣ, дрѣбна звѣрюка, то все ще дамъ раду тухольскому медведеви! — говоривъ Тугаръ Вовкѣ, радѣючи.

Максимъ Беркутъ слухавъ тыхъ перехвалокъ, и самъ не знавъ, чого єму жаль зробило ся тухольского медведя.

— Щожъ, — сказавъ ѓнѣ, — дурна звѣрюка, той медвѣдъ, — самотою держить ся. Якъ бы они зѣбрались до купы, то кто знає, чи и стадо вовкѣвъ далобы имъ раду.

Тугаръ повирнувъ на него гнѣвно, але не сказавъ нѣчого. Ловцѣ осторожно поступали дальше, драпаючись по вывертахъ, перескакуючи зъ пня на пень, западаючи неразъ по поясъ въ порохнѣ и ломахъ. Посередъ тыхъ звалищъ велитной природы виднѣли ся подекуды медведячїи стежки, протоптанїи ѓдъ давныхъ давенъ, вузкїи, але добре убитїи, засѣянїи густо ѓвлѣючими кѣстками баранѣвъ, оленѣвъ та всякои другои худобы. Максимъ

державъ ся теперь позаду бояръ; онъ разъ за разомъ обходявъ всѣ становища, осматривавъ слѣды, щобы догадати ся, чи свѣжій, чи нѣ, подпомагавъ, заохочувавъ утомленыхъ, — и тѣлько на нѣмъ однѣмъ не знати було нѣякои утомы. Зъ подивомъ позирала на него Мирослава, коли онъ переходивъ коло ней, и хочъ богато доси видала она молодцѣвъ и сильныхъ и смѣлыхъ, але такого якъ Максимъ, котрый бы единивъ въ собѣ всѣ прикметы сильного робѣтника, рицаря и начальника, — такого вѣй доси не лучало ся бачити.

Наразъ захрустѣвъ лѣмъ и грѣзно-люто выпавъ на ловцѣвъ величезный медвѣдь. Онъ бѣгъ зъ разу на чотырѣхъ лапахъ, але побачивши передъ собою ворогѣвъ, звѣвъ ся на заднїй лапы, а въ переднїй захопивъ бурею ѡдломаный буковый конарь, выкручующи нимъ докола себе и выдаючи часъ ѡдъ часу зъ горла уриваный, немовъ вызывающїй рыкъ.

На становищи супроти звѣря були два околичнїи бояре, зъ тыхъ, що то найголоснѣйше перехвалювали ся и хотѣли передъ всѣми показати ся наибѣльшими мысливцями. Побачивши страшного ворога тужь передъ собою, они збѣдли и затрептѣли. Але скрыти ся, втѣкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Двѣ стрѣлы вылетѣли рѣвночасно зъ двохъ лукѣвъ, але одна хибила, свиснувши медведеви понадъ уха, а друга влучила звѣря въ бѣкъ, не зранивши значно, а тѣлько роздразнивши безмѣрно. Величезнымъ сусомъ подскочивъ медвѣдь и шпурнувъ на одного ловця свою збрую — буковый конарь, котрый зъ страшенною силою гепнувъ ся о дерево. Затымъ не зупиняючи ся и на хвильку и не даючи ворогамъ часу до намыслу, медвѣдь кинувъ ся на одного зъ нихъ, що саме стоявъ на его протоптанѣй стежцѣ. Ратище блысло въ тремтячѣй руцѣ боярина, — онъ хотѣвъ кинути нимъ на звѣря.

— Не кидай! — крикнувъ трѣвожно Максимъ, надбѣгаючи и ведучи зъ собою помѣчь zagrożенымъ боярамъ, Тугара Вовка и ще одного боярина, — не кидай ратище, але схвати поприбѣчь и борони ся!

Але бояринъ не слухавъ и кинувъ ратище на звѣря.

Розмахъ бувъ невеликій, рука боярина тремтѣла, медвѣдь бувъ уже на якихъ пять кроковъ, — не диво затымъ, що ратище слабо зранило звѣря въ передну лопатку. Вхопивъ медвѣдь дручину, розломавъ єѣ и зъ страшнымъ рыкомъ кинувъ ся на свого ворога. Той державъ уже въ рукахъ пряму, на оба боки остру шаблю, котру ѓнъ называвъ медвѣдницею, и готовивъ ся вихнути єи ѓстре въ груди звѣреви. Але ѓстре поховзло ся по кости и застрягло въ лопатцѣ, и звѣрь вхопивъ боярина въ свои страшнѣ, зелѣзнѣ обѓймы. Разъ тѓлько скрикнула нещаслива жертва; захрустѣли кости пѓдъ медведячими пазѓрями, а голова, мовъ грушка, рострощена була медведячими зубами. Цѣла та страшенна и дрожю проймаюча пѓдѣя скоила ся такъ раптовно, такъ неспѓдѣвано, що закимъ Максимъ мѓгъ надѓѣгчи зъ пѓдмогю, вже трупъ боярина лежавъ на землі, а надъ нимъ стоявъ кровавый медвѣдь, выскаливши свои страшеннѣ зубы и ревучи на весь лѣсъ зъ болю ѓдѣ одержаныхъ ранъ.

Дрожъ пройшла у всѣхъ по тѣлѣ на той видѣ; бояре стали мовъ вкопанѣ. Тѓлько Максимъ спокѓйно наложивъ стрѣлу на свѓй роговый лукъ, пѓдступивъ два кроки близше до медведя и прицѣливши ся одну хвилину, пустивъ єму стрѣлу прямо въ сердце. Мовъ ножемъ перетятый урвавъ ся рыкъ звѣря и ѓнъ поваливъ ся трупомъ на землю.

Не ревѣли роги, не лунали веселѣ оклики по тѓй новѓй побѣдѣ. Бояре покинувши свои становища, зѣѣгли ся на мѣсце нещастя. Хочь и якъ були они загартованѣ въ вѓйнахъ, привыкли бачити смерть кругомъ себе, але видѣ кровавого, потрощеного и пошарпаного трупа вытиснувъ зъ всѣхъ грудей важкѣй зойкѣ.

Мирослава вхопилась за груди и ѓдвернула ся. Тухольскѣй легинѣ на сплетенѣ зъ галузя мары положили трупа, а за нимъ потягли и медведя. Понура мовчанка залягла надъ товариствомъ. Велика калужа крови блискотѣла до сонця и нагадувала всѣмъ, що ту ще передъ хвилею стоявъ живой чоловѣкъ, батько дѣтемъ, веселый, охочѣй и повный надѣѣ, а теперъ тѓлько безобразна

купа кровавого мяса зъ него лишила ся. У великой части бояръ ѡдѡйшла охота до ловѡвъ.

— Цуръ имъ, тымъ проклятымъ медведямъ! говорили деякѣ. Нехай тутъ и гинуть собѣ — чижъ намъ для нихъ наражувати свое жите?

Але Тугаръ Вовкъ, а особливо Мирослава и Максимъ, налягали конче, щобы кѡнчити распочате дѣло. Бояре вкѡнци пристали, але якось дуже не радѣ були вертати на свои становища.

— Позвольте менѣ, бояре, слово сказати, — заговоривъ до нихъ Максимъ. Позаякъ мои легинѣ замкнули выхѡдъ и не пустятъ нѣ одного звѣря ѡдси, то намъ не потрѣбно расходити ся ѡддалѣкъ однѣ ѡдъ другихъ. Найлѣпше буде, я думаю, роздѣлитись намъ на двѣ ровты и йти понадъ самѣ краѣ пропасти по обохъ бокахъ. Такъ мы зможемо найлѣпше зѡгнати все до середины, а тамъ разомъ зъ моими легинями обступимо густою лавою и выстрѣляемо до одного.

— А вжежь, а вжежь, що такъ лѣпше! — крикнули деякѣ бояре, не бачучи насмѣшливого усмѣху, що перелетѣвъ по устахъ Максима. Затымъ товариство роздѣлило ся. Одну ровту провадивъ Тугаръ Вовкъ, а другу Максимъ. Мирослава зъ власной охоты прилучила ся до другои ровты, хочъ и сама не могла собѣ выяенити, для чого. Мабуть шукала небезпеченьства, бо Максимъ выразно казавъ, що дорога другои ровты небезпечнѣйша.

Зновъ заграли роги и обѣ ровты розѡйшли ся. Ловцѣ йшли де парами, де поединчо, то сходячись, то розходячись, щобъ вышукати дорогу. Купами йти було зовсѣмъ не можна. Зближались уже идъ самому верхови; верхъ самъ бувъ голый, але понизше бувъ цѣлый валъ звалищъ и вывертѡвъ. Туды пройти було найтруднѣйше и найнебезпечнѣйше.

Въ однѡмъ мѣсци сторчала купа звалищъ, мовъ висока башта. Ломаче, камѣне и навѣяне ѡдъ давныхъ давень листе загороджувало, бачилось, всякѣй приступъ до той природной твердынѣ. Максимъ поповзавъ понадъ самымъ краемъ глубочезной пропасти, чѣпляючи ся де-де моху та скальныхъ обрывѡвъ, щобъ туды вынайти про-

хѳдъ. Бояре-жь, не навиклі до такихъ неприступныхъ и карколомныхъ дорѳгъ, пѳшли здовжь валу, надѳючись найти далѳ перерву и обѳйти єго. Мирослава запинила ся, щось немовъ держало єѳ бѳлизь Максима; єи быстрѳи очи вдивлювали ся пильно вѳ настобурчену передъ нею стѳну лому, шукаючи хочѳбы и якъ трудного проходу. Не довго она такъ и вдивляла ся, але смѳло почала пробирати ся помѳжь сушникъ и лѳмъ, а далѳ почала вдирати ся на великѳи камѳннѳи брылы и завалюючи проходъ выверты. Стала на версѳ и гордо озирнулася до вкола. Бояре ѳдѳйшли вже були досыть далеко, Максима не видно, а передъ нею безладна сутолока скаль и ломѳвъ, черезъ котру, бачилось, проходъ бувъ неможливый. Але нѳ! Онтамъ ѳддалѳкъ трохи, лежить величезна смерека кладкою понадъ те пекло, — туды безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на тоту кладку. А вступаючи на ню, ще разъ озирнула ся и, горда зъ свого ѳдкрытя, приложила гарно точеный рѳгъ до своихъ коралевыхъ устъ и затрубила на весь лѳсъ. Лунѳ покотила ся полонинами, розбиваючись вѳ дебрахъ и зворахъ чимъ разъ на бѳльше частокъ, ажъ поки не сконала десь вѳ далекихъ, недоступныхъ гущавинахъ. На голосъ Мирославиного рога ѳдозвавъ ся зъ далека рѳгъ єи батька, а ѳдтакъ и роги другихъ боярѳ. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на вывертѳ; смерека була дуже стара и наскрѳзь порохнава, а вѳ споду, вѳ непрогляднѳй гущи ломѳвъ, здавалось ѳѳ, що чує легкѳй хрускѳтъ и муркотанє. Прислухала ся лѳпше — не чути нѳчого. Тогдѳ она смѳло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла зъ пять крокѳвъ, коли разомъ затрѳщала передрухнѳла смерека, зломала ся пѳдъ ногами Мирославы, и смѳла дѳвчина вразъ изъ перегнѳлымъ трамомъ упала до долу, вѳ ломы и гниляче.

Упала на ноги, не попускаючи ся свои зѳруѳ. Вѳ рукахъ стискала сильно срѳбломъ оковане ратище; черезъ плечѳ у неѳ висѳли потужный лукъ и сайдакъ зъ стрѳлами, а за гарнымъ шкѳрянымъ поясомъ, що мовъ вылитый обхапувавъ єи стрѳйный дѳвочѳй станъ,

застромленийъ бувъ топоръ и широкій мысливскій нѣжъ зъ кѣстяными черенцами. Упавши несподѣвано въ тьмаву пропасть, она прецѣнь не почувала анѣ на хвилю страху, а тѣлько почала озирати ся довкола, щобъ дослѣдити якій вихѣдъ. Зъ разу не могла нѣчого выразно доба- чити, але швидко очи еи привыкли до пѣвсумерку, и тогдѣ побачила такій видъ, котрый и найсмѣлѣйшого мѣгъ переняти смертельною тревогою. Не далѣ, якъ на пять крокѣвъ передъ нею, лежала величезна медведиця въ гнѣздѣ коло своихъ молодыхъ и гнѣвными, зеленко- ватыми очима глядѣла на несподѣваного гостя. Миро- слава затрептѣла. Чи вдавати ся въ боротьбу зъ стра- шнымъ звѣремъ, чи шукати вихѣду и спровадити по- мѣчь? Але не легко було найти вихѣдъ — довкола ѣжили ся ломы и обрывы скаль, и хочъ перелѣзти че- резъ нихъ зъ трудомъ було можна, то въ очахъ дикого звѣря була се работа крайне небезпечна. Не довго наду- муючись, рѣшила ся Мирослава не зачѣпати звѣря, лишъ боронити ся въ разѣ нападу, а тымчасомъ дати трубою тревожный знакъ и закликати помѣчь. Але скоро тѣлько Мирослава затрубила, коли въ тѣмъ медведиця схопила ся зъ леговища и выючи кинулась до неи. Не часъ було Мирославѣ брати ся до лука, — звѣрь бувъ надто близько. Она захопила обома руками ратище и опершись плечима о камѣнный облазъ, наставила его на противъ медведицѣ. Звѣрь побачивши блискуче зелѣзне ѣстре, зупинивъ ся. Обѣ непріятельки стояли такъ довгу хвилю, не зводячи ока одна зъ однои, не схибляючи и однимъ рухомъ изъ своего становища. Мирослава не смѣла перша нападати на медведицю; медведиця зновъ шукала очима, куды бы напасти на ворога. Раптомъ медведиця захопила въ переднѣ лапы великѣй камѣнь и зводячись на заднѣ ноги, хотѣла шпурнути нимъ на Мирославу. Але въ тѣй самѣй хвили, коли зводила ся на заднѣ лапы, Ми- рослава однимъ могучымъ рухомъ пхнула ѣй ратище мѣжь переднѣ лопатки. Рыкнула страшенно медведиця и перевернулась горѣлицъ, обѣлявши ся кровю. Але рана не была смертельна, и медведиця швидко зѣрвала ся на ноги. Кровь текла зъ неи, та не аважаючи на

бѣль, она вновь кинула ся на Мирославу. Небезпечность было страшне. Розжертый звѣрь садивъ прямо, грозячи вже теперь своими страшными зубами. Оденъ ратунокъ для Мирославы бувъ — выдрапати ся на облазъ, о котрый була оперта. Хвилька, оденъ рухъ — и она стояла на облазѣ. На серци полекшало Мирославѣ, — теперь ей положене не было таке небезпечне, бо въ разѣ нападу она могла ударити на звѣря зъ горы топоромъ. Але медведиця, побачивши наглу втечу своего ворога, раптомъ кинула ся въ бѣкъ въ густѣ ломы и поки Мирослава могла дослѣдити, де она дѣлась, а вже медведиця стояла близько ней на камени, ревучи грѣзно и розвявши закровавлену пащеку. Зимный пѣтъ выступивъ на чолѣ у Мирославы; она бачила, що теперь настала рѣшуча хвиля, що на тѣй вузкѣй камѣнной плитѣ мусить розѣграти ся боротьба на жите и смерть, и що того буде побѣда, кто зможе удержати ся на тѣмъ становищи и зѣпхнути зъ него противника. Медведиця була вже близько; Мирослава трѣбувала заставити ся ѡдъ ней ратищемъ, але медведиця захопила дручину зубами и шарпнула ѣвъ такъ сильно, що мало не зѣпхнула Мирославу зъ каменя; ратище выховзлось ѣй зъ рукъ и звѣрь кинувъ нимъ геть въ ломы.

— Теперь прійдешь згибати! — блиснуло въ мысли Мирославы, але ѡдвага не покинула ей. Она ухватила обома руками топѣръ и стала мѣцно до послѣдней обороны. Звѣрь сунувъ чимъ разъ близше; горяче его дыхане чула вже Мирослава на своѣмъ лицѣ; мохната лапа, насторожена острыми кѣгтями, грозила ей груди, — ще хвиля, и ѣй прійшло бы, пошарпанѣй и кровавѣй, упасти зъ каменя, бо топорище было за коротке супроти лапъ величезного звѣря.

— Ратунку! — скрикнула въ смертельной тревозѣ Мирослава, и въ тѣй хвили понадъ ей головою блиснуло ратище и пхнута въ горло медведиця мовъ колода упала зъ каменя. Въ щѣлинѣ камѣнныхъ звалищъ понадъ головою Мирославы показало ся радѣсне, живымъ огнемъ палаюче лице Максима Беркута.

Оденъ вдячный поглядъ уратованой дѣвчины уща-

слививъ Максима. Але слова не було мѣжь ними анѣ одного. На те не було часу. Медведиця ще жила и ревучи зѣрвала ся въ мѣсяцѣ. Однимъ скокомъ була она коло своихъ молодыхъ, котрѣ, не розумѣючи цѣлои тои страшнои борбы, бавили ся и перевертали ся въ гнѣздѣ. Обнюхавши ихъ, медведиця кинула ся зновъ до Мирославы. Але чи то утрата крови ослабила єѣ, чи лютѣсть не дала ѣй застановити ся, досыть того, що она почала просто горѣ каменемъ спинати ся до Мирославы. На се Мирослава була приготована, и пѣднявши обѣручь топѣръ, однимъ замахомъ розрубала нимъ голову медведици. Упала опосочена звѣрюка и кинувши собою кѣлька разѣвъ въ боки, сконала. Мѣжь тымъ и Максимъ, протрѣрши ся крѣзь наваленѣи ломы, станувъ обѣчь Мирославы. Въ очахъ дѣвчины заблысли двѣ перловѣ слезы, и не кажучи и слова, она горячо стиснула руку свого выбавителя. Максимъ чогось немовъ змѣшавъ ся, почервонѣвъ, спустивъ очи и запинаячись проговоривъ:

— Я чувъ твоѣй тревожный знакъ... але не знавъ, де ты... Богу дякувати, що и такъ додрапавъ ся!

Мирослава все ще стояла на мѣсяци, держачи руку гарного легины въ своѣй руцѣ и глядаючи въ єго хороше, сонцемъ опалене и здоровымъ румянцемъ ясенѣюще, отверте, щире лице. Въ тѣй хвили она не почувала нѣчого окрѣмъ вдячности за ратунокъ ѣдѣ неохибной погибели. Але коли Максимъ, троха осмѣлившись, стиснувъ єи нѣжну, а такъ сильну руку, тогдѣ Мирослава почувала, якъ щось солодко защемѣло ѣй коло сердца, якъ лице єи загорѣлось встыдливымъ румянцемъ — и она спустила очи, а слово подяки, котре готове було вылетѣти зъ єи устѣ, такъ и замерло на губахъ и розлилось по лицю дивнымъ чаромъ розгораючого сердечного чутя.

Максимъ першѣи отямивъ ся. Въ єго серци, смѣломъ и чистѣмъ, якъ щире золото, ѣдѣ разу блыснула щаслива думка, котра тутже перемѣнилася въ незломне рѣшенє. Се вернуло єму всю смѣлѣсть и певнѣсть поступованя. Приложивши рѣгъ до устѣ, ѣнъ затрубивъ радѣсный знакъ побѣды. Тутже за стѣною вывертѣвъ обѣзвали ся роги Тугара и другихъ боярѣ. Звинна якъ

вывѣрка, Мирослава швидко выдрапала ся назадъ на той валъ, зъ которого була упала, и ѳдтамъ оголосила цѣлому стрѣлецкому товариству свою пригону и помѳчь, якои дѳзнала ѳдъ Максима. Зъ трудомъ выдрапавъ ся туды Тугаръ Вовкъ, а за нимъ и другіи бояре; Тугаръ довго державъ доньку въ обнятахъ, а побачивши кровь на еи одежи, ажъ затрептѣвъ.

— И ты, ты, моя доню, була въ такѳмъ небезпеченьствѣ! — И ѳнъ разъ по разъ обнимавъ доньку, немовъ боячись еѣ утратити. Затымъ ѳнъ злѣзъ въ дѳль до Максима, що поравъ ся коло медведицѣ и коло молодыхъ медведятъ. Молодїи, що не знали ще ворога своего въ чоловѣцѣ, муркотѣли любенько въ гнѣздѣ и бавили ся собѣ, мовъ малїи песики; они давали ся гладити руками и зовсѣмъ не боялись людей. Максимъ взявъ ихъ на руки и положивъ передъ Мирославою и Тугаромъ.

— Отсе ваша здобычь! — сказавъ ѳнъ. — Вы чейже радо прїимете въ своѣмъ домѣ такихъ гостей.

Згромадженїи бояре глядѣли то радѳсно на малїи медведята, то зъ лякомъ на вѳиту медведицю, обзирали раны и подивляли силу и смѣлѳсть Мирославы, котра могла вдати ся въ боротьбу зъ такъ страшною звѣрюкою.

— О, нѣ, — сказала смѣючись Мирослава, — безъ помочи отсего чесного легиня булабъ теперь лежала такъ, якъ сеся звѣрюка, пошарпана и закровавлена! Ему ѳдъ мене належить ся велика подяка.

Тугаръ Вовкъ якось немовъ нерадо слухавъ тои бесѣды своеи доньки. Хочъ и якъ ѳнъ любивъ еѣ, хочъ и якъ радувавъ ся еи выбавленемъ зъ великого небезпеченьства, але все таки ѳнъ волѣвѳы бувъ, якѳбы выбавивъ его доньку боярекии сынъ, а не сей простый тухольскии мужикъ, не сей „смердъ“, хочъ и якъ впрочѣмъ той смердъ умѣвъ подобати ся Тугарови. Та все таки ему, гордому бояринови, що вирѳсь и великои чести дослуживъ ся при князѣвскѳмъ дворѣ, важко було прилюдно ѳддавати подяку за выратуванє доньки — мужикови. Але нѣщо було дѣяти. Обязокъ вдячности такъ бувъ глубоко вкорѣненный у нашихъ рицарскихъ

предкѣвъ, що и Тугарь Вовкъ не мѡгъ ѡдъ него выломати ся. Онъ взявъ Максима за руку и выпровадивъ его напередъ.

— Молодче, — сказавъ онъ, — донька моя, єдина моя дитина, говоритъ, що ты выратувавъ єи жите зъ великого небезпеченьства. Я не маю причины не вѣрити єи слову. Пріймижь за свое чесне дѣло подяку ѡтця, которого вся любовь и вся надѣя въ тѡй однѡй дитинѣ. Я не знаю, чимъ тобѣ можу ѡдплатити за се дѣло, але будь певный, що если се коли nebude буде въ моѣй силѣ, то бояринъ Тугарь Вовкъ не забуде того, що тобѣ завдячує.

Максимъ стоявъ при тыхъ словахъ, мовъ на грани. Онъ не привыкъ до такихъ прилюдныхъ похвалъ и зовсѣмъ не надѣявъ ся анѣ не бажавъ нѣчого подѡбного. Онъ змѣшавъ ся при боярскихъ похвалахъ и не знавъ, чи ѡдповѣдати щонебудъ, чи нѣ, а въ кѡнци сказавъ коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробивъ те, що кождый на моѣмъ мѣсци зробивбы, — за щожъ ту дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячнѡсть нѣяку я не заслуживъ.

✓ За симъ онъ пѡшовъ, щобы закликати своихъ тухольскихъ товаришѣвъ, и при ихъ помочи медведицю швидко обдерто зъ шкѡры, а малі медведята перенесено на збѡрне мѣсце, ѡдки цѣле товариство по скѡнченю ловѡвъ мало удати ся назадъ до табору.

Сонце доходило вже полудня и сыпало жарке, золотисте промѣне на тухольскій горы; розгрѣта живиця сильнѣйше запахла въ лѣсахъ; гордо и тѡлько десь колись помахуючи розпластаными крылами плававъ яструбъ высоко понадъ полонинами въ лазуровѡмъ океанѣ. Тиша стояла въ природѣ. Тѡлько зъ одного пригѡрка Зелемєня роздавали ся голоса ловецкихъ трубъ и крики ловецкого товариства. Ловы скѡнчили ся, хочъ и не зовсѣмъ щасливо. На дручкахъ несли тухольскій парубки попередъ ловцями три медведячій шкѡры и въ мѣшку двоє медведятъ, а на ношахъ зъ галузя несли другій позадъ

товариства окровавленого, задубѣлого вже трупа нещасливого боярина, що погибъ одъ лапъ медведя.

Швидко пѣдъ проводомъ Максима дѣйшло товариство до мысливского табору. Ловы були скѣнченѣ. Нынѣ ще хотѣло цѣле товариство вертати домѣвъ, сейчасъ, скоро по обѣдѣ. Дорога була вправдѣ не близька, але Максимъ обѣцявъ выпровадити товариство простѣйшою лѣсовою дорогою до Тухлѣ, а ѣдтамъ до двора Тугара Вовка. Тухольскѣй легинѣ, скоро тѣлько пообѣдали, заразъ пѣшли напередъ домѣвъ; Максимъ оставъ ся зъ боярами, поки слуги здѣймали табѣръ и прятали всѣ кухоннѣ и другѣ знаряды; затымъ и боярке товариство вирушило въ дорогу зъ поворотомъ до дому.

II.

Стародавне село Тухля, се була велика гѣрска осада зъ двома чи трема чималыми приселками, всего около пѣвтора тысяча душъ. Село и приселки лежали не тамъ, де лежить теперѣшня Тухля, але гетъ высше середъ гѣръ, въ обширнѣй подовжнѣй долинѣ, що теперъ поросла лѣсомъ и zove ся Запалою долиною. Въ тѣ давнѣ часы, коли йде наше оповѣданѣ, Запала долина не була поросла лѣсомъ, але противно, була управлена и годувала своихъ жильцѣвъ достатнымъ хлѣбомъ. Простягаючись звышь пѣвъ милѣ въ довжъ а мало що не пѣвъ милѣ въ ширину, рѣвна и намулиста, обведѣна зъ всѣхъ бокѣвъ стрѣмкими скалистыми стѣнами, высокими декуды на два або й на три сяжнѣ, долина тота була немѣвъ обширнымъ кѣтломъ, зъ котрого вылило воду. И певно, що оно й не иначе було. Чималый гѣрскѣй потѣкъ впадавъ ѣдъ сходу до той долины высокимъ на пѣвтора сяжня водопадомъ, прорываючи собѣ дорогу помѣжъ тѣснѣ, твердѣ скалы, и обкрутивши ся вужакою по долинѣ выплывавъ на захѣдъ въ такужъ саму тѣсну браму, розбиваючись помѣжъ гладкѣ камѣннѣ стѣны и гуркотячи ще кѣлькама водопадами, поки о четверть милѣ

пониже не впасть до Опора. Высокі и стрѣмкі береги тухольской котловины покрыті були темнымъ смерековымъ лѣсомъ, що надавало самѣй долині позѣръ ще бѣльшого заглубленя и якоисъ пустынной тишѣ та одрубности одъ всего свѣта. Тай справдѣ, се була величезна гѣрска крыѣвка, зъ всѣхъ бокѣвъ тѣлько зъ великимъ трудомъ доступна, — але такі були въ тыхъ часахъ ненастанныхъ вѣйнъ, усобиць и нападѣвъ майже всѣ гѣрскі села, и тѣлько дякувати тѣй своѣй неприступности, они змогли довше нѣжъ подѣльскі села охоронити своє свобѣдне, староруске жите громадеке, котре деинде силували ся чимъ разъ бѣльше пѣдривати гордѣ и вѣйнами збогаченѣ бояре.

Тухольскій народъ живѣ головно скотарствомъ. Тѣлько тота долина, де лежало село, а такожъ кѣлька поменшихъ порѣчинъ, непокрытыхъ лѣсомъ, надавали ся до пахарства и выдавали шо року богатѣ плоды ѣвса, ячменю и проса. За то въ полонинахъ, шо були, такъ само якъ и всѣ окружающі лѣсы, власностею тухольской громады, пасли ся великі отары овецъ, въ котрыхъ лежавъ головный скарбъ Тухольцѣвъ: зъ нихъ они добували собѣ одежу и страву и омасту и мясо. Въ лѣсахъ докола села пасли ся коровы и волы, але сама мѣсцевѣсть гориста, скалиста и неприступна забороняла держати богато тяжкои, рогатои худобы. Другимъ головнымъ жереломъ доходу Тухольцѣвъ були лѣсы. Не говорячи вже о дровахъ, котрыхъ мали бесплатно и на топливо и на всякі будынки, — лѣсы достарчали Тухольцямъ звѣрины и лѣсовыхъ овочѣвъ и меду. Правда, жите середъ лѣсѣвъ и недоступныхъ дикихъ гѣръ було тяжке, було ненастанною вѣиною зъ природою: зъ водами и снѣгами, зъ дикимъ звѣремъ и дикою, недоступною околицею, — але боротьба тота вироблювала силу, смѣлѣсть и промыслѣсть народа, була пѣдставою и движучою пружиною єго сильного а свобѣдного громадского ладу.

Сонце вже гетъ схилило ся зъ полудня, коли зъ високого верха въ тухольску долину спускало ся знакове намъ ловецке товариство пѣдъ проводомъ Максима

Беркута. Передомъ ишли Тугаръ Вовкъ зъ донькою и Максимъ; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи о перебутыхъ ловахъ и о пригодахъ ловецкихъ. Передъ очима товариства раскрыла ся тухольска долина, облита жаркимъ сонѣчнымъ промѣнемъ, мовъ велике зелене озеро зъ невеличкими чорными острѣвцями. Кругъ неи, мовъ высочезный парканъ, бовванѣли камѣннй стѣны, по котрыхъ пняли ся де-де пачосы зеленой ожины. При входѣ въ долину ревѣвъ водопадъ, розбиваючись о камѣне срѣблистою пѣною; побѣчь водопаду выкутый бувъ въ скалѣ вузкій вывѣзъ, котрымъ ишло ся въ гору и далѣ понадъ берегомъ потока черезъ верхи и полонины ажъ до угорскои краины; се бувъ звѣсный тодѣшнымъ гѣрнякамъ „тухольскій прохѣдъ, найвыгѣднѣйшій и найбезпечнѣйшій пѣсля скѣльского; десять дооколичныхъ громадъ, зъ галицкогo и зъ угорскогo боку, працювали майже два роки надъ выготовленемъ сего проходу. Тухольцѣ наибѣльше працѣ приняли въ тѣмъ дѣлѣ, тожь и гордили ся нимъ, якъ своимъ.

— Гляди, боярине, — сказавъ Максимъ, зупиняючись надъ водопадомъ при входѣ въ косый, въ каменикованый вывѣзъ. — гляди боярине, — се дѣло тухольскои громады! Геть оттуды черезъ Бескиды тягне ся сеся дорога, — перша така дорога въ верховинѣ. Мѣй батько самъ вытычувавъ еѣ на протягу пяти миль, кождый мостокъ, кожда закрутина, кождый вывѣзъ на тѣмъ протягу зроблений за его показомъ.

Бояринъ неохѣтно якось поглянувъ горами, куды на далекий протягъ понадъ потокомъ вила ся мѣжь скалами протерта гѣрска дорога. Затымъ глянувъ долѣ вывозомъ и похитавъ головою.

— Твѣй батько має велику власть надъ громадою? — спытавъ ѣнъ.

— Власть, боярине? ѣдкажавъ здивованый Максимъ. — Нѣ, власти надъ громадою у насъ не має нѣкто; громада має власть сама, а бѣльше нѣкто, боярине. Але батько мѣй досвѣдченый чоловѣкъ и радо служитъ громадѣ. Якъ ѣнъ говорить на радѣ громадскѣй, такъ не

зумѣв нѣкто другій въ цѣлѣй верховинѣ. Громада радо слушае батьковой рады, — але власти батько мѣй не мае нѣякои и не жадае еи.

Очи Максима блыщали огнемъ щирои гордости и подиву, коли говоривъ про свого батька. Тугаръ Вовкъ при его словахъ въ задумѣ похиливъ голову; за то Мирослава глядѣла на Максима, не зводячи зъ него очей. Слухаючи Максимовыхъ слѣвъ, она чула, що его батько ставъ для неи такимъ близькимъ, такимъ мовъ рѣднымъ чоловѣкомъ, немовъ она ѡдъ малку жила пѣдъ его батьковою опѣкою.

Але Тугаръ Вовкъ стававъ чимъ разъ бѣльше понурый, чоло его морщило ся и очи зъ выразомъ давно здержуваного гнѣву звернули ся на Максима.

— То се твоѣй батько бунтуе Тухольцѣвъ проти мене и проти князя? — спытавъ ѡнъ наразъ терпкимъ, рѣзкимъ тономъ. Немовъ болющій дотыкъ вразили тѣ слова Мирославу; она збѣдла и позирала то на батька то на Максима. Але Максимъ зовсѣмъ не змѣшавъ ся ѡдъ тыхъ слѣвъ, а ѡдповѣвъ спокѣйно:

— Бунтуе громаду, боярине? Нѣ, се тобѣ неправду сказано. Вся громада гнѣвна на тебе за то, що ты присвоюешъ собѣ громадскій лѣсъ и полонину, не спытавши навѣтъ громады, чи схоче она на те пристати, чи нѣ.

— А, такъ, ще пытати ся вашои громады! Менѣ князь дарувавъ той лѣсъ и тоту полонину, и менѣ нѣ въ кого бѣльше дозволяти ся.

— Именно се и говорить громадѣ мѣй батько, боярине. Мѣй батько уцитькуе громаду и радить пѣдождати ажъ до громадского суду, на котрѣмъ те дѣло розбере ся.

— Громадского суду! — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ, — то и я мавъ бы ставати передъ тымъ судомъ?

— Думаю, що и тобѣ самому се буде пожаданае, — ты будешъ мѣгъ усѣмъ доказати свое право, успокоити громаду.

Тугаръ Вовкъ ѡдвернувъ ся. Они йшли далѣ вывозомъ, котрый закручувавъ ся на серединѣ, чтобы зрѣбити дорогу не такъ похилою и не такъ небезпечною.

Максимъ, идучи позаду, не зводивъ очей изъ Мирославы. Але его лице не явѣло вже такимъ чистымъ щастемъ, якъ недовго передъ тымъ. Чимъ чорнѣйша хмара гнѣву и невдоволеня залягала на чолѣ еи батька, тымъ выразнѣйше почувавъ Максимъ, що мѣжъ нимъ а Мирославою рощиняе ся якась пропасть. Впрочемъ онъ, дитя гôръ, не знаючи великого свѣта и высокихъ боярскихъ замыслôвъ, и не догадувавъ ся, яка широка и глубока тота пропасть.

Зôйшли вже на долину. Пôдъ водопадомъ творивъ потôкъ обширный, спокôйный и чистый мовъ слёза ставокъ. При его берегахъ стояли великй шапки перловои шипучои пѣни; дно наѣжене було великими и малыми обломами скалъ; прудкй мовъ стрѣлы петруги блискали помѣжъ камѣнемъ своими перлово-жовтыми, червоноцятковаными боками; въ ôддали долѣ камѣнною стѣною ревѣвъ водопадъ, мовъ живой срѣбный стовпъ, играючи до сонця всѣми барвами веселки.

— Що за пречудне мѣсце, — ажъ скрикнула Мирослава, вдивляючи ся въ водопадъ и окружающй его, дико пошарпанй скалы, обведенй зъ горы темнозеленою габою шумячого лѣса.

— Се наша Тухольщина, нашъ рай! — сказавъ зъ запаломъ Максимъ, обкидаючи окомъ долину и горы и водопадъ зъ такою гордостю, зъ якою мало котрый царъ обзирае свое царство.

— Тôлько менѣ вы затроюете жите въ тôмъ раю, — сказавъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ.

Нѣкто не ôдзывавъ ся на тй слова; всѣ трое йшли мовчки дальше. Осъ уже доходили до села, що роскинуло ся густыми купами порядныхъ, драницями крытыхъ хатъ, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народъ робивъ у полю; тôлько старй дѣды, поважнй, сивобородй, похожали коло хатъ, то де-що тешучи, то плетучи сѣти на звѣря та на рыбу, то розмовляючи о громадскихъ та господарскихъ дѣлахъ. Максимъ кланявъ ся имъ и витавъ ихъ голосно, пріязно; далѣ и Мирослава почала витати старыхъ Тухольцѣвъ, що стояли на дорожѣ; тôлько Тугаръ Вовкъ ишовъ по-

нурый та нѣмый, навѣтъ поглянути не хотѣвъ на тыхъ смердѣвъ, що смѣли супротивляти ся волѣ єго князя. Ажъ ось насередъ села въ ними пострѣчала ся дивна компанія. Три старцѣ, убранны по празничному, несли дорогою на высокѣй, гарно точенѣй и оздѣбно срѣбломъ окованѣй дручинѣ великѣй, такожь срѣбломъ окованѣй ланцухъ, выроблений суцѣльно въ одной штуки дерева въ видѣ перстенья нерозрывного и въ собѣ замкнутого. Понадъ тымъ ланцухомъ повѣвала червона, кармазинова, срѣбломъ вышивана хоругвь. Три старцѣ йшли повѣльно. Передъ кождымъ дворищемъ они зупиняли ся и вызывали голосно хозяина по имю, а коли той, або кто небудь изъ жильцѣвъ дворища явивъ ся, они говорили:

— Завтра на *копу!* — и ишли дальше.

— Се що за дивоглядія? спытавъ Тугаръ Вовкѣ, коли старцѣ почали приближати ся до нихъ.

— Хибажъ ты не видавъ ще такого? — спытавъ єго здивованѣй Максимъ.

— Не видавъ. У насъ коло Галича нема того звичаю.

— На копу скликають, на раду громадску, — сказавъ Максимъ.

— Я гадавъ, що попы въ хоругвою, — почавъ на смѣхати ся Тугаръ. У насъ коли скликають на копу, то скликають по-тиху, передаючи въ хаты до хаты копне знамено.

— У насъ копне знамено обноситъ ся по селѣ отсими закличниками; они повиннѣ кождого громадянина по имю закликати на копу. И тебе закличуть, боярине.

— Нехай собѣ кличуть, я не прійду! Нѣчого мене не обходитъ ваша копа. Я ту въ княжои волѣ и можу самъ збирати копу, коли се буду вважати потрѣбнымъ.

— Ты... самъ... збирати копу? спытавъ зачудованѣй Максимъ, — безъ нашихъ закличникѣвъ? безъ нашего знамена?

— У мене свои закличники и свое знамено.

— Алежь на твою копу нѣкто въ нашихъ грома-

дянь не поде. А наша копа якъ осудитъ, такъ въ нашой громадѣ й буде.

— Побачимо! — сказавъ гнѣвно и уперто Тугаръ Вовкъ.

Въ ту пору наблизили ся нашій пѣшоходы до закличникѣвъ. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а оденъ изъ нихъ одозвавъ ся:

— Боярине Тугаре Вовку!

— Осъ я, — одповѣвъ бояринъ понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не одповѣли нѣчого и пошли дальше.

— Не ихъ дѣло, боярине, говорити, чого, — пояснявъ Максимъ, стараючись якъ мога злагодити неохоту боярина до тухольской рады громадской. По довшой мовчанцѣ, подчасъ котрой они все йшли селомъ, Максимъ зновъ зачавъ говорити:

— Боярине, позволъ менѣ, недосвѣдченому, молодому, сказати тобѣ слово.

— Говори! — сказавъ бояринъ.

— Прийди завтра на копу!

— И поддати ся вашему хлопскому судови?

— Щожъ, боярине, — тухольска громада судить по справедливости, а справедливому судови хйба встыдъ поддати ся?

— Таточку! вмѣшала ся и Мирослава до тои розмовы, — зроби такъ, якъ Максимъ каже! Максимъ добре каже! Онъ уратувавъ мое жите, — онъ же-жь не схотѣвбы тобѣ зле радити; онъ знае добре тутешній звичаѣ.

Тугаръ Вовкъ мимоволѣ усмѣхнувъ ся на тоту, правдиво жѣночу льогику, але чоло его швидко зновъ наморщило ся.

— И вже ты протуркала менѣ уши тымъ Максимомъ! — сказавъ онъ. — Ну, уратувавъ тобѣ жите, я и вдячный ему за то, и коли хочешъ, дамъ ему пару волѣвъ. Але ту зновъ о иншій рѣчи йде, до котрыхъ нѣщо мѣшати ся нѣ тобѣ нѣ Максимови.

✓ — Нѣ, боярине, — ѡдказавъ на се Максимъ, — ты чей не хочешь унижити мене ѡдплатою за мое незначуче дѣло. Анѣ я, анѣ батько мѡй не пріймемо такой ѡдплаты. А то, що я тебе прошу прійти завтра на коцу, я роблю тѡлько зъ щирои прихильности. Я радъ бы, боярине, щобы мѣжъ тухольскою громадою а тобою була згода.

— Ну, нехай и такъ, — сказавъ въ кѡнци Тугаръ Вовкъ, — прійду завтра на тоту вашу раду, — але не на то, щобъ ѣй пѡддати ся, але на то, щобъ побачити, що се за рада буде. ×

— Прійди, боярине, прійди, — скрикнувъ радѡсно Максимъ, — побачишь самъ, що тухольска громада умѣе бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило сердце Максима. Онѣ ставъ веселый, говѡркый, показувавъ Мирославѣ на право и на лѣво, що було гарного и цѣкавого, а гарного и цѣкавого докола було богато. Нашій пѣшоходы були саме середъ села и на серединѣ тухольскои долины. Стрѡмкый скалистый береги кѡтловины свѣтлѣли ся по обохъ бокахъ далеко, мовъ рѡвнй, высокый мрамуровый муръ. Потѡкъ плывъ посередъ села, туйже коло дороги, шумѣвъ и пѣнивъ ся, розбиваючись по камѣню, котрымъ усѣяне було єго дно, и навѣваючи свѣжый холодъ на всю долину. По обохъ бокахъ потока, помимо того, що береги єго були досыть высокый, прорѣзаный въ намулѣ давного озера, побудованый были тамы зъ рѣчного камѣня и грубыхъ смерековыхъ палѣвъ та колодъ, щобы охоронити село ѡдъ выливу. Всюды черезъ потѡкъ поробленый были выгѡднй зъ поручами кладки, а заразъ поза тамами йшли скопаный грядки зъ фасолею и горохомъ, що вили ся въ гору по тычиню, зъ бураками и капустою, а такожь загоны пшеницѣ, що чистыми, яенозелеными пасмугами простягали ся далеко поза хаты. Хаты были чисто обгородженый и харно удержуваный; стѣны зъ гладкого деля, котре не обмазувалось глиною, але кѡлька разѡвъ до року мыло ся и скоблило ся рѣчными черепнищами, а тѡлько тамъ, де одна деляна сходила ся зъ другою, въ вузкихъ пасмугахъ полѣпленый глиною и побѣленый паленымъ вапномъ, выглядали дуже гарно середъ зеле-

ныхъ вербъ и грушъ. При входѣ до каждого дворища стояли двѣ липы, мѣжь котрыми привязаніи були гарно плетеніи въ всякій узоры ворота. Майже надъ кождыми воротами, на жердцѣ, висѣла прибита якась хижя птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструбъ, то орель, зъ широко распластаными крылами и звислою до долу головою: се були знаки духовъ-опѣкуновъ дому. За хатами стояли стайнѣ и другіи господарскіи будынки, всѣ подъ драницами и зъ грубезныхъ, тесаныхъ брусовъ збудованіи; тѣлько нечисленніи обороги були зъ соломы и насторчували де-де свои золото-жовтїи, острокругліи чубы до горы помѣжь чотырма высокими оборожинами.

— Ось мого батька двѣрць, — сказавъ Максимъ, показуючи на оденъ двѣрць, нѣчимъ не ѡдмѣнный ѡдъ другихъ. Передъ домомъ не бухо нѣкого, але двѣрць до сѣней були ѡдчиненіи, а въ стѣнѣ до полудня прорубаніи були два невеличкіи квадратовіи отворы, котріи въ лѣтѣ оставались або зовсѣмъ отвореніи або закладались тонкими и на-пѣвъ прозѣрчастыми гипсовыми плитками, и на зиму крѣмъ того забивались дощаными ѡконницами. Се були тодѣшніи ѡкна.

Мирослава цѣкаво позирнула на те гнѣздо Беркутовъ, надъ котрого ворѣтьми справдѣ висѣвъ недавно вбитый величезный беркутъ, ще й по смерти немовъ грозячи своими могучими, зелѣзными пазорами и своимъ чорнымъ, въ каблукъ закривленнымъ дзюбомъ. Затишно, супокѣино и ясно було на тѣмъ обѣистю; потѣкъ ѡддѣлювавъ его ѡдъ гостинця, перекиненый широкою кладкою, и журчѣвъ стиха та плескавъ хрустальною филею о камѣнну таму. И Тугаръ Вовкъ позирнувъ туды.

— Ага, то ту сидить той тухольскій владика. Ну, радъ я пѣзнати его. Побачимо, що се за птиця!

Максимъ хотѣвъ попрощати боярина и его доньку и звернути до дому, але щось немовъ тягло его йти зъ ними дальше. Мирослава немовъ порозумѣла се.

— Чи вже вертаешъ до дому, — спытала она, ѡдвертаючись, щобъ скрыти свое помѣшане.

— Хотѣвъ було вертати, але нехай и такъ, — проведу васъ еще черезъ тѣсенину до вашего двора.

Мирослава утѣшила ся, сама не знаючи чого. И зновъ пошли они долѣ селомъ, гуторячи, озираючись на всѣ боки, любующись одно другимъ, голосомъ, присутностію, одно для другого забуваючи о всѣмъ окружающѣмъ, о батькахъ, о громадѣ. И хотъ въ цѣлѣй розмовѣ анѣ однимъ словомъ не згадували о собѣ, о своихъ чувствахъ и надѣяхъ, але й скрѣзь найрѣвнодушнѣйшу ихъ бесѣду тремтѣло тепло молодыхъ, першою любовью огрѣтыхъ серць, проявляла ся таємничя сила, що притягала до себе тѣ двѣ молодѣ, здоровѣ и гарнѣ истоты, чистѣ и незопсованѣ и въ своѣй невинности навѣтъ не думающѣ о перепонахъ, якѣ мусѣла стрѣтити ихъ молода любовь.

И Тугаръ Вовкъ, що йшовъ передомъ въ важкѣй, понурѣй задумѣ та мѣркувавъ надъ тымъ, якъ бы ту завтра стати гѣдно и въ цѣлѣмъ блеску передъ тыми смердами и показати имъ свою повагу та высшѣсть, — и Тугаръ Вовкъ не запримѣтивъ нѣчого мѣжъ молодыми людьми; одно тѣлько гнѣвало его, що той молодой парубокъ такѣ смѣлый и такъ поводитъ ся зъ нимъ и зъ его донькою, мовъ зъ рѣвными собѣ. Але до поры, до часу онъ здержувавъ своѣй гнѣвъ.

Минули вже село и зближали ся до того мѣсця, де тухольска кѣтловина замыкала ся, пропускаючи тѣлько вузкою скалистою брамою потѣкъ въ долину. Сонце вже похилило ся гетъ зъ полудня и стояло надъ вершиною лѣса, купаючи свое кесе промѣне въ журчачихъ филихъ потока. Одъ скалъ, що затѣснювали выплывъ потока зъ тухольской долины, лежали вже довгѣ тѣни; въ самѣй тѣснинѣ було сумрачно, холодно и слизько. Доломъ разбивала ся вода потока о величезне, купами ту навалене камѣне, а въ горѣ высоко шумѣли величезнѣ смереки и буки. Понадъ самымъ потокомъ, зъ обохъ бокѣвъ, вели прокованѣ въ скалахъ выгѣднѣ стежки — такожь дѣло Тухольцѣвъ. Якась дрожъ проняла Мирославу, коли входила въ тоту дивовижну „камѣнну браму“: чи то одъ пануючого ту холоду, чи одъ вохкости, чи Богъ знае одъ чого, — она взяла батька за руку и притисла ся до него.

— Яке страшне мѣсце! — сказала она, зупиняю-

чись въ самой тѣснинѣ и озираючись кругомъ та до горы. И справдѣ, мѣсце було незвычайне, дике. Протѣкъ бувъ вузкій, може на три сяжнѣ, не бѣльше, за-вширки, и такъ гладко прорѣзанный рвучою гѣрскою водою въ пѣсковой скалѣ, що незнающій бувъ бы мѣгъ присягнути, що се людскихъ рукъ работа. А передъ самымъ проходомъ стоявъ на сторчѣ величезный камѣнный стовпъ, у споду геть пѣдмытый водою и для того тоншій, а въ горѣ немовъ головатый, порослый папоротю та карловатыми берѣзками. Се бувъ широко звѣсный *Сторожъ*, котрый, бачилось, пильнувавъ входу въ тухольску долину и готовъ бувъ упасти на кожного, кто въ ворожѣйцѣли вдиравъ ся-бѣ до сего тихого, щасливого закутка. Самъ Тугаръ Вовкъ почувъ якійсь холодъ за плечима, вирнувши на того страшного Сторожа.

— Тѣфу, яка небезпечна каменяка! сказавъ онъ, — такъ нависла надъ самымъ проходомъ, що бачить ся, туй-туй упаде!

— Се святой камѣнь, боярине, — сказавъ поважно Максимъ, — ему що весны складають вѣнки зъ червоного огнику, — се нашъ Сторожъ тухольскій.

— Ехъ, все у васъ ваше, все у васъ святе, все у васъ тухольске. — ажъ слухати обридло! скрикнувъ Тугаръ Вовкъ. Немовъ то поза вашою Тухольщиною вже й свѣта нема!

— Для насъ и справдѣ нема свѣта, — ѣдказавъ Максимъ. Мы надъ все любимо свѣй кутикъ, — коли бы такъ каждый другій любивъ свѣй кутикъ, то певно всѣ люде жилибъ на свѣтѣ спокѣйно и щасливо.

Максимъ въ своѣй невинной щирости й не розумѣвъ, якъ чутко вколовъ онъ въ сердце боярина тыми словами. Онъ не зауважавъ такожь, якими злобными очима позирнувъ на него Тугаръ Вовкъ. Звертаючи ся до Мирославы, Максимъ зачавъ далѣ спокѣйнымъ, теплымъ голосомъ:

— А про той камѣнь, про нашего Сторожа, я вамъ роскажу, що чувъ ѣдъ батька. Давно то, дуже давно дѣялось, ще коли велиты жили въ нашихъ горахъ. То ту, де теперъ наша Тухля, стояло велике озеро; сеся

кѣтловина була ще зовсѣмъ замкнута и тѣлько черезъ верхъ текла вода. Озеро се було закляте; въ нѣмъ не було нѣчого живого, нѣ рыбки, нѣ хробачка; въ него звѣрина, котра напіла ся, мусѣла згинути, а птиця, що хотѣла перелетѣти понадъ него, мусѣла впасти въ воду и утопити ся. Озеро було пѣдъ опѣкою Мораны, богинѣ смерти. Але разъ стало ся, що царь велитѣвъ посваривъ ся зъ Мораною и щобъ зроби́ти ѣй на перекѣръ, ударивъ своимъ чародѣйскимъ живущимъ молотомъ о скалу и розваливъ стѣну, такъ що вся вода зъ заклятого озера выплыла и стратила свою дивну силу. Цѣла околиця раптомъ ожила пѣсля того благодатного удару: дно озера стало ся плодючою долиною и зазеленѣло ся буйными травами та цвѣтами; въ потоцѣ завели ся рыбы, помѣжъ камѣнемъ всяка гадь, въ лѣсахъ звѣрина, въ воздухѣ птиця. За те розлютила ся Морана, бо она не любить нѣчого живого, и закляла царя велитѣвъ въ отсей камѣнь. Але долину самѣй не могла нѣчого зроби́ти, бо не могла назадъ вернути мертвящои воды, що выплыла зъ озера; якъ бы була вернула назадъ всю воду до краплины и заткала отсей въ скалѣ выѣбитый прохѣдъ, то булабы зновъ царицею нашихъ гѣръ. А такъ, то хочъ царь велитѣвъ и не жиє, то и Морана не має ту власти. Але царь велитѣвъ не зовсѣмъ погибѣ. Онъ треває въ тѣмъ камени и пильнує сеи долины. Кажуть, що колись Морана ще разъ збере свою силу, чтобы нею звоувати нашу Тухольщину, але отсей заклятый Сторожъ упаде тогдѣ на силу Мораны и раздавить еѣ собою.

Зъ дивнымъ чутемъ слухала Мирослава тои повѣсти; глубоко она щемѣла ѣй въ серци, — ѣй такъ бажало ся стати пѣдъ рукою того доброго и животворного царя велитѣвъ до бою зъ силою Мораны; кровь живѣйше заграла въ єи молодѣмъ серци. Якъ сильно, якъ горячо любила она въ тѣй хвили Максима!

А Тугаръ Вовкъ, хочъ и слухавъ Максимовой повѣсти, але, бачилось, не дуже вѣривъ въ ню, тѣлько ще разъ обернувъ ся, позирнувъ на камѣнного тухольского Сторожа и зъ погордою усмѣхнувъ ся, немовъ подумавъ

собѣ: отъ дурнѣи смерды, въ якѣи дурниці покладають свою гордѣсть и свою надѣю!

Вже нашѣ пѣшоходы минули вузкій протѣкъ тухольского потока и выйшли на ясный свѣтъ. Передъ ихъ очима раптомъ розкинулась довга, крутыми горами обмежена долина Опору, котра генъ-генъ сходила ся зъ долиною Стрыя. Сонце вже клонило ся на захѣдъ и горячимъ пурпуромъ меркотѣло въ широкихъ филяхъ Опора. Тухольскѣи потѣкъ скажеными скоками и зъ лютымъ шумомъ гуркотѣвъ до долу, щѣбъ скупати ся въ Опорѣ. Ёго вода, прямо ѣдѣиваючи въ собѣ захову червонь, выглядала мѣвъ бурхаючи зъ величезной раны кровь. Докола шумѣли темнѣючи вже лѣсы.

Хвилю стояли нашѣ пѣшоходы, наповаючи ся тою безсмертною и живущою красою природы. Максимъ немѣвъ вагувавъ ся на якѣи думцѣ, котра засѣла въ ёго головѣ и насилу просила ся на волю. Далѣ ѣнъ зѣбравъ ся зъ ѣдвагою и приблизивъ ся до Тугара Вовка, тремтячи и червонѣючи ся.

— Боярине-батьку, — сказавъ ѣнъ незвычайно мягкимъ и несмѣлымъ голосомъ.

— Чого тобѣ треба?

— Позволь менѣ бути твоимъ найщирѣйшимъ слугою....

— Слугою? Щѣжь, се не трудне, — прѣйди зъ батькомъ и наймись, коли конче хочешъ на службу.

— Нѣ, боярине, не такъ ты зрозумѣвъ мене... Позволь менѣ бути твоимъ сыномъ!

— Сыномъ? Алежь у тебе є свѣи батько, и якъ чую, далеко лѣпшѣи и справедливѣйшѣи и мудрѣйшѣи ѣдъ мене, коли завтра буде мене судити!

Бояринъ гѣрко, ѣдовито всмѣхнувъ ся.

— Я хотѣвъ сказати, — поправивъ Максимъ, — хотѣвъ сказати ще не такъ. Боярине, ѣдай за мене доньку свою, котру я люблю дужше жита свого, дужше душѣ своей!

Грѣмъ зъ ясного неба не бувѣи такъ перелякавъ Тугара Вовка, якъ тѣ горячѣи, намѣтнѣи слова молодого легиня. ѣнъ ѣдступивъ два кроки назадъ и прошибаю-

чимъ, зъ гнѣву и погорды змѣшанымъ поглядомъ мѣривъ бѣднаго Максима ѡдъ нѡгъ до головы. Лице его було недобре, ажъ сине, зубы ему зацѣпило, губы дрожали.

— Смерде! — скрикнувъ ѡнъ наразъ, ажъ дооколичнї горы залунали тымъ проклятымъ окликомъ, — що се за слова смѣєшь ты говорити до мене! Повтори ще разъ, бо се не може бути, щобы я справдѣ чувъ те, що менѣ причуло ся.

Грѡзный крикъ боярина збудивъ и въ Максимѣ его звичайну смѣлѡсть и рѣшучѡсть. ѐнъ выпростувавъ ся передъ бояриномъ, мовъ молодой, пышный дубчакъ, и сказавъ лагѡднымъ, але певнымъ голосомъ:

— Нѣчого злого я не сказавъ тобѣ, боярине, — нѣчого такого, що бы приносило нечесть тобѣ або твоїй доньцѣ. Я просивъ тебе о руку твоєи доньки, котру я люблю, якъ єи нѣкто въ свѣтѣ не буде любити. Не вжежь мѣжь твоимъ боярскимъ а моимъ мужицкимъ родомъ така велика пропасть, щобъ єи любовь не могла перебути. Тай чимъ жежь ты такъ дуже вышїй ѡдъ мене?

— Мовчи, смерде! перебивъ его лютымъ крикомъ Тугаръ Вовкъ. Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щобъ заткати нимъ твою глупу гортань. Одно тѡлько ратувъ тебе ѡдъ моєи мести — а се то, що ты нынѣ выратувавъ доньку мою зъ небезпеченьства. Инакше лягбы ты въ тѡй хвили трупомъ за такї слова. И ты, безумный, мѡгъ подумати, мѡгъ посмѣти, пѡднести очи свои до неї, до моєи доньки?... Се за то, що я и она говоримо зъ тобою по людски, а не копаємо тебе, якъ собаку! И ты думавъ, що ратуючи ѡдъ пазорѡвъ медведя ты здобувъ єѣ для себе, якъ бранку? О, нѣ! Коли-бъ мало на таке прїйти, то волѣлабъ она згинути въ кровавыхъ обнятахъ дикого звѣря, анѣжь малабы тобѣ дѡстати ся!

— Нѣ, боярине, — не такъ кажи! Волѣвбы я згинути въ лапахъ медведя, анѣжь бы мавъ оденъ єи волосокъ бути ушкоджений.

Мирослава ѡдвернула ся при тыхъ словахъ, щобъ

скрыти одъ батька и одъ Максима довго здержувані слёзы, що теперъ брызнули зъ еи очей. Але Тугаръ Вовкъ не зважавъ на ню и говоривъ дальше.

— И ты, пѣдлый хамѣвъ роде, смѣешь рѣвнати ся зо мною? зо мною, котрый вѣкъ звѣкувавъ мѣжь князями, котрый удостоивъ ся княжой похвалы и надгороды за рицарскій дѣла, котрого донька може выбирати собѣ жениха мѣжь найпершими и найславнѣйшими молодцами въ краю? И я мавбы дати еѣ тобѣ, смердови, до твого тухольского гнѣзда, де бы она зѣвяла, зсохла и пропала въ нуждѣ? Нѣ, нѣ, иди геть, бѣдный хлопче, ты не сповна розуму, ты сказавъ свои слова въ нападѣ божевольства!

Максимъ бачивъ теперъ, що его надѣвъ розбиті, що бояринъ надто высоко цѣлить, надто гордо глядитъ на него. Хочь и якъ тяжко приходилось ему, але нѣчого було дѣлати.

— Боярине, боярине, — сказавъ онъ сумнымъ, теплымъ голосомъ, — за надто ты высоко пѣднявъ ся на крылахъ гордости, — але уважай! Доля тыхъ звычайно найвыше пѣдноситъ, котрыхъ думав найнизше зопхнути. Не горди бѣдными, не горди низкими, не горди робучими, боярине, — бо кто ще знае, до котрой кто керницѣ прійде воду пити!

— Ты ще смѣешь менѣ науки давати, гаде? — скрикнувъ розлюченый Тугаръ Вовкъ, и очи его заблыщали безумнымъ гнѣвомъ. — Прочь менѣ зъ очей, а то, Богомъ кленусь, не буду нѣ на що зважавъ, а просаджу тя отсимъ ножемъ, якъ просадивъ нынѣ рано медведя!

— Не гнѣвай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — ѣдказавъ все спокѣйный Максимъ. Прощай! Прощай и ты, моя зоре, що блиснула менѣ такъ пречудно на одну днину, а теперъ мусишь на вѣки для мене померкнути! Прощай и будь щаслива!

— Нѣ, годѣ мовчати, — сказала наразъ Мирослава, рѣшучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугарь Вовкъ, мовь остовпѣлый, глядѣвъ на свою доньку и вже ажъ теперь не знавъ, що єму робити.

— Доню, а се що ты кажешь? — скрикнувъ ѓнѣ.

— Те, що чуєшь, таточку. Оддай мене за Максима! Я поду за него.

— Дурна дѣвчино, сего не може бути!

— Стрѣбуй, а побачишь, що може.

— Ты въ горячцѣ говоришь, доню, — ты перелякала ся дикого звѣря, ты недужа!...

— Нѣ, таточку, я здорова, и кажу тобѣ ще разъ, и кленусь передъ оттымъ яснымъ сонцемъ, що саме своими золотыми устами дотыкає ся землѣ, що сей молодець мусить бути моимъ! Сонце, будь свѣдкомъ!

И затымъ она взяла за руку Максима и горячо прилипла устами до єго устѣ. Тугарь Вовкъ не мѡгъ стямити ся, не мѡгъ здобути ся и на оденъ рухъ, и на одно слово.

— А теперь, молодче, йди домѡвъ и не лякай ся нѣчого. Мирослава присягла, що буде твоею, и Мирослава зумѣе додержати присяги. А мы, таточку, спѣшѣмо до дому! Онде въ долинѣ наша хата, — а отъ и нашѣ гостѣ надходятъ.

И сказавши се, дивна дѣвчина взяла нетямного зѣдиву батька за руку и пошла зъ нимъ долѣ горою. А Максимъ довго ще стоявъ на мѣсци, очарованный, щасливый. Въ кѡнци прочунавъ ся, и упавши лицемъ на землю, помоливъ ся заходячому сонцю, такъ якъ молили ся єго дѣды и прадѣды, якъ моливъ ся тайкомъ и єго батько. Одтакъ вставъ и тихою ходою пошовъ до дому.

III.

За селомъ Тухлею, туйже близъ водопаду, стояла насередъ поля величезна липа. Нѣкто не затымивъ, коли єѣ засаджено и коли она розросла ся така здорова та конариста. Позаякъ Тухля була осада не дуже давна и деревина, яка росла на тухольскѡй долинѣ, була геть-геть молодша ѡдъ той липы, то ѣ не диво, що тухольскѡй на-

родъ уважавъ єѣ найдавніѣйшимъ свѣдкомъ давнины и окружавъ великимъ почитанємъ. Тухольцѣ вѣрили, що тота липа — даръ походячій прямо ѡдъ ихъ споконвѣчного добродѣя, царя велитѡвъ, котрый засадивъ єѣ власноручно на тухольскѡй долини на знакъ своеи побѣды надъ Мораною. Зъ пѡдъ корѣня липы била нора погожои воды, котра ѡдтакъ, тихо журчачи по дрѡбныхъ камѣнцяхъ, вплывала до потока. Се було мѣсце копныхъ зборѡвъ тухольскихъ, мѣсце сѣльского вѣча, котре въ старовину становило всю и єдину власть въ рускихъ громадахъ.

Довкола липы бувъ широкій, рѡвный майданъ. Рядами стояли на нѣмъ до схѡдъ сонця гладкї камѣннї брылы, назначенї на стѡльцѣ, де сѣдали старцѣ громадскї, батьки родинѣ. Кѡлько було такихъ батькѡвъ тѡлько и камѣнныхъ стѡльцѣвъ. Поза ними було мѣсце вѡльне. Пѡдъ липою, надъ самымъ жереломъ, стоявъ чотырогранный камѣнь зъ проверченою въ серединѣ дѣрою; тутъ на часъ рады выставляло ся копне знамено. А ѡбѡчь зроблене було друге пѡдвышене для бесѣдника, т. є. для того, кто въ якѡй небудь справѣ говоривъ; ѡнъ выступавъ изъ своего мѣсця и входивъ на се пѡдвышене, щѡбъ весь народъ мѡгъ єго чути.

На другїй день пѡсля боярскихъ ловѡвъ густо тухольского народа роило ся по копнѡмъ майданѣ. Гамѡръ ишовъ по долини. Старцѣ громадскї йшли повагомъ изъ села оденъ за однимъ и засѣдали на своихъ мѣсцяхъ. Шумно збирала ся молодѣжь и ставала поза ними широкимъ пѡвѡкругомъ. И жѣнки сходили ся, хочъ не такъ численно: ѡдъ рады громадскои жаденъ дорослый громадянинъ, чи мужъ чи жѣнка, не бувъ выключеный. И хочъ рѣшаючїй голосъ мали тѡлько старцѣ-батьки, але при нарадѣ вѡльно було и молодѣжи и жѣноцтву подавати свѡй голосъ пѡдъ розвагу старцямъ.

Сонце пѡднялось уже высоко на небѣ, коли зъ села, послѣднї за всѣми, надѡйшли закличники, несучи передъ собою тухольске копне знамено. Появлене ихъ вызвало загальный шепѡтъ мѣжь громадою, а коли они наблизили ся, все утихло. Закличники, тричи покло-

нившись громадѣ, выйшли пѣдъ липу и познимали шапки зъ головъ. Вся громада зрѣдила то само.

— Чесна громадо, — ѡдозвали ся закличники, — чи воля ваша нынѣ раду держати?

— Такъ, такъ! загула громада.

— То нехай же Богъ помагае! сказали они и пѣд-нявши высоко въ гору копне знамено, встрѣмили его въ дѣрку, продовбану въ камени. Се бувъ знакъ, що рада зачата.

Затымъ вставъ изъ свого мѣсця найстаршій въ зборѣ, Захаръ Беркутъ, и повѣльнымъ, але твердымъ крокомъ выступивъ пѣдъ липу и дотуливши ся ѣи рукою, наблизивъ ся до пливучои зъ ѣи корѣня норы и припавши на колѣна, помазавъ собѣ нею очи и уста. Се була звычайна, стародавна церемонія, котра знаменувала очищене устъ и прояснене ока, потрѣбне при такѣмъ важнѣмъ дѣлѣ, якъ рада народна. За симъ сѣвъ на пѣдвышене мѣсце, звернений лицемъ до народа, т. е. до схѣдной стороны неба.

Захаръ Беркутъ, се бувъ сивый якъ голубъ, звышь 90-лѣтний старецъ, найстаршій вѣкомъ въ цѣлѣй тухольскѣй громадѣ. Батько осѣми сынѣвъ, изъ котрыхъ три сидѣли вже разомъ зъ нимъ мѣжь старцями, а наймолодшій Максимъ, мовъ крѣпкій дубъ мѣжь осичиною вызначавъ ся мѣжь всѣмъ тухольскимъ парубѣцтвомъ. Высокій ростомъ, поважный поставою, строгій лицемъ, богатый досвѣдомъ житя и знанѣмъ людей та обставинъ, Захаръ Беркутъ бувъ правдивымъ образомъ тыхъ давныхъ патріархѣвъ-батькѣвъ и провѣдникѣвъ цѣлого народа, про котрыхъ говорятъ намъ тысячолѣтнїи пѣсни. Помимо глубокои старости Захаръ Беркутъ бувъ ще сильный и кремѣзный. Правда, ѡнъ не робивъ уже коло поля, не гонивъ овецъ въ полонину анѣ не ловивъ звѣря въ лѣсовыхъ нетрахъ, — але проте працювати ѡнъ не перестававъ. Садъ, пасѣки и лѣки, — се була его робота. Скоро лишень весна завитае въ тухольскїи горы, Захаръ Беркутъ уже въ своѣмъ саду, копле, чистить, пѣдрѣзуе, щепить и пересажуе. Дивували ся громадяне его знаню въ садѣвництвѣ, тымъ бѣльше дивували ся,

що він не кривъ ся зъ тымъ знанемъ, але радо навчавъ кожного, показувавъ и захоочувавъ. Пасѣка его була въ лѣсѣ, и каждой погôднои днини Захаръ Беркутъ ходивъ въ свою пасѣку, хочъ дорога була утяжлива и досить далека. А вже найбôльшимъ добродѣемъ уважали Тухольцѣ Захара Беркута за его лѣки. Коли було настане часъ, мѣжь Зелеными святами а святомъ Купайла, Захаръ Беркутъ зъ своимъ наймолодшимъ сыномъ Максимомъ иде на кôлька день, а неразъ и на цѣлый тыждень въ горы за зѣлемъ и лѣками. Правда, чисті и проті звичаѣ тодѣшного народа, свѣжій тухольскій воздухъ, обширній и здоровій хаты и ненастанна, хочъ и надсильна праця, все те вкупѣ хоронило людей ôдъ частыхъ и заразливыхъ слабостей. За то частѣйше лучали ся калѣцтва, раны, на котрї певно нѣякій знахоръ не умѣвъ такъ скоро и такъ гарно зарадити, якъ Захаръ Беркутъ.

Але не въ тôмъ всѣмъ покладавъ Захаръ Беркутъ головну вагу свого старечого житя. „Чоловѣкъ тôлько такъ довго вартъ жити, — говоривъ онъ частенько, — якъ довго може помагати другимъ. Коли онъ стае для другихъ тягаромъ, а хôсна не приносить имъ нѣякого, тодѣ онъ уже не чоловѣкъ а завада, тодѣ онъ уже й жити не вартъ. Хорони мене Боже, щобъ я коли небудь мавъ стати ся тягаромъ для другихъ и ѣсти лакавий, хочъ и якъ заслуженый хлѣбъ!“ Тѣ слова, то була провôдна золота нитка въ житю Захара Беркута. Все, що онъ робивъ, що говоривъ, що думавъ, те робивъ, говоривъ и думавъ онъ зъ поглядомъ на добро и хосенъ другихъ, громады. Громада, то бувъ его свѣтъ, то була цѣль его житя. Видячи, що медведѣ и другі дикі звѣрѣ часто калѣчать худобу и людей въ горахъ, онъ, ще молодой чоловѣкъ, задумавъ научити ся лѣчити раны, и покинувши батькôвскій дôмъ, выбравъ ся въ далеку незнакому дорогу до одного славного ворожбита, котрый, чутка була, умѣвъ замовляти стрѣлы й кровь. Але примова того лѣкаря показала ся пустою. Захаръ Беркутъ, прійшовши до него, обѣцявъ ему десять жуницъ платы, щобъ научивъ его своєї примовы. Во-

рожбитъ приставъ. Але Захарови не досыть було научити ся на слѣпо, онъ хотѣвъ попереду перекопати ся, чи лѣкъ ворожбитѣвъ добрый. Онъ вынявъ своѣй нѣжъ и задавъ собѣ нимъ глубоку рану въ удо.

— На, замовь! — сказавъ онъ до зачудуваного лѣкаря.

Примова не удала ся.

— Е, сказавъ лѣкарь, се для того не удае ся, що ты самовѣльно завдавъ собѣ рану. Такой раны замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепска твоя примова, и менѣи не потрѣбно. Я потребуу такой примовы, котра не пыталабъ, чи рана самовѣльна, чи нѣ, а залѣчила-бъ всяку.

И затымъ Захаръ Беркутъ покинувъ ворожбита и пошовъ дальше, розпытувати лѣвшихъ лѣкарѣвъ. Довго блукавъ ся онъ по горахъ и долахъ, ажъ поки по роцѣ блуканя не зайшовъ до Скитскихъ*) монаховъ. Мѣжь ними бувъ оденъ, столѣтний старецъ, що довгѣи часы пробувавъ на Атоньскѣй горѣ и читавъ тамъ богато старыхъ грецкихъ книгъ. Той монахъ умѣвъ чудно лѣчити раны и бравъ ся научити своѣй штуцѣ каждого, кто проживе зъ нимъ рѣкъ въ добрѣй злагодѣ и покажесь ему чоловѣкомъ щирого сердца и чистой душѣ. Богато вже учениковъ приходило до старого, вѣчно задуманого и вѣчно сумуючого монаха, але нѣ одного онъ не вподобавъ, нѣ оденъ не проживъ зъ нимъ условленого року и не вынѣсь его тайниковъ лѣкарскихъ. Про сего то лѣкаря прочувъ Захаръ Беркутъ и рѣшивъ ся ѡдбути его пробу. Пришовши до Скитского монастыря, просивъ, щобъ заведено его до старця Акинтѣя, и отверто розказавъ ему про цѣль своего приходу. Сивобородый, понурый дѣдъ Акинтѣй принявъ его безъ супереки — и Захаръ выбувъ рѣкъ. Онъ вернувъ ся зъ Скита новымъ чоловѣкомъ; его любовь до громады стала ще го-

*) Пишучи про Скитскѣй монастырь опираюсь ту не на историчнѣмъ фактѣ, а на переказѣ народнѣмъ, що ѡдноситъ монастырь той до первопочатковъ христѣянства въ нашѣй землѣ.

рячѣйша и сильнѣйша, єго слова плыли хрустальною, чистою филею, були спокѣйнѣи, розумнѣи и твердѣи якъ сталь, а противъ всякои неправды острѣи якъ бритва. Въ своѣй дволѣтнѣи вандрѣвцѣ Захаръ Беркутъ пѣзнавъ свѣтъ, бувавъ и въ Галичи и въ Кієвѣ, бачивъ князѣвъ и ихъ дѣла, пѣзнавъ воякѣвъ и купцѣвъ, а єго простый, але могучѣи розумъ складавъ усе бачене и чуте, зерно до зерна, въ скарбницю памяти, яко матеріялы для мысли. Онъ вернувъ ся зъ вандрѣвки не тѣлько лѣкаремъ, але и громадяниномъ. Бачучи по долахъ, якъ князѣ и ихъ бояре силують ся ослабити и розѣрвати громадскѣи вольнѣи порядки по селахъ, щѣбы опѣсля розѣднаныхъ и розрѣжненыхъ людей тымъ лекше повернути въ невольникѣвъ и слугъ, Захаръ Беркутъ переконавъ ся, щѣ для єго братѣвъ-селянъ нема иншого ратунку и иншої надѣѣ, якъ тѣлько добре уладжене и розумне ведене та розвиване громадскихъ порядкѣвъ, громадскои спѣльности та дружности. А зъ другого боку ѣдъ старця Акинтія и ѣдъ другихъ бувалыхъ людей онъ чимало наслухавъ ся про громадскѣи порядки въ пѣвнѣчнѣи Руси, въ Новгородѣ, Псковѣ, про добробутокъ и розцвѣтъ тамошнихъ людей, и все те запалювало єго горячу душу до бажаня — ѣдати цѣле свое жите на поправу и скрѣплене добрыхъ громадскихъ порядкѣвъ въ своѣй рѣднѣи Тухольщинѣ.

Сѣмдесять лѣтъ минуло ѣдъ того часу. Мовъ стародавнѣи дубъ-великанъ стоявъ Захаръ Беркутъ середъ молодого поколѣня и мѣгъ теперъ бачити плоды свои довголѣтної дѣяльности. И певно, щѣ не безъ радости мѣгъ онъ глядѣти на нихъ. Мовъ одна душа стояла тухольска громада дружно въ праці и вживаню, въ радости и въ горю. Громада була для себе и судією и указчикомъ у всѣму. Громадске поле, громадскѣи лѣсы не потребували сторожа — громада сама, вся и завсѣгды, бачно берегла свое добро. Бѣдныхъ не було въ громадѣ; земля выстачала прожитку для всѣхъ, а громадскѣи шиѣхлѣрѣ та стодолы стояли завсѣгды отворомъ для потребующихъ. Князѣ и ихъ бояре зависливымъ окомъ глядѣли на те жите, въ котрѣмъ для нихъ не було мѣ-

сця, въ котрѣмъ ихъ не потребовано. Разъ въ рѣкѣ
вѣздивъ въ Тухольщину князѣвскій зборщикъ подат-
кѣвъ, и громада старалась якъ найборше позбути ся не-
милого урядового гостя: черезъ день або два онъ выѣз-
дивъ обладованый всякимъ добромъ — бо податки въ
великѣй мѣрѣ платили Тухольцѣ натурою. Але въ Ту-
хольщинѣ зборщикъ податкѣвъ князѣвскихъ не бувъ та-
кимъ самовладнымъ паномъ, якъ по иншихъ селахъ.
Тухольцѣ добре уважали, що належить ся зборщи-
кови а що князеви, и не попускали ему зробити надъ-
ними нѣякого надъужитя.

Х Але не тѣлько въ самѣй Тухольщинѣ видный и
спасенный бувъ впливъ Захара Беркута; его знали люде
на кѣльканайцять миль довкола, по рускѣй и угорскѣй
сторонѣ. Тай то знали его не лишъ яко чудовного лѣ-
каря, що лѣчитъ раны и всякѣ болѣзни, але и не мен-
ше якъ чудовного бесѣдника та порадирика, котрый „якъ
заговорить, то немовъ Богъ тобѣ въ сердце вступае“, а
якъ порадиить чи то одному чоловѣкови, чи и цѣлѣй
громадѣ, то хочъ цѣлый майданъ старцѣвъ намери, а и
тѣ вкупѣ певно лѣпшой рады не придумаютъ. Одъ давна
Захаръ Беркутъ прѣйшовъ бувъ до того твердого пере-
конаня, що якъ чоловѣкъ самъ оденъ середъ громады
слабый и безрадный, такъ и одна громада слаба, и що
тѣлько спѣльне порозумѣне и спѣльне дѣлане многихъ
сусѣдныхъ громадъ може надати имъ силу и може въ
кождѣй громадѣ поокремо змѣцнити свободный порядокъ
громадскій. Тожъ нѣколи, працюючи всѣлякими спосо-
бами для своеи Тухольщины, Захаръ не забувавъ и про
сусѣднѣй громады. Онъ за молодыхъ часѣвъ часто хо-
дивъ по громадахъ, бувавъ на ихъ копныхъ зборахъ,
старавъ ся пѣзнати добре ихъ потребности и людей, и всюды
рады и намовы его змагали до одного: до скрѣпленя
дружныхъ, товарискихъ и братерскихъ звязкѣвъ мѣжь
людьми въ громадахъ и мѣжь громадами въ сусѣдствѣ.
А звязки тѣ були тодѣ ще досить живѣй и сильнѣй; ще
розѣдаюча князѣвщина та боярщина не здужала була
ихъ до рѣшты порозривати, — тому и не диво, що пѣдъ-
проводомъ такъ всѣми любленого, такъ досвѣдченого и

громадскому дѣлу ѡдданого чоловѣка, якъ Захаръ Беркутъ, тѣ звязки живо ѡдновили ся и окрѣпли. Особливо звязокъ зъ громадами рускими, живучими по угорскѡмъ боцѣ, бувъ дуже важнымъ дѣломъ для Тухольщины, ба й для цѣлои стрыйскои верховины, богатои въ вовну и кожухи та за те досыть убогой въ хлѣбъ, котрого мали подостаткомъ загѡрнѣи люде. Отжежь то одно зъ головныхъ старанъ Захара було — провести зъ своеи Тухольщины просту и безпечну дорогу на угорскѣи бѡкъ. Довгѣи лѣта ѡнъ носивъ ся зъ тою гадкою, переходивъ въ довжь и въ ширь тухольскѣи полонины, розмѣрковуючи, куды бы найлѣпше, найбезпечнѣйше и зъ наименшимъ коштомъ можна провести дорогу, а заразомъ старавъ ся звѡльна и ненастанно наклонювати верховинскѣи громады по однѡмъ и другѡмъ боцѣ Бескиду до того дѣла. При кождѡй нагодѣ, на кождѡй громадскѡй радѣ ѡнъ не переминувъ показувати на корысти и потребу такои дороги, поки въ кѡнци не добивъ ся своего. Бѡльше якъ десять громадъ зъ близшой и дальшой окружности и прислали до Тухлѣ своихъ выбѡрныхъ на раду громадску, на котрѡй обговорюватись мало побудоване новои дороги. Се бувъ радѡсный день для Захара. інъ не тѡлько принявъ ся радо самъ повиычувати, куды мае йти дорога, а такожь черезъ цѣлый часъ, поки буде она будувати ся, надзырати за роботою, але крѡмъ того выправивъ чотырехъ своихъ сынѡвъ до работы, а пятый его сынъ, коваль, мавъ изъ своею перевѡзною кузнею все бути на мѣсци работы для направи потрѣбныхъ орудѣи. Кожда громада высылала по кѡльканайцять робѡтникѡвъ, заосмотреныхъ въ свѡй хлѣбъ и свою страву, — и пѡдъ проводомъ невтомимого Захара дорога була збудована въ однѡмъ роцѣ. Корысти еи ѡдъ разу для всехъ стали очевиднѣи. Звязокъ зъ богатыми ще тодѣ угро-рускими громадами ожививъ всю верховину: почала ся жива и обѡпѡльно хосенна обмѣна здобуткѡвъ працѣ: туды йшли кожухи, сыръ овечѣи, та й цѣлѣи отары на зарѣзъ, а ѡдтамъ пшениця, жито та полотно. Але не тѡлько для такого обмѣнного торгу була выгѡдною тухольска дорога: она була такожь проводомъ для вселякихъ вѣстей

про жите громадъ по однѣмъ и по другѣмъ боцѣ Бескиду, була живою ниткою, котра вязала до купы дѣтей одного народа, розбитыхъ мѣжъ двома державами.

Правда, тухольска дорога була не перша така нитка. Давнѣйша и колись далеко славнѣйша була скѣльска дорога. Але галицко-рускимъ князямъ она зъ многихъ причинъ не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живый звязокъ мѣжъ громадами по сѣмъ и по тѣмъ боцѣ Бескида и черезъ те скрѣплювала у однихъ и у другихъ вольнѣ громадскѣ порядки, якъ радше для того, що туды частенько мадярскѣ королѣ и дуки впадали зъ войсками до Червоной Руси. Отъ тому то галицкѣ та перемыскѣ князѣ старались коли не зовсѣмъ замкнути, то бодай укрѣпити тоту входову браму въ свои границѣ, а звѣсно, що таке „укрѣплене“, зроблене по державному и для державныхъ цѣлей, мусѣло выйти на шкоду громадъ и громадскои самоуправи. Князѣ понасаджували здовжъ скѣльскои дороги своихъ боярѣ, понадаровували имъ изъ громадскихъ земель обширнѣ грунты и посѣдища и вложили на нихъ обовязокъ — пильнувати скѣльскои брамы, въ разѣ военного нападу спиняти неприятели военными дружинами, набраными зъ околичныхъ громадъ, а такожъ засѣнками, т. е. деревяными та камѣнными запорами, котрыми въ тѣсныхъ мѣсяхъ завалювано дорогу, чинячи єѣ при якѣй-такѣй оборонѣ зовсѣмъ непрохѣдною для ворожихъ воякѣвъ. Розумѣе ся, що тѣ обовязки цѣлымъ своимъ тягаромъ спадали на селянѣ, на громады. Они не тѣлько тратили часть своихъ споконвѣчныхъ земель, на котрыхъ розсѣдали ся бояре, але мусѣли крѣмъ того ставити варты, давати дружинникѣвъ боярамъ, робити засѣнки, ба, на случай военного часу пѣдданѣ були зовсѣмъ боярскимъ розказамъ и боярскому судови. Очевидна рѣчь, що бояринѣ обдарованый такими широкими правами, стававъ ся силою въ селѣ и зовсѣмъ природно стремѣвъ до побѣльшеня и укрѣпленя свои силы. Щобы збогатѣти, бояре закладали на шляху свои власнѣ засѣнки-рогачки и побирали зъ нихъ и въ спокѣйныхъ часахъ оплату ѣдъ всякого проѣздячого, що мусѣло спинити живый

рухъ по скѣльскѣй дорозѣ, ослабити живѣи звязки мѣжь громадами. А рѣвночасно зъ ослабленѣмъ тыхъ звязкѣвъ мусѣвъ ити и упадокъ вѣчевыхъ, вольныхъ порядкѣвъ въ самыхъ громадахъ. Власть боярска не могла и не хотѣла обѣчь себе терпѣти другои, громадскои власти; мѣжь боярами а громадами мусѣло прѣйти до довгои и тяжкои боротьбы, котра въ кѣнци выйшла на некорысть громадѣ. Правда, въ тѣмъ часѣ, коли йде наше оповѣданѣ, боротьба тота ще далеко не була скѣнчена, а декуды, въ самотныхъ гѣрскихъ селахъ ще й зовсѣмъ не почала ся, — и се були, можъ сказати напевно, найщасливѣйшѣи закутки тодѣшнои Руси. До такихъ щасливыхъ закуткѣвъ належала и Тухольщина, а дорога, проведена черезъ Бескидѣ на Угры, остаточно убезпечила ѣи добробутокъ. Тухольска дорога не була ще въ рукахъ боярскихъ, була вѣльна для каждого, хочъ громадяне прилягаючихъ до неи селищъ, якъ червоно-русского такъ и угорского боку, пильно стерегли ѣи ѣдъ всякого ворожого нападу и давали собѣ взаимно знати о всякѣмъ грозячѣмъ небезпеченьствѣ, котре въ такѣи способѣ ѣдбывало ся завчасу и тихо, сполучеными силами всѣхъ заинтересованныхъ тымъ дѣломъ громадѣ. Не диво затымъ, що лежачи при тѣй дорозѣ, на серединѣ мѣжь Угорщиною а Пѣдгѣремъ, Тухольщина змагала ся не тѣлько добрымъ побутомъ, але и свободнымъ громадскимъ ладомъ. Своимъ примѣромъ она освѣжувала и пѣддержувала всю дооколичну верховину, а особливо тѣ села, въ котрыхъ уже були княжѣи бояре, т. е. въ котрыхъ почалась уже руйнуюча боротьба мѣжь давнымъ громадствомъ а новымъ панствомъ. Горяче слово и велика повага Захара Беркута причинювали ся немало до того, що поки що бѣльша часть громадѣ держала ся добре въ тѣй боротьбѣ, що бояре не могли такъ швидко росширювати своѣи власти, якъ имъ сего бажало ся, и мусѣли жити въ добрѣй злагодѣ зъ громадами, пѣдлягаючи въ часахъ супокою ихъ копнымъ судамъ и засѣдаючи въ нихъ поручъ зъ другими старцами, якъ рѣвнѣи зъ рѣвными. Але такѣи станъ бувъ боярамъ дуже немилый, они ждали военного часу, якъ не знати якого празнику,

бо тодѣ усмѣхалась имѣ надѣя — разомъ захопити всю власть въ свои руки, а при тѣй способности розбити до крыхты ненависнѣй порядки громадскѣй, такъ щобы разъ захоплена власть уже ѣ не потребувала виходити зъ ихъ рукъ. Але часу военного не було. Володѣющій въ Червонѣй Руси князь Данило Романовичъ, хочъ и якъ бувъ ласкавый для боярѣ — не то що єго батько — але допомогти имѣ богато не мѣгъ, занятый то старанями о королѣвску корону, то спорами князѣвъ, що дерлись за великокняжій кѣвскій престолъ, то въ кѣнци забезпечуванемъ свого краю противъ новому, доси нечуваному ворогови, Монголамъ, котрѣ передъ десятьма роками, мовъ страшна громова хмара, появились були на схѣднихъ границяхъ Руси, въ наддонскихъ степахъ, и побили зѣбранныхъ рускихъ князѣвъ въ страшнѣй и дуже кровавѣй битвѣ надъ рѣкою Калкою. Але зъ надъ Калки, нагло, немовъ наполошенѣй хоробростю Русичѣвъ, они вернули ся назадъ, и ось уже десятый рѣкъ наставъ, а о нихъ не були нѣчого чути. Тѣлько глуха тревога ходила по народѣ, мовъ горяча вѣтрова филия ходить по дозрѣваючѣмъ житѣ, и нѣкто не знавъ, чи филия уляже ся, чи може нажене зъ собою грѣзну, градову тучу. А найменше знали се и надѣяли ся сего князѣ та бояре. Они спокѣйно по погромѣ надъ Калкою приняли ся за свою давну роботу — споры за наслѣде престолѣвъ и пѣдкопуванѣ свободныхъ та самоуправныхъ громадскихъ порядкѣвъ. Нерозумнѣй! Они пѣдрывали дуба, котрый ихъ кормивъ! Колибъ були свою власть и свою силу повернули на скрѣплюванѣ, а не на пѣдкопуванѣ тыхъ порядкѣвъ по громадахъ и живыхъ звязкѣвъ мѣжъ громадами, то Русь наша певно не булабъ упала пѣдъ стрѣлами та топорами Монголѣвъ, але булабъ остояла ся проти нихъ, якъ глубоко вкорѣненный дубъ-великанъ остоює ся проти осѣнной бурѣ!

Щаслива була наша Тухольщина, бо доси якось обминали єѣ неситѣй очи князѣвъ и боярѣ. Чи то для того, що лежала она такъ ѣддалѣкъ ѣдъ свѣта, мѣжъ горами та скалами, чи може для того, що надто великого богацтва въ нѣй не було, — досить того, що бояре

якось не мали охоты пробирати ся въ той закутокъ. Але и се щастє не було вѣчне. Разомъ одной гарной днины зѣхавъ въ тухольскій горы бояринъ, Тугаръ Вовкъ, и не кажучи нѣкому й слова, почавъ на горбѣ надъ Опо-ромъ, ѳддалѣкъ ѳдъ Тухлѣ, але на тухольскѳмъ грунтѣ, будувати собѣ дѳмъ. Тухольцѣ въ зачудованя въ разу мовчали и не спиняли нового гостя, далѣ почали допы-тувати ся єго, кто ѳнъ, ѳдки и зачимъ приходить сюда? — Я бояринъ князя Данила — гордо ѳдповѣдавъ имъ Тугаръ Вовкъ, — за мои заслуги князь надгородивъ мене землями и лѣсами въ Тухольщинѣ. — Алежь се землѣ и лѣсы громадскій! — ѳдповѣдали єму Тухольцѣ. — Се мене нѣчого не обходить, — ѳдказувавъ бояринъ, — идѣтъ и у князя допоминайте ся. Я маю єго грамоту и бѳльшь нѣ о чѳмъ знати не хочу! — Тухольцѣ ки-вали головами на такій боярскій слова и не казали нѣ-чого. А бояринъ мѣжь тымъ починавъ собѣ все въ горда, все похвалявъ ся княжою ласкою та княжою волею, хочъ впрочѣмъ на разѣ й не стѣснявъ нѣ въ чѳмъ Тухоль-цѣвъ и не мѣшавъ ся въ ихъ громадскій дѣла. Тухольцѣ, а особливо молодшій, въ разу чи то въ цѣкавости, чи въ звичайной гостинности, частенько сходили ся въ бо-яриномъ и робили єму деякій прислуги, — ажъ наразъ, мовъ сокирою втявъ, перестали ходити и очевидно во-всѣмъ уникали єго. Се въ разу здивувало, а далѣ и роз-лютило боярина и ѳнъ почавъ теперъ чинити Тухоль-цямъ всякій пакости. Дѳмъ єго стоявъ якъ разъ надъ тухольскою дорогою, и ѳнъ, идучи за примѣромъ дру-гихъ боярѣ, поставивъ на дорозѣ величезну рогачку и жадавъ ѳдъ проѣздячихъ для себе мыта. Тѳлькожь Ту-хольцѣ були тугій народъ. Они почули ѳдъ разу, що ту починає ся рѣшуча боротьба, и постановили за радою Захара Беркута стояти твердо и неѳдступно при своихъ правахъ до крайной крайности. Заразъ въ тыждень по выставленю рогачки выслала тухольска рада громадека своихъ ѳдпоручникѳвъ до Тугара Вовка. ѳдпоручники поставили передъ нимъ питанє:

— Що ты робишь, боярине? За що спираєшь до-рогу?

— Такъ менѣ хоче ся! — ѡдказавъ гордо бояринѣ.
Коли вамъ кривда, то йдѣть жалѣйтесь на мене до князя.

— Алежь се дорога не княжа, а громадска.

— То мене нѣчого не обходить!

Зъ тымъ ѡдпоручники ѡддалили ся, але заразъ же по ихъ ѡдходѣ прійшла зъ Тухлѣ цѣла юрба сѣльскои молодѣжи зъ сокирами и тихесенько порубала рогачку на дрѡбнѣи куснѣ, наклала зъ неи огонь и спалила недалеко ѡдъ боярскаго двора. Бояринѣ лютивъ ся въ своѣмъ дворѣ, клявъ поганыхъ смердѡвъ, але супротивляти ся имъ не мавъ смѣлости, и на разѣ не робивъ уже другои рогачки. Першѣи нападѣ на громадскѣи права бувъ ѡдбитый, але Тухольцѣи не радували ся завчасно, — они добре знали, що се тѡлько першѣи нападѣ и що за нимъ треба надѣяти ся другихъ. И справдѣ такъ оно стало ся. Одного дня прибѣгли до Тухлѣ ѡвчарѣ, голосоючи сумну вѣсть, що боярскѣи слуги згоняють ихъ изъ найкрасшои громадскои полонины. Не вѣрили ще ѡвчарѣ до ладу розказати свого, коли въ тѡмъ прибѣгли лѣсничѣи громадскѣи, кажучи, що бояринѣ ѡдмѣрюе и запальковуе для себе величезный кусень найкрасшого громадского лѣса. Зновъ громадска рада выслала ѡдпоручникѡвъ до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдишь громаду?

— Я беру тѡлько те, що менѣ мѡй князь дарувавъ.

— Алежь се не княжѣи, а громадскѣи землѣ, — князь не мѡгъ дарувати того, що до него не належить.

— Ну, то йдѣть на князя жалѣйте ся, — ѡдказавъ имъ бояринѣ и ѡдвернувъ ся ѡдъ нихъ.

Ѳдъ тои поры почала ся правдива вѡйна мѣжь бояриномъ а Тухольцями. То разѣ Тухольцѣи зженуть боярскѣи стада зъ своихъ полонинъ, то боярскѣи слуги зженуть отары тухольскѣи. Лѣса, загарбаного бояриномъ, стерегли и громадскѣи и боярскѣи лѣсничѣи, мѣжь котрыми неразѣ приходило до сварки и бѡйки. Се лютило боярина чимъ разѣ дужше, и ѡнъ въ кѡнци казавъ убивати тухольску худѡбу, придыбану на загарбаныхъ полонинахъ, а одного громадского лѣсничого, придыбаного въ загарбанѡмъ лѣсѣ, велѣвъ привязати до дерева и сѣчи

терновими рѳзками мало що не на смерть. Сего було вже за много тухольскѳй громадѳ. Многѳ голоса обѳзвали ся за тымѳ, щѳбы, по давньому звичаю, до боярина приложити право о непокѳрнѳмѳ и шкѳднѳмѳ громадянѳнѳ, розбѳйнику та злодѳю, и выгнати єго зѳ обсягу громадскихѳ земель, а дѳмѳ єго зруйнувати до тла. Велика часть громадянѳ пристала на то, и певно, що круто прѳйшлось бы було тодѳ бояринови, коли-бѳ Захарѳ Беркуть не бувѳ высказавѳ той думки, що не належить ся засуджувати нѳкого, не выслухавши впередѳ єго оправданя, и що за тымѳ справедливѳсть домагає ся — закликати боярина попередѳ всего на громадскѳй копный судѳ, дати єму можнѳсть вытолковати ся, и ажъ потѳмѳ поступити зѳ нимѳ такѳ, якѳ громада при повнѳмѳ спокою и розвазѳ осудить. Той розумной рады послухала тухольска громада.

Певно нѳкто вѳ нынѳшнѳмѳ зѳборѳ не понимавѳ такѳ добре важности сеи хвилѳ, якѳ Захарѳ Беркуть. Онѳ бачивѳ, що тутѳ цѳле дѳло єго жита важить ся на ѳстрию засуду громадского. Тай кобы то вѳ тѳмѳ засудѳ ишло тѳлько о просту справедливѳсть, то Захарѳ бувѳбы спокѳйный и покладавѳ бы вѳ повнѳ на громадскѳй розумѳ. Але ту приходило ся розважати — першѳй разѳ на тухольскѳмѳ копнѳмѳ судѳ — и другѳй, постороннѳй, а безмѳрно важнѳй зглядѳ, котрѳй запутували дѳло майже до безвыхѳдности. Захарѳ понимавѳ добре, що засудѳ, чи прихильный чи неприхильный для боярина, грозить громадѳ великимѳ небезпеченьствомѳ. Прихильный засудѳ, т. є. признає не такѳ права, якѳ силы по сторонѳ боярина, разѳ на завсѳгды упокорить передѳ нимѳ громаду, ѳддасть єму вѳ руки не тѳлько загарбанѳ лѳсы и полонины, але й цѳлу громаду, буде першимѳ и найтяжшимѳ выломомѳ вѳ вольнѳмѳ громадскѳмѳ устрою, надѳ котрого ѳдновленємѳ и скрѳпленємѳ ѳнѳ черезъ сѳмдесять лѳтъ ненастанно трудивѳ ся. А засудѳ неприхильный, проганяющѳй боярина зѳ громады, грозить такожѳ немалымѳ небезпеченьствомѳ. Анужѳ бояринѳ зумѳє пѳдмовити князя, розбудити єго гнѳвѳ, переконати єго, що Тухольцѳ — бунтѳвники? Се може стя-

гнути велику бурю або и цѣлковиту руину на Тухольщину, якъ подѣбнѣ засуды кѣлька разѣвъ уже стягали руину на другѣ громады, узнанѣ князями за бунтѣвничѣ и ѡдданѣ боярамъ та ихъ дружинамъ на розграблене та на знищене. Обѣ тѣ важкѣ выходы нынѣшной рады наповняли сердце старого Захара великимъ сумомъ, и ѡнъ щиро моливъ ся духомъ передъ починомъ рады до великого Дажбога-Сонця, щѣбъ той просвѣтивъ розумъ его и его громады и давъ имъ найти праву стежку середъ всѣхъ тыхъ трудностей.

— Чесна громадо! — такъ зачавъ ѡнъ свою бесѣду. Не буду ѡдъ васъ скривати, тай впрочѣмъ вы и самѣ то добре знаете, якѣ важкѣ и великѣ дѣла чекають нынѣ нашего громадского розсуду. Коли поглядаю на те, щѣ кругъ насъ робить ся и щѣ намъ грозить, то такъ и здавсь менѣ, щѣ наше дотеперѣшне спокѣйне громадске жите пропало безповоротно, щѣ теперь наступае для насъ всѣхъ пора — показати въ дѣлѣ, въ боротьбѣ, чи нашѣ порядки громадскѣ справдѣ мѣцнѣ и добрѣ, чи можуть выдержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на насъ, и то не зъ одного боку, се вы знаете и почувте ще обширнѣ на нынѣшнѣй радѣ, тожь ѡ томъ я теперь не буду говорити. Я хотѣвбы тѣлько показати вамъ и вѣбити незнищимо въ тямку вашу тото становище, на котрѣмъ бы намъ, по моѣй думцѣ, треба стояти, твердо стояти до крайной крайности. Впрочѣмъ и тутъ нѣ я, нѣ нѣкто другѣй не мае власти надъ вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тѣлькожь вамъ кажу, щѣ нынѣ мы стоимо на розстайнѣй дорозѣ, нынѣ намъ прѣйдеть выбрати: сюды чи туды. Тожь годить ся намъ, людямъ старымъ и досвѣдченымъ, добре выяснити собѣ той выбѣръ и тѣ дороги, на котрѣ ѡнъ насъ може повести, и те мѣсце, на котрѣмъ мы стоимо теперь!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре ѡдъ пятидесяти лѣтъ скликае насъ на громадскѣ нарады, ѡдъ пятидесяти лѣтъ чуе нашѣ слова и бачить нашѣ дѣла. Чи знаете вы, щѣ выражаютъ его знаки? Святѣ и поважнѣ старцѣ, батьки нашѣ, зробили

его и передали менѣ его значѣне. — Захаре, — сказали они, — колись, въ хвили найгрѣзливѣйшого небезпеченства, коли жите наверне супротивну филью на громаду и загрозить ей порядокъ, — тодѣ ты ѡдкрыешъ громадѣ, що значить се знамено, а заразомъ ѡдкрыешъ, що на нѣмъ спочивае наше и нашего Духа-опѣкуна благословенство, що ѡдступлене ѡдъ той дороги, котру вказуе те знамено, буде наибѣльшимъ несчастемъ для громады, буде початкомъ ей цѣлковитого упадку!

Захаръ утихъ на хвилю. Его бесѣда зробила велике, до глубины потрясающе вражене на всѣхъ громадянѣ. Всѣхъ очи зверненіи були на знамено, котре на высокѡй жердцѣ, встроменѡй въ камѣнь, стояло передъ громадою, блискотѣло сѣбною оковою на своихъ кѡнцяхъ и повѣвало кармазиною хоруговою, немовъ переливалось живою кровю.

— Я доси не говоривъ вамъ о тѡмъ нѣчого, — бесѣдувавъ Захаръ дальше, бо часы були спокѡйніи. Але нынѣ пора се зрѡбити. Глядѣть на него, на се знамено наше! Зъ одного здорового пня выробленый весь той суцѣльный ланцухъ, сильный и немовъ замкнутый въ собѣ, а прецѣнь свободный въ кождѡмъ поединчѡмъ кѡлечку, готовый принять всякѡ звязки. Сей ланцухъ, то нашъ рѡдъ рускѡй, такѡй, якѡй выйшовъ зъ рукъ добрыхъ, творячихъ духѡвъ. Кожде кѡльце въ тѡмъ ланцусѣ, то одна громада, нерозрывно, зъ природы самой звязана зъ всѣми другими, а прецѣнь свободна сама въ собѣ, немовъ замкнута сама въ собѣ, живуча своимъ власнымъ житемъ и вдоволяюча свои потребы. Тѡлько тота суцѣльнѡсть и свобода кождѡй поединчѡй громады робить всю цѣлѡсть суцѣльною и свободною. Нехай тѡлько одно кѡльце пукне, роспаде ся само въ собѣ, то и цѣлый ланцухъ роспаде ся, одноцѣльный его звязокъ розѡрве ся. Отъ, такъ и упадокъ вольныхъ громадскихъ порядкѡвъ въ однѡй громадѣ есть раною, котра приносить недугу, ато й заразу для цѣлого тѣла нашей святой Руси. Горе громадѣ, котра добровѡльно станеть тою раною, котра не ужие всѣхъ силъ и способѡвъ, щобъ

удержати себе при здоровлю! Лѣпше бы було такѣй громадѣ счезнути зъ лица землѣ, запасти ся въ безодню!

Послѣднї слова Захара, сказанї грѣзнымъ, пѣднесенымъ голосомъ, приглушили въ ушахъ слушающей громады шумъ водопаду, що недалело гримавъ собою о камѣнь и мовъ живый стовпъ хрусталу, играющего проти сонця всѣми барвами веселки, здвигавъ ся блискучою пасмугою понадъ головами громады. Захаръ говоривъ дальше:

— Гляньте ще разъ на те знамено! Каждый кѣлець его ланцуха скованый блискучими срѣбными оковами въ гарнї узоры. Оковы тї не обтяжаютъ кѣлця, а додають ему оздобы и тривкости. Такъ само кожда громада має свои дорогоцѣннї установы и порядки, порожденї потребами, упорядкованї розумомъ мудрыхъ батькѣвъ нашихъ. Порядки тї святї, але не для того, що давнї, що батьками нашими уладженї, тѣлько для того, що свобѣднї, що не вяжутъ нѣкого доброго въ добрѣмъ дѣланю, а вяжутъ лишь злого, що хотѣвбы шкодити громадѣ. Порядки тотї и громады не вяжутъ, а тѣлько додають ѣй силы и власти для охороны всего, що добре и хосенне, а для знищеня всего, що зле и шкѣдне. Коли-бъ не тотї срѣбнї оковы, деревянї обручки легко моглибы попукати и вся одноцѣлѣсть ланцуха пропалабы. Такъ само якъ бы не нашї святї громадскї установы, то й вся громада пропалабы. Уважайтежь, чесна громадо! Злодѣйскї руки простягають ся, щобы обдерти тї срѣбнї оковы зъ нашего кѣлця, щобы ослабити и ногами потоптати нашъ ладъ громадскїй, при котрѣмъ намъ такъ добре жило ся!

— Нѣ, мы не попустимо имъ того! крикнула разомъ однодушно громада. — Станемо въ оборонѣ своєї свободы, хочбы прїйшлося намъ и послѣдну краплю крови пролити!

— Добре, дѣти! — сказавъ зрушений Захаръ Беркутъ, — такъ оно й треба! Вѣрте менѣ, се духъ нашего великого Сторожа прорѣкъ зъ васъ! Вы его силою вгадали значене той хоругви, що повѣває на нашѣмъ знаменѣ. Чому она червона? Бо значить кровь! Дѣ по-

слѣднои краплѣ крови повинна боронити громада своєї свободы, свого святого ладу! И вѣрте менѣ, недалека та хвиля, котра справдѣ потребує одъ насъ крови! Будьмо готовѣ и єѣ пролити въ своѣй оборонѣ!

Въ тѣй хвилѣ очи всѣхъ громадянъ немовъ на даний знакъ звернули ся въ сторону села. Тамъ на шляху, що вѣвъ одъ села попри водопадъ въ горы, показала ся невеличка громада пышно построєныхъ, оружныхъ людей. Се йшовъ у всѣй своѣй оказалости на тухольску раду бояринъ Тугаръ Вовкъ зъ своєю дружиною. Помимо горячої весняной днини бояринъ бувъ въ повнѣй рицарскѣй збруѣ: въ панцырѣ зъ зелѣзнои, блискучои бляхи, въ такихъ же набедренникахъ и наголѣнникахъ и въ блискучѣмъ спижевѣмъ шоломѣ зъ повѣваючою поверхъ него китою изъ косиць когута. При боцѣ у него телѣпавъ ся въ похвѣ тяжкѣй боевой мечъ, черезъ плечѣ перевѣшений бувъ лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, а за поясомъ стремѣвъ топѣръ, поблискуючи широкимъ сталенымъ остремъ и бронзомъ набиванымъ обухомъ. Поверхъ всеи тои страшной збруѣ на знакъ супокѣйного свого намѣру бояринъ накинувъ вовчу шкѣру, зъ пащею переробленою въ защѣпку на груди, и зъ лабами, котрѣ острыми кѣгтями обхапували єго поясъ. Докола боярина ишло десять воякѣвъ, лучникѣвъ и топѣрникѣвъ, поубираныхъ въ такѣй-жъ вовчѣй шкѣры, але безъ панцирѣвъ. Мимоволѣ стрепенула ся тухольска громада, побачивши наближенє тои вовчої дружины; всѣ поняли, що се именно є той ворогъ, котрый наосѣвъ ся на ихъ свободу и незалежнѣсть. Але поки що они ще не надѣйшли, а Захаръ кѣнчивъ свою бесѣду.

— Осъ надходить бояринъ, котрый хвалить ся, що зъ милости для него князь подарувавъ єму нашѣй землѣ, нашу свободу, насъ самыхъ. Бачте, якъ гордо несєсь онъ въ тѣмъ почутю княжѣи милости, въ тѣмъ почутю, що онъ княжѣй слуга, що онъ рабъ! Намъ не потрѣбно милости одъ боярина и нѣзащо ставати намъ рабами — се причина, для чого онъ ненавидить насъ и прозыває насъ смердами. Але мы знаємо, що гордѣсть єго пуста и що правдиво свободному чоловѣкови личить не гордѣсть, а

супокôйна повага и розумъ. Захуйтежъ проти него тоту повагу и той розумъ, щобъ не мы упокоряли его, а самъ онъ въ глубинѣ свого сумлѣня почувъ ся упокоренымъ! Я скôнчивъ.

Тихій шепôтъ вдоволеня и радôсної рѣшучости перейшовъ по громадѣ. Захаръ сѣвъ на свое мѣсце. Хвилию стояла мовчанка на майданѣ, поки Тугаръ Вовкъ не наблизивъ ся до рады.

— Здорові були, громадо! — сказавъ онъ, дотыкаючи рукою свого шолома, але не знимаючи его зъ головы.

— Здоровъ будь и ты, боярине! — ôдповѣла громада.

Тугаръ Вовкъ гордымъ, безпечнымъ поступомъ выйшовъ передъ громаду и ледво окинувши вѣ окомъ, проговоривъ:

— Вы зазвали мене передъ себе — и ось я. Чого хочете ôдъ мене?

Слова тѣ сказаніи були рѣзкимъ, гордымъ голосомъ, котрымъ бояринъ очевидно хотѣвъ показати громадѣ свою вышôсть. При тôмъ онъ но дививъ ся на громаду, але обертавъ въ рукахъ свôй топôръ и немовъ любувавъ ся блескомъ его ôстря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджуе тою цѣлою радою.

— Мы зазвали тебе, боярине, передъ судъ громадскій, щобъ, закимъ осудимо твои поступки, выслухати твого слова. Якимъ правомъ и въ якôй цѣли ты робишь кривды громадѣ?

— На судъ громадскій? — повторивъ немовъ зачудуваный Тугаръ Вовкъ, обертаючись лицемъ до Захара. Я княжій слуга и бояринъ. Нѣкто не має права судити мене, окрôмъ князя и рôвныхъ менѣ боярь.

— О тôмъ, боярине, чій ты слуга, мы не будемъ зъ тобою сперечати ся, — се насъ нѣчого не обходить. А про твое право поговоримо опôсля. Теперъ тôлько будь ласкавъ сказати намъ: ôдкôля прійшовъ ты въ наше село?

— Зъ столичного княжого мѣста Галича.

— А кто казавъ тобѣ йти сюды?

— Мôй и вашъ панъ, князь Данило Романовичъ.

— Говори о собѣ, а не о насъ, боярине! Мы вольнй

люде и не знаємъ нѣякого пана. А чоґожъ казавъ тобѣ твоѣ панѣ ити въ наше село?

Лице боярина облило ся червоню злости за тыми словами Захара. Хвилю онъ вагувавъ ся, чи одповѣдати дальше на єго допытуваня, далѣ погамувавъ своѣ невчасный порывъ.

— Онъ казавъ менѣ бути сторожемъ єго земель и єго пѣдданныхъ, воеводою и начальникомъ Тухольщины, и давъ менѣ и моимъ потомкамъ въ вѣчне посѣданє землѣ тухольскѣ въ надгороду за мою вѣрну службу. Осъ єго грамота, єго печать и пѣдпись!

При тыхъ словахъ бояринъ зъ гордымъ рухомъ вынявъ изъ за широкого ремѣнного пояса княжу грамоту и пѣднявъ єѣ въ гору, показуючи громадѣ.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказавъ спокойно Захаръ, — мы не вмѣємо єи читати, а печать твоего князя для насъ не законъ. Радше самъ ты скажи намъ, кто се такѣй, той твоѣ князь?

— Якъ то? — скрикнувъ здивованный бояринъ, — вы не знаєте князя Данила?

— Нѣ, не знаємо нѣякого князя.

— Владѣльця всѣхъ земель, всѣхъ селъ и мѣсть ѡдъ Сяна ажъ до Днѣпра, ѡдъ Карпатъ ажъ до устя Буга?

— Мы не видали єго нѣколи и у насъ онъ не владѣлецъ. Адже пастухъ, владѣлецъ отары, стереже єи ѡдъ вовка, гонить єѣ въ жаръ полудня до холодного потока а въ холодъ ночи до теплои и безпечнои кошары. А князь чи робить се зъ своими пѣдвладными?

— Князь робить зъ ними ще бѣльше, — одповѣвъ бояринъ. Онъ дає имъ мудрѣ права и мудрыхъ судѣвъ, посылає имъ своихъ вѣрныхъ слугъ, щобы боронили ихъ ѡдъ ворога.

— Не по правдѣ сказавъ ты се, боярине, — замѣтивъ строго Захаръ. Бачъ, сонце на небѣ закрыло свое ясне лице, щобъ не слухати твоихъ кривыхъ слѣвъ! Мудрѣ права нашѣ походять не ѡдъ твоего князя, а ѡдъ дѣдѣвъ и батькѣвъ нашихъ. Мудрыхъ судѣвъ княжихъ мы не видали доси и жили тихо, въ згодѣ и ладѣ, судячись самѣ громадскимъ розумомъ. Батьки нашѣ зъ

давна учили насъ: оденъ чоловѣкъ — дурень, а громадскій судъ — справедливый судъ. Безъ княжихъ воеводѣвъ жили батьки нашѣ, жили и мы доси, и, якъ бачишь, хаты нашѣ не попустошенѣ и дѣти нашѣ не забранѣ до вражої неволѣ.

— Такъ було доси, але ѡдъ теперъ не такъ буде.

— Якъ буде ѡдъ теперъ, сего мы не знаємо и ты, боярине, не знаєшь. Одно ще тѣлько скажи намъ: твоѣй князь чи справедливый чоловѣкъ?

— Весь свѣтъ знає и подивляє єго справедливѣсть.

— То ѡнъ певно и тебе выславъ, щѣбъ ты въ нашихъ горахъ насаджавъ справедливѣсть?

Бояринъ змѣшавъ ся симъ простымъ питанємъ, але по хвилевѣмъ вагованю сказавъ: — Такъ.

— А якъ думаєшь, боярине, чи справедливый владѣтель може несправедливо кривдити своихъ пѣдвладныхъ?

Бояринъ мовчавъ.

— Чи може ѡнъ несправедливими поступками насадити въ ихъ сердцахъ справедливѣсть и кривдячи ихъ, зъєднати для себе любовь и повагу?

Бояринъ мовчавъ, играючи ѡстремъ своего топора.

— Глядижь, боярине, — заключивъ Захаръ. — Уста твої мовчатъ, але совѣсть твоя каже, що се не може бути. А прецѣнь твоѣй справедливый князь зробивъ се зъ нами, зъ нами, котрыхъ ѡнъ не бачивъ и не знає, котрыхъ добромъ и щастємъ ѡнъ не турбує ся, котрѣ єму не вчинили нѣчого злого, але противно, що року складають єму богату данину. Якъ ѡнъ мѣгъ се зробити, боярине?

Тугаръ Вовкъ блиснувъ гнѣвно очима на Захара и сказавъ:

— Плетешь дурницѣ, старый. Князь нѣкого не може скривдити!

— А прецѣнь насъ скривдивъ, оттою самою грамотою, котрою ты такъ хвалишь ся! Бо зважай лишень: чи не скривдивбы я тебе, якъ бы безъ твоєи волѣ знявъ зъ тебе оттой блискучѣй панцырь и давъ єго моему сынови? А таке саме дѣло князь твоѣй зробивъ зъ нами.

Що для тебе панцырь, то для насъ земля и лѣсъ. Одь вѣкѣвъ мы уживали ихъ и берегли, якъ ока въ головѣ, — а ту наразъ приходишь ты въ имени своего князя и кажешь: „Се мое! мой князь давъ менѣ се въ надгороду за мои великѣ заслуги!“ И прогоняешь нашихъ пастухѣвъ, убиваешь нашего лѣсничого на нашѣй власнѣй земли! Скажижь, чи можемо мы уважати твоего князя справедливымъ чоловѣкомъ?

— Ты помиливъ ся, старче! — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Всѣ мы — власнѣсть князя, зъ всѣмъ що маємо: зъ худобою и землею. Князь оденъ вѣольный, а мы єго невѣольники. Єго ласка, то наша воля. Онъ може зробити зъ нами, що хоче.

Мовъ ударъ обуха въ тѣмя, такъ оглушили тѣ слова Захара Беркута. Онъ похиливъ свою сиву голову до долу и довгу хвилю мовчавъ, не знаючи, що й казати. Мертвецки понуро мовчала и вся громада. Вкѣнци Захаръ вставъ. Лице єго яснѣло. Онъ пѣднѣсь руки до горы, до сонця.

— Сонце преясне! — сказавъ онъ, — ты благодворне, вольне свѣтило, — не слухай тыхъ огидныхъ слѣвъ, котрѣ осмѣливъ ся сей чоловѣкъ казати передъ лицемъ твоимъ! Не слухай ихъ, забудь, що они сказанѣ були на нашѣй, доси й помысломъ такимъ не оскверненѣй земли! И не карай насъ за нихъ! Бо безкарно ты не пропустишь ихъ, то знаю. И коли тамъ, въ тѣмъ Галичи, кругъ князя, наплодилось богато такихъ людей, то ты зѣтри ихъ зъ лица землѣ, але за кару не погуби разомъ зъ ними всего нашего народа! — И затымъ Захаръ успокоивъ ся, сѣвъ и зновъ звернувъ ся до боярина.

— Мы чули, боярине, твое переконанѣ, — сказавъ онъ. Не повторяй єго другѣй разъ передъ нами, нехай оно при тобѣ остане ся. Послухай же теперь, яка наша думка про твоего князя. Послухай и не розгнѣвай ся! Самъ бачишь и знаешь, що ѣтця и опѣкуна мы въ нѣмъ бачити не можемо. Отець знає свою дитину, єи потреби и бажаня, а онъ не знає насъ и не хоче знати. Опѣкунъ береже своего пѣдручного ѣдъ ворога, ѣдъ всякои шкоды, — князь не береже насъ нѣ ѣдъ слоты нѣ ѣдъ

тучѣ нѣ ѡдѣ граду нѣ ѡдѣ медведя — а се нашѣ най-гѡршѣ вороги. Онѣ голосить, правда, що береже насѣ ѡдѣ нападѡвѣ угорскихѣ. Але якѣ береже насѣ? Насылаючи на насѣ ще гѡршихѣ ворогѡвѣ, нѣжѣ Угры — своихѣ несытыхѣ боярѣ зѣ ихѣ дружинами. Угры нападуть, заберуть, що можна, и пѡдутѣ, — бояринѣ якѣ нападе, то вже й осяде и не вдоволить ся нѣякими добычами, а радѣ бы насѣ всѣхѣ на вѣки поробити рабами. Не ѡтцемѣ и опѣкуномѣ мы уважаемо твого князя, але карою божою, зѡсланою на насѣ за грѣхи нашѣ, ѡдѣ котрой мусимо ѡдкупуватись що-рѡчными данинами. Чимѣ менше мы о нѣмѣ знаемо а онѣ о насѣ, тымѣ лѣпше для насѣ. И кобы вся наша Русѣ могла позбути ся нынѣ его зѣ всѣма его ватагами, то певно булабы ще щаслива и велика!*)

Зѣ дивнымѣ чутемѣ вѣ серци слухавѣ Тугарѣ Вовкѣ тыхѣ горячихѣ слѡвѣ старого бесѣдника. Хочѣ выхованый при княжѡмѣ дворѣ и зопсованый гнилю та пѡдлотою, онѣ все таки бувѣ рицарѣ, воякѣ, чоловѣкѣ, и мусѣвѣ ѡдчути серцемѣ хочѣ крыхту того чутя, котре такѣ сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тѡмѣ же онѣ далеко не по щирѡй совѣсти высказавѣ бувѣ свои слова про неограничену власть князя; его душа и сама неразѣ бунтовала ся проти той власти, а тутѣ онѣ тѡлько хотѣвѣ заслонити показомѣ на княжу власть свои власнѣ забаги такоижѣ власти. Не диво, що слова Захара запали ему вѣ душу глубше, анѣжѣ онѣ самѣ того бажавѣ. Онѣ першѣй разѣ зѣ щирымѣ поди-

*) Погляды, котрѣ высказуе ту Захарѣ Беркутѣ, можуть уважати ся характеристикою поглядѡвѣ тогочасного простого народа на князѣвѣ и ихѣ кровавѣ межиусобицѣ. Пригадуемо, що подѡбнѣ погляды нашли ѡдголосѣ навѣть у нашего лѣтописця вѣ оповѣданю про спѣвака Митусу, котрого за бунтѡвнѣ бесѣды и непокѡрнѡсть князь Данило казавѣ зловити и укарати смертею. Розумѣе ся, що наводячи такѣ погляды для характеристики часу и людей, мы тымѣ не хочемо уймити ваги и значѣня личности князя Данила, котрый мѣжѣ всѣми володѣтелями руско-галицкихѣ земель вызначуе ся яко чоловѣкѣ незвычайный, симпатичный и, по своему, якѣ на тѣ часы досыть демократичный та обдареный политичнымѣ розумомѣ.

вомъ глянувъ на него, але заразомъ и жаль єму зробило ся того велита, котрого упадокъ, по єго думцѣ, бувъ близкій и неминуцій.

— Старче, старче, — сказавъ ђнъ, — жаль менѣ твого сивого волоса и твого молодечого серця. Довгій часъ проживъ ты на свѣтѣ, здаєсь навѣтъ, що занадто довгій! Живучи серцемъ въ давнинѣ и въ горячихъ думкахъ молодости, переставъ ты понимати нові теперѣшні часы, ихъ погляды и потреби. То що давно було, не мусить бути и теперь анѣ вѣчно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся и твои молодечі думы о свободѣ. Важкі теперь часы надходять, старче! Они домагають ся конечно одного, сильного владника въ нашѣмъ краю, котрый бы въ однѣмъ осередку згромадивъ и въ свою руку унявъ всю силу цѣлого народа для обороны єго передъ надтягаючимъ зо сходу ворогомъ. Ты, старче, не знаєшь всего того, и тобѣ здаєсь, що часы давні ще тревають!

— И тутъ ты помыливъ ся, боярине, — сказавъ Захаръ Беркутъ. Неприлично старому въ молоді мрѣвѣ вдавати ся а на сучаснѣсть очи жмурити. Алежь тричи неприлично єму помѣтувати ся доброго для того, що оно старе, а хапати за лихе для того, що оно нове. Се звычай молодикѣвъ, и то зле выхованыхъ молодикѣвъ. Ты закидаєшь менѣ, що я не знаю того, що кругъ насъ дѣє ся. А мѣжь тымъ не знати ще, кто зъ насъ двохъ бѣльше и докладнѣйше се знає. Ты натякнувъ менѣ на страшного ворога, що грозить намъ зо сходу, и высказавъ думку, що наближене того ворога вымагає згромадження всей силы народной въ однихъ рукахъ. Теперь я скажу тобѣ, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибѣгъ княжій пѣсланецъ, котрый звѣстивъ тобѣ о новѣмъ нападѣ страшныхъ Монголѣвъ на нашу краину, о тѣмъ, що они по довгѣмъ опорѣ заняли святыи Кієвъ и зруйнували єго до тла, и теперь безконечною хмарою тягнуть на наші червонорускі землѣ. Мы, боярине, знали о тѣмъ ще передъ тыжнемъ и знали про княжого пѣсланця, выправленого въ тѣ стороны, и про єго вѣсти. Княжій пѣсланецъ прибывъ пѣ-

зненъко — нашій пѣсланецъ далеко скорѣйше ходять. А теперь послухай, що стало ся пѣзнѣйше! Монголы давно вже заляли нашу Червону Русь, понищили богато городовъ и селъ и роздѣлили ся на двѣ рѣки. Одна пѣшла на захѣдъ, мабуть пѣдъ Судомиръ, въ польску краину, — а друга йде горѣ долиною Стрыя въ нашій стороны. Правда, боярине, що ты о томъ не знаешъ?

Тугаръ Вовкъ зъ подивомъ, майже зъ страхомъ глядѣвъ на старого Захара.

— А ѣдки ты се знаешъ, старче? — спытавъ ѣнъ.

— Я и се тобѣ скажу, щобъ ты знавъ, яка сила въ громадахъ и ихъ вольнѣмъ союзѣ. Зъ всѣми пѣдгѣрскими громадами стоимо мы въ звязку: они обовязані намъ а мы имъ доносити якъ найшвидше всякѣ вѣсти, важнѣ для громадского жита. Пѣдгѣрскѣ-жь громады стоятъ въ звязкахъ зъ дальшими, покутскими и пѣдѣльскими, — тожь про все, що дѣе ся на нашѣй Червонѣй Руси для насъ важного, иде блискавкою вѣсть ѣдъ громады до громады.

— Що вамъ зъ вѣстей, коли помочи собѣ не можете!

— Правду сказавъ ты, боярине! Пѣдѣльскѣ и покутскѣ громады не можуть собѣ помочи, бо они зѣссані и ѣдертѣ князями та боярами, котрѣ не дають имъ мати свое оруже анѣ вправляти ся въ робленю нимъ. Отъ и бачишь, боярине, що се значитъ: ѣдинити силу народа въ ѣднихъ рукахъ! Щобъ зѣединити въ ѣднихъ рукахъ силу народа, треба ослабити силу народа. Щобъ ѣдному надати велику власть надъ народомъ, треба кожѣй громадѣ ѣдобрати ѣи свободу, треба розбити громадскѣ звязки, ѣбезъоружити громадскѣ руки. А тодѣ всякимъ Монголамъ ѣтверта дорога въ нашу краину. Бо поглянь теперь на нашу Русь. Твѣй владникъ, твѣй могучѣй князь Данило пропавъ десь безъ вѣсти. Замѣеть ѣ обернути ся до своего народа, ѣддати ѣму ѣго свободу и зробити зъ него живу, непѣбориму запору проти монгольского наѣзду, ѣнъ, поки Монголы руйнують ѣго край, пѣбѣгъ до угорского короля, ѣго благаючи о помѣчь. Але Угры не покваннѣ намъ помагати, хочъ и имъ

самымъ грозить та сама залива. Теперь Данило твоѣй счезъ десь, кто знае, може незадовго его побачать въ таборѣ монгольского хана, яко его вѣрного по́дданника, щобы цѣною неволѣ и пониженя передъ сильнѣйшимъ купити собѣ власть надъ слабшими!

Бояринъ слухавъ того оповѣданя, и вже голова его почала укладати пляны: що дѣяти? якъ выкористати таку пору?

— Такъ кажешь, Монголы грозятъ нападомъ и отсимъ горамъ?

Захаръ якось значучо усмѣхнувъ ся на те запытане.

— Грозятъ, боярине.

— И щожъ вы думаете робити? По́ддавати ся, чи боронити ся?

— По́ддаватись имъ не можна, бо всѣхъ, кто имъ по́ддае ся, женуть они въ свою службу и то въ першій ряды, въ найтяжшій боѣ.

— Значить ся, вы хочете боронитись?

— Що сила наша, стрѣбуемъ зробити.

— Коли такъ, то приймѣть мене за свого воеводу. Я васъ поведу до бою проти Монголѣвъ!

— Постѣй, боярине, — мы ще не до́йшли до выбору воеводы. Ты ще не вытолкувавъ ся зъ своихъ поступкѣвъ въ нашѣй громадѣ. Твоею щирю волю до службы громадѣ мы приймаемо, але батьки нашѣй казали намъ, що до чистого дѣла й чистыхъ рукъ треба. А чи будутъ твои руки чистѣ до такого дѣла, боярине?

Тугаръ Вовкъ змѣшавъ ся троха такимъ наглымъ взоротомъ, а далѣ сказавъ:

— Старче, громадо, — покиньмо давнѣй уразы! Ворогъ зближае ся, зєднаймо свои силы проти него! Доправдуючись своєю уразы, вы можете тѣлько пошкодити дѣлу, а хѣсна нѣякого собѣ не добудете.

— Нѣ, боярине, не говори сего! Не своєю уразы мы доправдуемось, але самой правды. А правда, хочъ и коле въ очи, але зашкодити не може нѣкому и нѣколи. Неправдою прийшовъ ты до насъ, боярине, не по правдѣ поступавъ зъ нами, — и якъ же мы можемо повѣрити тобѣ начальство надъ собою въ вѣйнѣ зъ Монголами?

— Старче, ты, бачу, завзявъ ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що ту судъ громадскій а не забава! Скажи менѣ, осѣдаючи на тухольскій землі, чи хотѣвъ ты бути членомъ громады, чи нѣ?

— Я присланный ту княземъ яко воєвода.

— Мы сказали тобѣ, що не признаємо права твого надъ нами, а особливо права на нашу землю. Не тыкай, боярине, нашихъ земель и нашихъ людей, а тодѣ може мы пріймемъ тебе до своєї громады, якъ рѣвного мѣжь рѣвныхъ.

— Отъ якъ! — скрикнувъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ. Отъ яка ваша справедливѣсть! То я мавъ бы нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки ѡдъ смердѣвъ?

— Щожъ, боярине, — инакше ты не можешъ бути нашимъ громадяниномъ, а неналежачого до громады громада и терпѣти у себе не схоче.

— Не схоче терпѣти? — насмѣшливо скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Батьки нашій казали намъ: шкѣдного и непотрѣбного члена громады, розбѣйника, конокрада, або сторонного, кстрый бы безъ волѣ громады забиравъ громадскій землѣ, зъ родиною такого прогнати зъ границъ громадскихъ, а дѣмъ его розвалити и зрѣвнати зъ землею.

— Ха, ха, ха! — зареготавъ ся силуванымъ смѣхомъ бояринъ, — то вы, вы смѣлибъ мене, княжого боярина, надѣленого княжою ласкою за мои заслуги, рѣвнати зъ розбѣйниками и конокрадами?

— Щожъ, боярине, — а скажи самъ по совѣсти, чи лѣпше ты поступаєшь зъ нами, якъ розбѣйникъ? Аджежь землю нашу забираєшь — наше найбѣльше и єдине добро. Людей нашихъ гонишь и вбиваєшь на смерть, худобу нашу стрѣляєшь! Чи такъ роблять чеснї громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я єи слухати не можу, она тыкає мою честь!

— Постѣй боярине, я ще не скѣнчивъ, — сказавъ спокѣйно Захаръ Беркутъ. Отсе ты згадавъ про свою честь, и разъ въ разъ говоришь про свои великї за-

слуги. Будь ласкавъ, скажи намъ, якій се твои заслуги, щобъ и мы могли ихъ вшанувати!

— Въ дваццати битвахъ я проливавъ кровь свою!

— Кровь свою проливати, боярине, се ще не заслуга. И розбійникъ неразъ проливає кровь свою, а єгожь за те вѣшають. Скажи намъ, проти кого и за кимъ ты воювавъ?

— Проти князя кієвского, проти князѣвъ волыньскихъ и польскихъ и мазовецкихъ...

— Досыть, боярине, — тї вѣйны, се ганьба, не заслуга, и для тебе и для князѣвъ. Се чисто розбійницкї вѣйны.

— Я воювавъ и проти Монголѣвъ надъ Калкою.

— И якъ же ты воювавъ проти нихъ?

— Якто якъ? Такъ якъ повиненъ бувъ воювати, не вступаючись зъ мѣсця, поки раненый не дѣставъ ся до неволѣ.

— Отсе ты добре сказавъ, — не знаємо тѣлько, чи се правда.

— Якъ не знаєте, то й не мѣшайте ся въ те, чого не знаєте.

— Постѣй, боярине, не насмѣхай ся надъ нашимъ незнанємъ. Постараємось переконати ся. — И за тымъ Захаръ вставъ и звертаючи ся до громады, сказавъ:

— Чесна громадо, — вы чули признанє боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи можете кто свѣдчити за нимъ або противъ нему?

— Я можу? — озвавъ ся голосъ зъ мѣжь народа.

Мовъ стрѣлою пораженный, стрепенувъ ся бояринъ на той голосъ, и першій разъ уважно, зъ якоюсь тревогою поглянувъ на громаду.

— Кто може свѣдчити, най выйде передъ громаду и свѣдчить! сказавъ Захаръ.

Передъ громаду выйшовъ нестарый ще чоловѣкъ, калѣка, безъ руки и ноги, навкрестъ перекалѣченный. Лице єго було порыте глубокими шрамами. Се бувъ Воякъ Митко, якъ звала єго громада. Передъ кѣлькома

лѣтами зайшовъ онъ до громады на кули, расповѣдаючи страшнѣйшїе вѣсти про Монголѣвъ, про битву надъ Калкою, про погрому русскихъ князѣвъ и про смерть тыхъ, що дѣстали ся до неволѣ а ѡдтакъ пѡдчасъ обѣду монгольскихъ полководцѣвъ удушенїе були пѡдъ дошками, на котрыхъ Монголы засѣли. Онъ, Митко, такожь бувъ въ той битвѣ въ дружинѣ одного боярина, и разомъ зъ нимъ дѣставъ ся до неволѣ, зъ котрой опѡсля чудомъ якимсь уйшовъ. Довго блукавъ ся онъ по селахъ и мѣстахъ святой Руси, поки въ кѡнци не зайшовъ и до Тухлѣ. Тутъ ему сподобало ся жити, а позаякъ умѣвъ своєю одною рукою плести скуснѣй кошѣ и знавъ богато пѣсенъ та оповѣданъ про далеки краѣ, то громада приняла его въ свои члены, живила его и зодягала за чергою, загально люблячи и поважаючи его за раны, понесенїе въ вѡйнѣ зъ наѣздникомъ, и за его чесный, веселый характеръ. Отъ той то Митко теперъ выйшовъ свѣдчити проти боярина.

— Скажи намъ, вояче Митку, — почавъ пытати его Захаръ, — ты знаешь сего боярина, проти которого хочешь свѣдчити?

— Знаю, — ѡдповѣвъ твердымъ голосомъ Митко. Въ его дружинѣ я служивъ и бувъ въ битвѣ надъ Калкою.

— Якежь свѣдоцтво хочешь ты зложити противъ него?

— Мовчи, пѣдлый рабе! — скрикнувъ поблѣднувши бояринъ. — Мовчи, а то туй буде конецъ твоему нужденному житю!

— Боярине, я теперъ не рабъ твоѣй, але вѡльный громадянинъ, и тѡлько моя громада може велѣти менѣ мовчати. Я доси мовчавъ, але теперъ менѣ велѣть говорити. Чесна громадо! свѣдоцтво мое противъ боярина Тугара Вовка велике и страшне: онъ зра — — —

— Мовчавъ доси, то мовчи ѡдтакъ! — ревнувъ бояринъ, блиснувъ топѡръ, и Митко воякъ, зъ розлупаною головою, окровавленный упавъ до долу. Охнула громада и зѡрвала ся на ноги. Страшный крикъ роздавъ ся докола.

— Смерть ему! смерть! Онъ зганьбивъ святѡсть суду! На радѣ мужа нашего забивъ!

— Смерды погані! — скрикнувъ до нихъ бояринъ, — не боюсь васъ! Отъ такъ буде кождому, кто поважить ся ткнути мене чи рукою, чи словомъ. Гей, мои вѣрніи слуги, сюда до мене!

Лучники и топѳрники, хочъ саміи блѣдїи и тремтѣчїи, окружили боярина. Грѳзный, червоный зъ люто-сти, стоявъ ѳнъ посередъ нихъ зъ кровавымъ топоромъ въ руцѣ. На знакъ Захара громада утихла.

— Боярине, — сказавъ Захаръ, — ты смертельно провинивсь проти Бога и громады. Ты на судѣ забивъ свѣдка, нашего громадянина. Що ѳнъ хотѣвъ проти тебе свѣдчити, мы не дѳзнали ся и не хочемо знати, — нехай твоя совѣсть тебе судить. Але своимъ убїйствомъ ты признавъ ся до вины и нову вину поповнивъ. Громада не може тебе терпѣти на своѣй земли. ѳддали ся зъ мѣжъ насъ! Черезъ три дни ѳдъ нынѣ прїйдуть нашїи люде, щобъ розвалити твоїи дѳмъ и загладити на-вѣтъ слѣдъ твого бута у насъ.

— Нехай приходять! — крикнувъ люто бояринъ. — Побачимо, кто чїи слѣдъ загладитъ. Я плюю на вашъ судъ! Радъ побачити того, кто приступить до мого дому! Ану, мои слуги, ходѣмо зъ сего поганого збору!

Бояринъ ѳддаливъ ся зъ своими слугами. Довгїи часъ стояла мовчанка въ зборѣ. Молодцѣ вынесли кроваве тѣло Митка Вояка.

— Чесна громадо, — сказавъ Захаръ, — чи воля ваша поступити зъ бояриномъ Тугаромъ Вовкомъ такъ, якъ батьки нашїи велѣли поступати зъ такими людьми?

— Такъ, такъ! — загула громада.

— Когожъ выѳбираете до сповненя волѣ громадскої?

Выбрано десять молодцѣвъ, мѣжъ ними и Максима Беркута. Важко було Максимови прїимати сей выѳборъ. Хочъ и якъ ненависный бувъ ему бояринъ, але все таки ѳнъ бувъ ѳтцемъ тої, котра мовъ чаромъ опанувала его сердце и его мысли, за котру ѳнъ ѳддавбы бувъ жите. А теперъ, о горе, и она була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але прецѣнь Максимъ не ѳдпиравъ ся ѳдъ выѳбору. Хочъ и якъ тяжке для него було задане, сповнити засудъ громадскїи, все таки ѳнъ въ глубинѣ

серця свого радувавъ ся тымъ: аджежъ при тѣй способности ѡнъ побачить єѣ! А може єму удасть ся якъ небудь потѣшити єѣ, злагодити хочъ своєю щиростю острый засудъ громады?...

А мѣжъ тымъ рада громадска ишла далѣ своєю чергою. Прикликано пѣсланцѣвъ ѡдъ стороньскихъ громадъ, щобъ зъ ними нарадитись надъ тымъ, якъ боронити ся проти нападу Монголѡвъ.

— Зруйнованіи мы, — говоривъ пѣсланецъ пѡдгѡрскихъ громадъ. Села нашіи попаленіи, худобы зрабованіи, молодѣжъ выгибла. Широкою рѣкою розлили ся пожары и знищенє по Пѡдгѡрю. Князь не давъ намъ нѣякои обороны, а бояре, що тисли насъ въ часы спокою, зрадили насъ въ потребѣ.

Пѣсланцѣ зъ Корчина и Сколього говорили:

— Намъ грозить залива. Понизше Синевѡдска на рѡвнинѣ ѡблѣють ся вже шатры Монголѡвъ. Иде ихъ сила незличима, и мы ѣ думати не можемо о бою и опорѣ, але забираємо все и утѣкаємо въ лѣсы та въ горы. И зъ долѡвъ цѣлыми громадами утѣкають люде въ горы. Бояре нашіи зачали було робити засѣки на шляху, але якосъ вагують ся. Шепчуть люде, що хотять запродати шляхи нашіи Монголамъ.

Пѣсланцѣ зъ другихъ верховиньскихъ громадъ говорили:

— У насъ урожаѣ лихій, а теперъ зъ долѡвъ набѣгло до насъ богато народа. Передновинокъ тяжкій. Ратуйте насъ и нашихъ гостей, поможѣть перебути чорну годину!

Пѣсланцѣ зъ загѡрныхъ громадъ сказали:

— Чули мы, що залива монгольска иде въ угорску краину. На Бога и богѡвъ батькѡвъ нашихъ взываемо васъ, сусѣде и брата, спинѣть тоту страшну хмару, не допустѣть ѣи звалити ся въ нашу краину! Вашіи села — твердынѣ; кожда скала, кожда дѣбра ваша стане за тысячу воякѡвъ. А скоро разъ они перевалять ся за горы, то вже тамъ нѣяка сила ихъ не спинить и всѣ мы погибнемо марно. Мы готові дати вамъ помѡчь, якои зажадаєте, и хлѣбомъ и людьми, тѡлько не опу-

скайте рукъ, не тратьте надѣвъ, ставайте до бою зъ поганымъ наѣздникомъ!

Тодѣ Захаръ Беркутъ сказавъ:

— Чесна громадо и вы чеснѣ послы сусѣдскѣ! Всѣ мы ту чули, яка страшна хмара иде на нашу краину. Военнѣ силы выступали проти нихъ и погѣбли. Сила ихъ велика, а нещаснѣ порядки на нашихъ долахъ дозволили имъ зайти ажъ въ сердце нашего краю, передъ порѣгъ нашої хаты. Князѣ и бояре потратили головы або зраджують край свѣой очевидячки. Що намъ ту зробити? якъ намъ боронити ся? Я думавѣбы, що намъ поза границѣ нашої Тухольщины удавати ся не можна. Шляху нашего при вашѣй помочи, чеснѣ загѣрнѣ громадяне, мы чень оборонимо. Але скѣльского шляху мы оборонити не можемо. Се буде ваше дѣло, чеснѣ скѣльскѣ громадяне, а колибъ намъ удало ся наше дѣло, то мы и вамъ радо пѣдемо допомагати.

На те сказали скѣльскѣ пѣсланцѣ:

— Знаємо мы, батьку Захаре, що вамъ нѣякъ ити насъ боронити и що въ тѣй тяжкѣй годинѣ треба, щобъ каждый попередъ всего за себе стоявъ. Але зважте лишень, що нашѣ громады не такѣ щасливѣ, якъ ваша, що бояре забрали насъ въ руки и они держатъ сторожу надъ засѣтками и проходами. А якъ они схотятъ выдати ихъ Монголамъ, то щожъ мы порадимо? Але одного мы надѣємось, и се чень спасе насъ: що Монголы не пѣдутъ на вашъ шляхъ и що затымъ вы, забезпечивши свѣой шляхъ вартою, будете могли рушити намъ въ помѣчь.

— Ехъ, громадяне, громадяне, — сумовито, але и зъ докоромъ сказавъ Захаръ, — и сила, бачить ся, у васъ въ рукахъ, и розумъ въ головахъ, якъ у мужѣвъ, а бесѣда ваша дитиняча! Покладаете надѣю на „чень“ та на „кто знає“. Аджежъ сего будьте певнѣ, що скоро намъ не грозити'ме небезпеченьство, то мы громадами прѣйдемо вамъ на помѣчь. Але попередъ всего вамъ належалось бы забезпечити ся проти вашихъ власныхъ ворогѣвъ — боярѣ. Доки въ ихъ рукахъ засѣтки и проходы, доти вы и дыхнути боспечно не можете. Кождой хвилѣ сей прехитрый рѣдъ може продати васъ. Пора вамъ не

дрѣмати, але вдарити въ звоны и громадами поскидати зъ себе тѣ пута, въ котрѣ обпутала васъ боярска несытѣсть и княжа сваволя. Поки сего не буде, поти и мы не зможемо вамъ допомочи.

Сумно похилили головы скѣльскѣй пѣсланцѣ на тѣ Захаровѣ слова.

— Ехъ, батьку Захаре, — сказали они, — знаешъ ты нашихъ громадянъ, а говоришь, немовъ бы зовсѣмъ ихъ не знавъ. Зломана у нихъ давна ѡдвага, притоптана ихъ воля. За твою раду дякуємо тобѣ и передамо єѣ нашимъ громадамъ, але чи пѣдутъ они за нею?... Ехъ, кобы ты бувъ мѣжь ними и сказавъ имъ свое слово!

— Не вжежь таки, чеснѣй сусѣде, мое слово у громадянъ вашихъ може мати бѣльшу вагу, нѣжь ихъ власна потреба, нѣжь ихъ власный розумъ? Нѣ! Колибъ такъ було, то нѣчого вже и мое слово вамъ не поможе, то вже пропали нашѣ громады, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся зъ полудня, коли тухольска громада по скѣнченѣй радѣ вертала до села. Безъ радѣсныхъ спѣвѣвъ и выкрикѣвъ, сумно, повагомъ ишли старѣй и молодѣй, повнѣй важкихъ думъ. Що то принесуть имъ будущѣй дни?

Пѣсланцѣ стороньскихъ громадъ, пѣднесенѣй на дусѣ и захоченѣй, порозходили ся. Тѣлько копне знамено, знакъ силы и згоды громадскои, повѣвало високо и весело въ воздухѣ и весняне небо яснѣло пречистымъ блакитомъ, немовъ не бачучи земной журбы та тревоги.

IV.

Широкою рѣкою плыли по Руси пожары, руина та смерть. Страшенна орда монгольска зъ далекои степовой Азѣи налетѣла нашу краину, щобъ на довгѣй вѣки въ самѣмъ корени пѣдтяти єй силу, розбити єй народне житѣ. Найпершѣй мѣста: Кѣевъ, Каневъ, Переяславъ упали и були зруйнованѣй до основы; ихъ слѣдомъ пѣшли тысячѣ сель и меншихъ городѣвъ. Страшный начальникъ монгольскѣй, Бату-ханъ, прозванный Батыемъ, ишовъ на

чолѣ свои стотысячной орды, женучи передъ собою въ четверо тѣлько всякихъ полоняникѣвъ, котрѣ мусѣли бити ся за него въ першихъ рядахъ, — ишовъ повдовжъ руской землѣ, розпускаючи широко свои загоны и бродячи по колѣна въ крови. О якѣмъ небудь опорѣ на рѣвнѣмъ поли нѣщо було и думати, тымъ бѣльше, що Русь була розѣднана и роздѣрта внутрѣшними межеусобицами. Декуды ставили опѣръ мѣщане въ своихъ мурахъ, и не привычнѣ до веденя правильной облоги, Монголы мусѣли неразъ тратити богато часу, добуваючи брамъ и мурѣвъ топорами. Але слабѣ твердынѣ падали, бѣльше черезъ зраду и пѣдкупство, нѣжъ силою поборенѣ. Цѣль походу страшной орды були Угры, богата краина, замешкана племенемъ спорѣдненымъ зъ Монголами, ѣдъ котрого великѣй джингисханъ монгольскѣй домагавъ ся, щобъ ему пѣддало ся. Угры не хотѣли пѣддати ся, и страшанный похѣдъ монгольской орды мавъ имъ показати мѣсть великого джингисхана. Зъ трехъ бѣкѣвъ разомъ, пѣсля пляну Батыя, мала впасти орда до Угорщины: зѣ сходу въ землю семигородску, зъ заходу изъ землѣ моравской, и зъ пѣвночи черезъ Карпаты. Въ тѣй цѣли орда пѣдѣлила ся на три части: одна пѣдъ проводомъ Кайдана пѣшла бѣсарабскими степами въ Волощину, друга пѣдъ проводомъ Цеты ѣддѣлила ся ѣдъ головной орды въ земли волынькѣй и поперекъ Червоной Руси, черезъ Пѣснеско, змагала къ верхѣвамъ рѣки Днѣстра, щобъ перейти ѣвъ въ брѣдъ, а далѣ розлила ся по Пѣдгѣрю шукаючи проходѣвъ черезъ Карпаты. Взятѣ до неволѣ мѣсцевѣ люде, а такожъ деякѣ бояре-зрадники, провадили Монголѣвъ горѣ рѣкою Стрыемъ на скѣльскѣй шляхъ, и вже, якъ говорили пѣсланцѣ Корчинскѣй, ихъ шатры бѣлѣли ся на рѣвнинѣ понизше Синевѣдска.

Вечерѣло. Густѣ сумерки лягали на Пѣдгѣре. Лѣсистѣ тухольскѣй горы задымыли ся, мовъ незличимѣ вульканы, готовлячись выбухнути. Стрый шумѣвъ по камѣнныхъ брѣдахъ и пѣнивъ ся по закрутинахъ. Небо покрывалось зорями. Але и на земли, на широкѣй надстрыйскѣй рѣвнинѣ почали розблѣскуватись якѣсь свѣтила, зъ разу де-де, рѣдко, мовъ несмѣло, далѣ чимъ

разъ густѣйше, сильнѣйше, — поки врештѣ цѣла рѣвнина, якъ далеко око засягне, не покрыла ся ними, не розжеврѣла ся кровавымъ облискомъ. Мовъ море, порушене легкимъ вѣтромъ, такъ меркотѣвъ той облискъ надъ долиною, то живѣйше палахкотячи, то мовъ расплываючись у темнѣючѣмъ просторѣ. Се палали нѣчнѣй огнища въ таборѣ Монголѣвъ.

Але генъ-генъ въ ѡддали, де кѣнчилось те меркотяче море, палали иншѣ свѣтила, страшнѣй, широкѣй, бухаючѣй розливы огнянѣй, горѣли околичнѣй села и хуторы, окружаючи широкою огненною пасмугою таборѣ монгольскѣй. Тамъ бушували загоны Монголѣвъ, рабуючи та мордуючи людей, забираючи въ неволю та нищачи до основы все, чого не можна було забрати.

Смеркомъ уже ѣхало вузкою полониною поверхъ синевѣдскихъ гѣръ двоє люда на невеличкихъ, но крѣпкихъ гѣрскихъ коникахъ. Оденъ зъ ѣздцѣвъ, мужчина вже въ лѣтахъ, бувъ въ рицарскѣмъ строю, въ збруи, зъ мечемъ и топоромъ, зъ шоломомъ на головѣ и зъ пикою припятою до сѣдла кѣньского. Зъ пѣдъ шолома сплывало довге и густе, сивѣюче вже волосе на єго плечѣ. Навѣть густѣ сумороки, що хмарою лежали на горахъ и величезными клубами котили ся зъ ярѣвъ и дебрѣвъ чимъ разъ выше на верхи, не могли на єго лицѣ закрити выразу глубокого невдоволеня, гнѣву и якоисъ слѣпой завзятости, що що-хвилѣ розливавъ ся по нѣмъ то ѣдкимъ, прикримъ смѣхомъ, то понурою хмарою, — що немовъ шарпавъ єго суставы несподѣванными, судорожными рухами и дававъ ся въ знаки єго гарному коневѣ.

Другѣй ѣздець, то була молода, гарна дѣвчина, одѣта въ полотняну, шовковыми нитками перетыкану одежу, зъ невеличкимъ бѣбровымъ колпакомъ на головѣ, котрый не мѣгъ вмѣстити въ собѣ єи богатого, буйного, золотисто-жовтого волося. Черезъ плечѣ у неѣ перевѣшенный бувъ лукъ зъ турового рога и сайдакъ зъ стрѣлами. Єи чорнѣй, палкѣй очи ластѣвками лѣтали докола, любуючись рѣвными, филястыми контурами верховины и темнѣючими, сытыми барвами лѣсѣвъ та полонинѣ.

— Що за гарна краина, таточку! — скрикнула она звѣнкимъ, срѣбнымъ голосомъ, коли конѣ ихъ на хвильку зупинили ся на крутомъ пригѣрку, черезъ котрый они въ трудомъ пробирали ся, щобъ передъ цѣлковитымъ стемненемъ дѣйти до цѣли. — Що за чудово гарна краина! — повторила она вже тихѣйшимъ, нѣжнѣйшимъ голосомъ, озираючись позадь себе и тонучи поглядомъ въ незглубимо темныхъ зворахъ.

— А що за поганый народъ живе въ тѣй краинѣ! — гнѣвно ѡдрѣзавъ ѣздець.

— Нѣ, таточку, сего не говори! — сказала она смѣло, але заразъ же якось змѣшала ся, и значно понизивши голосъ, додала по хвили: Я не знаю, але народъ тутешній менѣ подобавъ ся...

— О, я знаю, що ѡнъ тобѣ сподобавъ ся! — скрикнувъ въ докоромъ ѣздець, — а радше, що сподобавъ ся тобѣ оденъ зъ того народа, той проклятый Беркутъ! О, я знаю, що ты готова батька свого покинути для него, що ты перестала вже любити батька для него! Та що дѣяти, — така вже дѣвоча вдача! А тѣлько я кажу тобѣ, дѣвчино: не вѣрь тому поверховому блескови! Не вѣрь гадюцѣ, хочъ коралевыми барвами мѣнитъ ся!

— Алежь таточку, що за думки шибаять по твоѣй головѣ! И якими прикрими словами ты докоряешъ мене! Я призналась тобѣ, що люблю Максима и присягла передъ сонцемъ, що буду его. Але я ще не его, я ще твоя. А хочъ и его буду, то я не перестану любити тебе, таточку, нѣколи, нѣколи!

— Алежь дурна дѣвчино, — ты не будешъ его, о томъ и думати нѣщо! Хиба ты забула, що ты боярска дочка, а ѡнъ смердъ, ѡвчарь?...

— Нѣ, таточку, не говори сего! інъ такій рицарь, якъ и другій рицарѣ — нѣ, ѡнъ лѣпшій, смѣлѣйшій, и чеснѣйшій ѡдъ всѣхъ тыхъ боярчукѡвъ, якихъ я доси бачила. Впрочѣмъ, таточку, дарма вже ѡдмовлювати — я присягла!

— Що значить присяга дурной, ослѣпленой дѣвчины?

— Нѣ, таточку, я не дурна и не ослѣплена! Не

въ порывѣ дикой страсти, не безъ вагованя и думаня я зробила се. Навѣтъ не безъ высшой волѣ, таточку!

Послѣднй слова сказала она якимсь приглушенымъ, таѣмничимъ голосомъ.

Бояринъ цѣкаво обернувъ ся до неи.

— Ну, а се що зновъ? Яка высша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дѣвчина, запинаячись та звѣльняючи фзды. Въ ночи передъ тымъ днемъ, коли мы мали рушити на медведѣвъ, — показалась менѣ въ снѣ мати. Така була, якою я послѣднй разъ бачила єѣ: въ бѣлѣй одежи, зъ распущенымъ волосемъ, але зъ лицемъ румянымъ и яснымъ, мовъ сонце, зъ радѣстю на устахъ и усмѣхомъ та безмѣрною любовю въ ясныхъ очехъ. Она приступила до мене зъ распростертыми руками и обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо! сказала я — бѣльше не могла нѣчого сказати зъ радости-роскоши, котра наповняла цѣле мое существо.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила она лагѣднымъ, мягкимъ голосомъ, що и доси тремтить менѣ въ серци, — слухай, що я тобѣ скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся и заговорить. Слухай свого серця, доню, и йди за єго голосомъ!

— Такъ, мамо! сказала я, тремтячи зъ якоись не сказаной роскоши.

— Благословлю-жь твоє серце! — И сказавши те, она розвѣяла ся зяпахущимъ леготомъ, а я прокинулась. И серце мое справдѣ заговорило, таточку, и я пѣшла за єго голосомъ. На мнѣ благословенство мамы!

— Алежь, дурна дѣвчино, се бувъ сонъ. О чѣмъ ты въ день думала, те въ ночи и приснилось тобѣ! А впрочѣмъ — додавъ бояринъ по недовгѣй хвили, — впрочѣмъ ты вже й не побачишь єго нѣколи!

— Не побачу? скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба ѣнъ умеръ?

— Хочѣбы и сто лѣтъ живъ, то таки не побачишь

его, бо мы... мы не вернемось уже бôльше въ тѣ проклятѣ стороны. ✓

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказавъ бояринъ зъ силованымъ супокоемъ, — що тѣ твои добрѣ люде, а попередъ всѣхъ той старый чортъ, батько твоего укоханого Максима, рѣшили на своѣй радѣ — выгнати насъ изъ своего села, розвалити нашъ дôмъ и зрôвнати его зъ землею! Але постôйте вы, хамово племя, пôзнаете вы, зъ кимъ маете дѣло! Тугаръ Вовкъ, се не тухольскѣй вовкъ, — ôнъ и тухольскимъ медведямъ зумѣе показати зубы! *x dr.*

Болющо тьохнуло въ серци Мирославы, коли почувла тѣ слова.

— Выгнали насъ, таточку? И за щожь насъ выгнали? Певно за того лѣсничого, що ты казавъ такъ немилосерно бити, хочъ я зъ слѣзми благага тебе, пустити его на волю?

— Якъ ты все те тямишь! — пôдхопивъ злôсно Тугаръ, хочъ въ серци глубоко вколело его те оскаржене зъ устѣ доньки. — О, я знаю, що колибъ ты була на тôй радѣ, то и ты була-бъ стала за ними противъ своего батька! Щожь дѣяти, — батько старый, понурый, не вмѣе блискати очима анѣ зôтхати, а тобѣ хочесь не такого товариша! И що зъ того, що батько отсе передъ часомъ посивѣвъ, стараючись забезпечити твою долю, а той новый, милѣйшѣй, молодшѣй товаришь може десь теперъ зъ своими Тухольцями руйнуе нашу хату, послѣдне и едине наше пристановище на свѣтѣ!

Мирослава не вытерпѣла тыхъ ѣдкихъ докорôвъ, — горячѣ слѣзы брыснули зъ еи очей.

— Нѣ, се ты, ты не любишь мене, — сказала она, заливаючись слѣзми, — и я не знаю, що ôдвернуло сердце твоє ôдъ мене? Я-жь не дала тобѣ нѣякои причины! Самъ ты учивъ и наказувавъ мене жити по правдѣ и говорити правду! Не вжежь теперъ наразъ правда такъ дуже опротивѣла тобѣ?...

Бояринъ мовчавъ похиливши голову. Они зближали ся вже до верха горы и ѣхали вузкою дорогою помѣжь высокими буками, котрѣ зовсѣмъ заслонювали передъ

ними небо. Конѣ, зданіи на власну волю, самі шукали собѣ стежки середъ пѣтьмы и зъ часта форкаючи туюпали звѣльна по похилѣй каменистѣй дорозѣ пѣдъ гору.

— Кудыжъ мы ѣдемо, коли насъ выгнано зъ Тухольщины? — спытала наразѣ Мирослава, отираючи рукавомъ слѣзы и пѣдводячи до горы голову.

— Въ свѣтъ за очи, — ѣдкававъ батько.

— Тыжъ кававъ, що ѣдемо до одного боярина въ гостину.

— Правда опротивѣла менѣ: я кававъ неправду.

— То кудыжъ ѣдемо?

— Куды сама хочешъ. Менѣ все одно. Може ѣхати до Галича до князя, котрому я наприкривъ ся и котрый радъ бувъ мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Выкористати силу чоловѣка, выссати єго, мовъ спѣлу вишню, а кѣстку кинути геть — на те ѣнѣ якъ разъ. И якій радъ бувъ ѣнѣ, коли я попросивъ єго о даровизну земель въ Тухольщинѣ! Иди, кававъ менѣ, нехай лишень тутъ не бачу тебе! Иди и угрызай ся зъ тыми смердами о нужденну межу, лишъ сюды не вертай! Ну що: може ѣхати намъ до него, жалѣти ся на Тухольцѣвѣ, просити напроти нихъ княжою помочи?...

— Нѣ, таточку! — говорила Мирослава. Княжа помѣчь злого не направить, а тѣлько ще дужше погѣршитъ.

— А видишь, — кававъ бояринъ, не богато зважачючи на послѣднїи слова доньки. — Ну, а може вертати намъ до Тухлѣ, до тыхъ проклятыхъ хлопѣвъ, до того чорта Беркута, и просити ихъ о ласку, пѣддати ся ихъ карѣ, зречи ся свого боярства и благаги ихъ, щобъ насъ приняли до своєи громады, якъ рѣвнїи рѣвныхъ, и жити зъ ними такъ якъ они, зъ ѣвцями вкупѣ, мѣжъ ѣвсомъ и гноємъ?

Постава Мирославы незамѣтно, мимоволѣ простувала ся, лице єи прояснювалось при тыхъ словахъ.

— А якъ гадаєшь, таточку, чи они прїймили-бъ насъ? спытала она живо.

— Кто знає! кававъ грызко бояринъ. Се ще якъ бы ласкавіи були ихъ хамскїи величества и ихъ надвеличество Захаръ Беркутъ!

— Таточку, — а чомужь намъ не стрѣбувати сего? Тухольцѣ не люблять неправды; они хочъ и засудили насъ, то може по своему праву. А може... може и вы, таточку, дечимъ... своимъ острымъ поступованѣмъ причинились до того? А коли-бъ лагѣдно, по людски зъ ними....

В 2 — Прокляте на нихъ! — перервавъ єѣ Тугаръ Вовкѣ, — не нагадуй менѣ о нихъ! До иныхъ мы судѣвѣ, до иныхъ помѣчникѣвъ удамо ся! Осъ поглянь долами!

— Ахъ Боже, се що такого? скрикнула Мирослава.

Они стали саме на вершку горы и передъ ними, мовъ силою чарѣвъ, розкинула ся широка стрыйска долина, залита моремъ пожарѣвъ и огнищъ. Небо жеврѣло ся кровавымъ ѣблискомъ. Немовъ зъ пекла несли ся зъ долины дивнѣ голосы: ирзане коней, хряскѣтъ збруѣ, переклики вартовыхъ, гомѣнъ сидячихъ при огнищахъ чорныхъ, мохнатыхъ людей, а генъ-генъ далеко роздираючѣ сердце зойки мордованыхъ старцѣвъ, жѣнокъ и дѣтей, вязаныхъ и веденыхъ въ неволю мужчинъ, рыкъ скотины и грохѣтъ валячихъ ся будынкѣвъ, а пѣсля того величезнѣ водопады искоръ, мовъ роѣ золотистыхъ комахъ, зѣбивали ся ажъ пѣдъ небо. Въ кровавѣмъ розблиску огнѣвъ виднѣли ся тутже въ долинѣ надъ рѣкою довгѣ, безконечно довгѣ ряды чотырогранныхъ шатрѣвъ, передѣленѣ ѣдъ себе широкими ѣдступами. Люде мовъ мурашки снували помѣжь шатрами и громадились коло огнищъ. Мирослава стала на той видъ мовъ остовпѣла, не можучи ѣдорвати ѣдъ него очей. Навѣтъ старый, понурый бояринъ не мѣгъ рушити ся зъ мѣсця, потапаючи очима въ тѣмъ лячнѣмъ, кровавѣмъ морѣ, ловлячи носомъ запахъ гѣрского дыму и крови, вслухуючись въ сумѣшный гамѣръ, въ зойки, стоны и радѣснѣ крики побѣды. Навѣтъ конѣ пѣдъ нашими ѣздцями почали тремѣти всѣмъ тѣломъ, стричи ухами и форкати нѣздрами, немовъ лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Нашѣ союзники, — сказавъ понуро Тугаръ Вовкѣ.

— Ахъ, се мусятъ бути Монголы, о котрыхъ приходѣ говоривъ народъ въ такую тревогою?

— Такъ, се они!

— Нищителѣ русской землѣ!

— Нашѣ союзники проти тыхъ проклятыхъ смердѣвъ и ихъ громадѣвства.

— Тату, се загибель наша! Якъ не стане хлопѣвъ, то кто кормити буде бояръ?

— Не бѣй ся, не вродилась ще тота буря, котра зможе до кореня знищити те пѣдле насѣне!

— Алежь, таточку, Монголы не щадятъ нѣ хаты нѣ двора нѣ князьвской палаты! Самъ же ты росповѣдавъ, якъ они подусили князьвѣвъ пѣдъ дошками.

— И се добре! Нехай ихъ дусятъ, тыхъ крукѣвъ хижихъ! Але боярина не задусили нѣякого. Ще разъ кажу тобѣ: се нашѣ союзники!

— Алежь, таточку, ты хотѣвбы входить въ союзъ въ тыми дикарями, обагреными кровю нашего народа?

— Що мене то обходить, кто они и якѣ они? Крѣмъ нихъ мы не маємо выходу. А нехай они собѣ будутъ и самѣ злѣ духи, щобѣ тѣлько помогли менѣ!

Мирослава, вся блѣда, тревожными очима глядѣла на своего батька. Кровавый ѣдблискъ огнявъ, що освѣчувавъ околицю, робивъ лице его страшнымъ и дикимъ и меркотѣвъ на его шеломѣ, немовъ обнимавъ лице его кровавымъ вѣнцемъ.

— Якѣй ты страшный, таточку, — прошептала Мирослава. Я не пѣзнаю тебе!

— Говори смѣло, говори, донечко! — сказавъ въ jakimсь кровавымъ насмѣхомъ батько. Я знаю, що ты хотѣла сказати! Ты хотѣла сказати: я не можу дальше йти въ тобою, я покину тебе, зрадника ѣтчины, а верну ся до своего милого, до своего вѣрного Беркута! Скажи, скажи се отверто — и покинь мене. Я пѣду, куды зве мене доля, и буду до кѣнца житя своего старати ся о твое добро!

Могучѣй голосъ боярина ставъ ся при кѣнци якѣйсь мягкѣй, тремтячѣй, зрушующѣй, що Мирослава выбухла

голоснымъ плачемъ и вскочивши зъ коня, кинулась батькови на шію, гѣрко ридаючи.

— Охъ, таточку, — хлыпала она, — якъ ты рвешь мое сердце! Чимъ я такъ тяжко провинилась передъ тобою? Я-жъ знаю, що ты любишь мене! Я... я не покину тебе нѣколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невѣльницею до послѣднаго духу, лишь не йди туды, не подавай своего чеснаго имени на вѣчну ганьбу!

Ридаючи, она впала батькови до нѣгъ и обнимала руками его колѣна, обливала слѣзми его руки. Не выдержавъ Тугаръ Вовкъ, канули слѣзы и зъ его старыхъ очей. Онъ поднявъ Мирославу и крѣпко притисъ еѣ до груди.

— Доню моя, — сказавъ онъ лагѣдно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило горестю мое сердце, гнѣвомъ налило мои мысли. Але я знаю, що твоє сердце — щире золото, що ты не покинешь мене въ дняхъ печали и борьбы. А джежъ самі мы теперь на свѣтѣ, нѣ до кого намъ прихилити ся, нѣ ѣдъ кого ждати помочи, а тѣлько ѣдъ себе самыхъ. Выбору не маємо. Берѣмо помѣчь, де еѣ найдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зъ слѣзми Мирослава. Гнѣвъ проти Тухольцѣвъ заслѣпивъ тебе и пхавъ тебе въ погібель. Нехай и такъ, що нещасливі мы — а чи задля того муємо бути зрадниками своего краю? Нѣ, радше згинуты намъ зъ голоду подъ плотомъ!

— Молода ты ще, доню, горяча, палка, а не знаешь, якъ смакує голодъ, якъ смакує нужда. Я зазнавъ ихъ и хочу устеречи тебе ѣдъ нихъ. Не перечъ же менѣ! Ходи, ѣдъмо до цѣли! Що буде, то буде, долѣ свои не обѣдемо!

И онъ спявъ своего коня острогами. Дармо Мирослава хотѣла спинити его — онъ погнавъ долѣ горою. Ридаючи, слѣдувала за нимъ Мирослава. Въ своей непоборимѣй дитячѣй вѣрѣ она все ще думала, що зможе ухоронити батька ѣдъ погібели, ѣдъ вѣковистои ганьбы — ѣдъ зрады своего краю. Она бѣдна и не знала, якъ глубоко ви батько бувъ уже застрягъ въ тѣмъ огиднѣмъ багнѣ, якъ безповоротно онъ уже впавъ въ безодню,

такъ, що для него справдѣ не було иншого виходу, якъ падати глубше, ажъ до дна.

Чимъ дальше вѣздили въ долину, тымъ густѣйша пѣтьма обхапувала ихъ, тымъ менше могли що-небудь бачити, крѣмъ блиманя огнищъ и жеврѣня ѡддаленыхъ пожарѡвъ. За то гомѡнъ и ревъ стававъ ся чимъ разъ голоснѣйшій, оглушающій. Дымъ выѣдавъ имъ очи, захапувавъ ѡддыхъ въ груди. Бояринъ прямувавъ до першого огнища, що палало середъ поля. Се була монгольска сторожа. Наближаючись, они бачили пять люда въ кожухахъ, оберненихъ волосемъ до горы, въ такихже пелехатыхъ, остроконачастыхъ колпакахъ, зъ луками на плечехъ и зъ топорами въ рукахъ.

Ажъ близь варты Мирослава дѡгнала батька и сѣпнула его за рукавъ.

— Таточку, Богомъ святымъ молю тебе, вертаймо ѡдси!

— Куды?

— Ходѣмъ до Тухлѣ!

— Нѣ, пропало вже! Пѡдемъ, але не зъ униженою просьбою! Пѡдемо въ гостѣ—и радъ я побачити, чи твои Беркуты посмѣють теперь выгоняти насъ!

Въ тѡй хвилѣ Монголы почули приходячихъ и зъ дикимъ крикомъ похапали за луки и окружили ихъ.

— Кто ѣде? закричали рѡжными голосами, то по нашому, то по своему.

— Поклонникъ великого Джингисхана! — сказавъ по монгольски Тугаръ Вовкъ. Монголы стали, выпуливши очи на него.

— Ты ѡдки, що за оденъ, за чимъ приходишь? спытавъ оденъ, очевидно начальникъ сторожѣ.

— Не твоє дѣло, — ѡдповѣвъ остро, на монгольскѡй мовѣ, бояринъ. — Кто веде вашу силу?

— Внуки великого Джингисхана: Пета бегадиръ и Бурунда бегадиръ.

— Идижь и скажи имъ, що „Калка рѣка по болотѣ тече а въ Донъ впадає“. А мы на твоѣй поворотъ заждемъ коло огнища.

Зъ рабскимъ пошанованемъ розступили ся Монголы

передъ незнакомымъ прїѣзжимъ, що говоривъ ихъ мовою тай ще такимъ певнымъ тономъ, до якого они привыкли одъ своихъ хановъ та бегадировъ. Въ однѣй хвили начальникъ варты здавъ свое мѣсце на другого, а самъ допавши коня, погнавъ до табору, о якои може четверть милѣ оддаленого одъ вартового огнища.

Тугаръ Вовкъ и Мирослава позлавили зъ коней, котрї декто зъ вартовыхъ сейчасъ взяли, обчистили, напоили и припяли на мужицкѣй, житомъ засѣянѣй нивѣ. Прїѣзжї гостѣ приступили до огнища, грѣючи надъ нимъ руки, въ котрї щипавъ ихъ весняный нѣчний холодъ. Мирослава тремтѣла цѣлымъ тѣломъ, мовъ у лихорадцѣ; она була блѣда и не смѣла пѣднести очей на батька. Ажъ теперъ, почувши зъ батьковихъ устъ монгольску мову и побачивши, зъ якимъ пошанованемъ Монголы сповняли его волю, она догадала ся, що батько ей не одъ нынѣ знае ся зъ тыми страшными нищителями рѣдной землѣ и що правдивою мусить бути тота вѣсть, котра глухо шепталась при дворѣ князя Данила, немовъ то Тугаръ Вовкъ въ битвѣ надъ Калкою зрадивъ Русь Монголамъ, выповѣвши имъ напередъ цѣлый плянъ битвы, уложеный рускими князями. Правда — говорили вѣсти — доказу на те певного нема, а то-бѣ бояринови прїйшлося понести голову на колоду; бояринъ стоявъ въ битвѣ въ першѣмъ рядѣ и при першѣмъ замѣшаню взятый бувъ до неволѣ. Але дивнымъ выдавалось декому его швидке увѣльненѣ безъ окупу, хочъ бояринъ боживъ ся, що Монголы выпустили его, шануючи его хоробрѣсть. Дѣло було темне, а тѣлько то певне було, що при княжѣмъ дворѣ всѣ почали якось сторонити одъ Тугара и самъ князь не довѣрявъ ся ему по давному. Бояринъ въ кѣнци почувъ тоту змѣну и попросивъ князя о даровизну земель въ Тухольщинѣ. Не допытуючись, для чого задумавъ бояринъ покидати Галичъ и для чого хоче закопати ся въ такѣй лѣсистѣй пустыни, тай ще зъ молодою дочкою, — князь Данило давъ ему даровизну — очевидно радъ бувъ его позбути ся. И при одѣѣздѣ зъ Галича якось холодно прощали ся всѣ зъ бояриномъ, довголѣтнимъ товаришемъ оружя. Все то згадала те-

перъ въ однѣй хвилѣ Мирослава, и все то, що тодѣ дивувало и гнѣвало єѣ, — стало теперъ яснѣ и зрозумѣле передъ єи очима. Такъ, значить ся, вѣсти и шепты говорили правду! Такъ, значить ся, батько єи одѣ давно, одѣ десяти лѣтъ бувъ въ порозумѣню зъ Монголами, бувъ зрадникомъ! Мовъ придавлена, мовъ пѣдкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прекрасну голову до долу. Серце єи дуже болѣло: она чула, якъ въ нѣмъ одна за другою рвали ся найсильнѣйшій и найсвятѣйшій нитки — нитки дитячої любви и поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чулась она теперъ на свѣтѣ, хочъ туй коло неї сидѣвъ єи батько! Якою нещасною чулась она теперъ, хочъ батько недавно ще запевнювавъ єѣ, що все робить для єи щастя!

Але и бояринъ сидѣвъ теперъ якійсь невеселый: єго рѣшуче сердце тисли очевидно якійсь важкій думы. Не знати, о чѣмъ думавъ онъ, але очи єго глядѣли незмигаючи въ полонѣнь огнища, слѣдили уважно за загаранємъ червонныхъ мовъ розжарене зелѣзо полѣнь, що трѣскали въ огни, злизуваній полонѣнями. Чи се було спокѣйне думанє чоловѣка, що дѣйшовъ до своєї цѣли, чи може яке тревожне прочуте будущины холодною рукою захопило єго за сердце и печать мовчаня положило на єго чоло? Тѣлькожь и онъ, старый розважный чоловѣкъ, уникавъ погляду Мирославы, лишь глядѣвъ и глядѣвъ въ огнище на миготячій искры и попелѣючій полѣна.

— Дону! — сказавъ онъ въ кѣнци стиха, не пѣводячи на ню очей.

— Чому ты вчера не вѣбивъ мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу вдержуючи слѣзы въ очехъ. Голосъ єи, хочъ тихій, вѣнувъ на боярина ледовымъ холодомъ. Онъ не найшовъ на те пытанє одповѣди и мовчавъ и вдивлювавъ ся въ огнище, поки не прибѣгъ вартовый зъ табору.

— Внуки великого Джингисхана шлють свѣй привѣтъ новому другу и просятъ єго до свого шатра на военну раду.

— Ходѣмъ! — сказавъ коротко бояринъ и пѣднявъ ся зъ мѣсця. Мирослава встала такожь, але ноги єи од-

мовляли послуху. Толькожь не часъ теперъ бувъ вертати ся. Въ однѣй хвили Монголы привели ихъ коней, высадили Мирославу и окруживши ихъ обое повели до табору. Монгольскій таборъ бувъ розложеный въ величезномъ чотырокутнику и обкопанный глубокимъ ровомъ. Въ кождомъ боцѣ чотырокутника було по дванайцять входѣвъ, окруженныхъ оружною вартою. Хоть неприятель нѣякій не грозивъ таборови, то все таки его стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголѣвъ, зовсѣмъ въ суперечностъ зъ християнскимъ рицарствомъ, котре не дорѣвнувало Монголамъ анѣ въ вѣйсковѣй карности, анѣ въ умѣлости тактики та керованя великими масами.

Вартовѣ при входѣ табору дикими голосами перекликали ся зъ вартовыми, що вели боярина зъ донькою, а ѡдтакъ переняли незвычайныхъ гостей и повели ихъ до шатра своихъ начальникѣвъ. Хоть и якъ придавлена була Мирослава своимъ болемъ и встыдомъ, що выпалювавъ горячій румянцѣ на еи дѣвочѣмъ лици, то всежь она була надто смѣлои вдачѣ, надто свобѣдно и по рицарски вихована, а щобъ не зацѣкавити ся роскладомъ табора и вѣмъ новымъ та невиданымъ окруженемъ. Быстрымъ окомъ окинула она провожающихъ вартовыхъ. Низкѣ, пѣдсадковатѣ ихъ поставы, повбиранѣ въ овечѣй кожухи, черезъ котрѣ перевѣшенный бувъ у кождого лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, выглядали мовъ медведѣ або якѣ другѣ дикѣ звѣрѣ. Лиця безъ заросту, зъ выстаючими вилицями и пѣдъочными кѣстями, зъ маленькими и глубоко впалыми очима, що ледво блищали ся зъ вузкихъ, подовжно прорѣзанныхъ повѣкъ, зъ невеликими, приплескаными носами, выглядали якось гидко, ѡдразливо, а жовтава ихъ барва, що въ ѡдблизку огнищъ переливала ся въ якѣйсь зеленковатый ѡдтѣнокъ, робила ихъ ще страшнѣйшими та ѡдразливѣйшими. Зъ похнюплеными до долу головами и зъ горляною, свѣвучою мовою они подобали на вовкѣвъ, що шукають, кого-бъ пожерти. Шатры ихъ, якъ Мирослава зъ близька приглянула ся, зробленѣ були зъ войлоку, роспятого на чотырехъ жердкахъ, звязанныхъ въ горѣ до купы, и на-

крыті́ були въ верху для забезпеки ѿ дожджу великими шапками зъ кѣньскои шкѣры. Передъ шатрами стояли на жердкахъ понастромлюваніи головы людскіи, кровавіи, зъ застиглымъ выразомъ болю и роспуки на блѣдыхъ, посинѣлыхъ, меркотячимъ свѣтломъ огнищъ дивовижно освѣченыхъ лицахъ. Холодный пѣтъ выступивъ на чоло Мирославы на сей видъ; ѿ, геройску, смѣлу дѣвчину, мучила думка, що швидко и ѿ голова такъ само стримѣти буде денебудъ передъ шатромъ яко монгольскогo бегадира. Та нѣ, она волѣла-бъ теперъ тлѣти въ пожарѣ и стримѣти яко кровава трофея передъ шатромъ побѣдителя, а нѣжъ своими живыми очима оглядати тѣ трофеѣ, зъ когрыхъ кожда недавно ще була живымъ чоловѣкомъ, думала, працювала и любила, — а нѣжъ ити здовжъ сего страшного табору на безчесне, зрадницке дѣло!

— Нѣ, нѣ, — думалось ѿй, — не буде того! Я не поѣду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу ѿвести ѿдъ ѿго проклятого намѣру!

Мѣжъ тымъ они стояли передъ шатромъ начальника, Петы, любимця Батыѣвого. Шатеръ не ѿдзначувавъ ся ѿ прочихъ шатрѣвъ зъ верха нѣчимъ окрѣмъ припятой на вершку жердки зъ трема бунчуками; за то въ серединѣ бувъ далеко пышнѣйше, по азійски, улаженный. Тѣлькожъ а нѣ бояринъ а нѣ Мирослава до середины шатра не входили, бо начальникѣвъ монгольскихъ застали передъ шатромъ, коло огнища, на котрѣмъ невѣльники пекли двоухъ баранѣвъ. Побачивши приходящихъ, начальники схопили ся всѣ вразъ на рѣвнѣи ноги и похапали до рукъ свою збрую, хочъ впрочѣмъ не поступали ся зъ мѣсця, щобы стрѣчати ихъ. Знаючи монгольскій звичай, бояринъ кивнувъ донѣцѣ, щобъ осталась позаду, а самъ, знявши зъ головы шоломъ а зъ плечей лукъ, приступивъ до нихъ зъ поклономъ и ставъ мовчки, зъ похилеными до землѣ очима, о три кроки передъ головнымъ начальникомъ Петою.

— ѿ якогo царя приносишь намъ вѣсти? — спытавъ ѿго Пета.

— Я не знаю нѣякого царя крѣмъ великого Джингисхана, пана всего свѣта! — сказавъ бояринъ. Се була звычайна формула пѣддана. Пета за симъ поважно, але радо, простягъ бояринови руку.

— Въ пору приходишь, — сказавъ Пета, — мы дожидали свого союзника.

— Я знаю свѣй обовязокъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Въ однѣмъ лишень я переступивъ вашъ звычай: я привѣвъ доньку свою до табору.

— Доньку? сказавъ зачудуваный Пета. Хибажь ты не знаєшь, що звычай нашъ забороняє женщинамъ вступати въ збѣръ воякѣвъ?

— Знаю. Але щожъ я мавъ зрѣбити зъ нею? У мене нема дому, нѣ родини, нѣ дружины! Крѣмъ мене и великого Джингисхана она не має нѣякой опѣки! Мѣй князь радъ бувъ позбути ся мене зъ свого мѣста, а тѣ проклятѣ смерды, мои невольники, збунтували ся противъ мене.

— Але всежь таки ту она не може остати ся.

— Я прошу внукѣвъ великого Джингисхана, позволити ѣй остати ся нынѣшну нѣчь и завтрѣшній день, поки не вынайду для неи безпечного пристановища.

— Для другѣвъ нашихъ мы гостиннѣй, — сказавъ Пета, и ѣдтакъ, обертаючись до Мирославы, ѣнъ сказавъ ломаною рускою мовою:

— Зблизись, дѣвчина!

Мирослава ажъ затремтѣла, почувши тѣ зверненѣ до себе слова страшного монгольскаго начальника. Повными ненависти и погорды очима глядѣла она на того нищителя Руси, зовѣмъ не слушаючи єго слѣвъ.

— Зблизись, Мирославо! — сказавъ єи батько. Великѣй начальникъ монгольскаго войска ласкавый до насъ.

— Не хочу єго ласки! — ѣдказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобѣ! — сказавъ грѣзно бояринъ. Мирослава неохѣтно зблизила ся.

Пета своими малыми, блискучими очима поглядѣвъ на ню.

— Гарны дѣвчина! Жаль, що не остатись. Гляди,

дѣвчина, на своѣй татѣ. Будь вѣрны великы Джингисханѣ. Великы ласка буде! На тобѣ, дѣвчина, отсе коко, зѣ вашого князь Мстиславѣ! Знакъ безпеченьства. Покажи монгольскы воякъ — усѣ пропуститѣ, нѣчого злого не зробиѣ. А теперѣ до шатра!

Зѣ тыми словами Пета подавѣ Мирославѣ зѣ пальця своего великѣй золотѣй перстень, здобутѣй нимѣ вѣ битвѣ надѣ Калкою зѣ князя Мстислава. На перстени бувѣ великѣй золотисто-зеленѣй бериль зѣ вырѣзаными на нѣмѣ фигурами. Мирослава вагувала ся приняти дарѣ одѣ ворога, може навѣтъ заплату за батькову зраду.

— Возьми, доню, сей знакъ одѣ великого внука Джингисхана, — сказавѣ бояринѣ. Се знакъ єго великой ласки для тебе, дає тобѣ беспечный прохѣдѣ вѣ таборѣ монгольскѣмѣ. Намѣ бо прѣйдєсь розстати ся, доню. Ихѣ военный звичай забороняє женщинамѣ бути вѣ таборѣ. Але зѣ тымѣ перстенемѣ ты можєшь беспечно приходиѣ и выходити, коли тобѣ запотребитѣ ся.

Мирослава ще вагувалася. Але вѣ тѣмѣ мовѣ нова якась думка шибнула фѣй вѣ голову — она взяла перстень и одвертаючися, урванымѣ голосомѣ сказала: — Дякую!

Затымѣ Пета казавѣ одвести єѣ до окремого шатра, котре на борзѣ приготовано для єи батька, а Тугарѣ Вовкѣ оставѣ ся самѣ зѣ монгольскими бегадирами, щобы радити военну раду.

Першѣй забравѣ голосѣ Пета, головный начальникѣ сего оддѣлу, чоловѣчокѣ лѣтъ коло сорокѣ, типѣ Монгола: невеличкѣй, повертливый, зѣ хитро мигаючими малыми, мовѣ мышачими очима.

— Сѣдай, гостю, — сказавѣ онѣ до боярина. Коли скажемо тобѣ, що мы дожидали тебе, то нехай се буде найвысша похвала твоєи вѣрности для великого Джингисхана. Але все таки ты троха за пѣзно прѣйшовѣ. Войско наше вже третѣй день вѣ таборѣ стоитѣ, а великѣй Джингисханѣ, выправляючи насѣ на западѣ, до краю рабѣвъ своихѣ Арпадѣвъ, наказувавѣ намѣ довше трехѣ день безѣ потреби нѣгде не задержуватися. Братѣ нашѣ, Кайданѣ бегадирѣ, що пѣшовѣ черезѣ край Воло-

хѡвъ, буде передъ нами въ домѣ Арпадѡвъ, здобуде ихъ столичне мѣсто, — и якужь славу мы принесемъ зъ того походу?

На те сказавъ бояринъ:

— Я порозумѣвъ слова твои, великій бегадире, и ось що ѡдповѣмъ на нихъ. Вѣрный слуга великого Джингисхана не мѡгъ швидше прибути до вашого табору, бо ажъ вчера дѡзнавъ ся о походѣ вашѡмъ, а дѡзнавши ся прибувъ заразъ. Про задержку не жури ся. Шляхи нашѣ хочъ не широкѣ, такъ беспечнѣ. Брама въ царство Арпадѡвъ стане вамъ отворомъ, лишъ тѡлько застукайте.

— Якѣ шляхи и въ чѣихъ рукахъ? спытавъ коротко Пета.

— Оденъ шляхъ скѡльскѣй, ширшѣй, горѣ отсею рѣкою и дальше вузкимъ проваломъ. Ёго стережуть нашего князя бояре, котрѣ на нѣмъ поробили засѣки. Але бояре не радо служатъ Данилови Романовичу, не радо стережуть засѣкѡвъ. Мала обѣцянка склонить ихъ на сторону великого Джингисхана.

— Але чомужъ не бачимо ихъ въ нашѡмъ таборѣ? — спытавъ Пета.

— Годѣ имъ, великій бегадире. Народъ, середъ которого они живутъ и котрый мусить поставляти оружныхъ людей для обороны засѣкѡвъ, не радо зноситъ ихъ власть надъ собою. Духъ бунту и непокоры живе въ народѣ. Серце ёго тужить за давными порядками, де не було нѣ князѣвъ нѣ власти, де кожда громада жила для себе, а противъ спѡльного ворога всѣ дружили ся по добрѡй волѣ и выбирали та скидали свою старшину. Въ горахъ тыхъ живе оденъ дѣдъ, которого прозвали бесѣдникомъ, и той роздувае полонѣнь непокоры въ имя тыхъ старыхъ порядкѡвъ. Народъ глядитъ на боярѣ, мовъ пастиухи на вовка, и скоро бы тѡлько побачивъ, що бояре тягнуть въ сторону великого Джингисхана отверто, то побивѡбы ихъ камѣнемъ. Колижь за приближенемъ вашои силы бояре пѡддадутъ ся вамъ и выдадутъ вамъ засѣки — народъ пирене, якъ полова ѡдъ вѣтру.

Пета слухавъ уважно бесѣды боярина. Насмѣхъ и погорда заблискотѣли на ёго тонкихъ губахъ.

— Дивні-жь у васъ порядки! сказавъ онъ. Князь бунтуе противъ своихъ слугъ, слуги противъ князя, князь и слуги противъ народа, а народъ противъ всякои власти! Дивні порядки! У насъ коли дрôбні ватажки хотѣли бунтувати противъ великого Джингисхана, то той згромадивъ ихъ до своего аула и окруживши аулъ своими вѣрными сынами, казавъ наставити ѓсѣмдесять великихъ кôтлôвъ на жаръ, налити ихъ водою, а коли вода скипѣла, то не розбираючи нѣчиї вины, велѣвъ въ каждый котелъ вкинути по два бунтôвники и варити ихъ такъ довго, поки тѣло зовсѣмъ не ѓдкипѣло ѓдъ кости. Тодѣ велѣвъ повинимати голі кôстяки зъ кôтлôвъ, посадити ихъ на конѣ и поѓдвозити до поѓдвладныхъ имъ племенъ, щôбъ тѣ на примѣрѣ своихъ ватажкôвъ учили ся послуху и покоры великому Джингисханови. Отъ такъ бы и васъ ѓи вчити. И мы навчимо васъ ѓи. Дякуйте богамъ, щô зôславъ насъ до сего краю, бо коли-бъ не мы, то вы певно, мовъ тѣ голодні вовки, пожерли-бъ одні другихъ.

Кровь постыла бояринови въ тѣлѣ при тôмъ оповѣданю Монгола, — але онъ нѣ словечка не ѓдказавъ на тоѣ.

— Ну, а якійже вашъ другій шляхъ? — спытавъ дальше Пета.

— Другій шляхъ тухольскій, — ѓдказавъ бояринъ, — хочъ вузшій и не такъ рôвный, але за то близшій и рôвно беспечный. На тôмъ шляху засѣкôвъ нема, анѣ княжихъ боярѣ нема. Самі хлопы пильнують ѓго.

— Хлопôвъ вашихъ мы не боимо ся! — сказавъ зъ погордою Пета.

— И нѣщо ихъ бояти ся, — пôдхопивъ бояринъ. Они-жь безъ оружя и безъ умѣлости военной. Тымъ шляхомъ я самъ можу вамъ бути провôдникомъ.

— Але може на арпадскôй сторонѣ шляхи тѣ сильно замкнені?

— Тухольскій не замкненный зовсѣмъ. Скôльскій замкненный, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольскимъ шляхомъ до краю Арпадôвъ?

— Для оружныхъ мужѣвъ до Тухлѣ день ходу. Въ Тухли переночувати а разомъ зо свѣтомъ въ дорогу...

— А скѣльскимъ?

— Вчисляючи, кѣлько часу треба на понищенє за-сѣкѣвъ, три дни ходу.

— Ну, то веди насъ тухольскимъ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ слово сказати, великій бегадире, — сказавъ оденъ изъ начальникѣвъ монгольскихъ, мужчина величезного росту и геркулесовой будовы тѣла, зъ лицемъ темно-оливковой барвы, одѣтый въ шкѣру степового тигра, — що все разомъ ажъ надто выразно свѣд-чило о єго походженю зъ туркоманьского племени. Се бувъ страшный, нетямно смѣлый и кровожадный во-ѣвникъ, Бурунда-бегадиръ, супѣрецъ въ славѣ зъ Кай-даномъ. Загоны монгольскі, котрі ѣнъ провадивъ, най-страшнѣйшу лишали по собѣ руину, наибѣльше число трупѣвъ, найширшу рѣку пожарѣвъ. Ѡнъ безмѣрно пере-высшавъ Пету своєю ѣдвагою: передъ єго шатромъ кожного вечера було два разы бѣльше свѣжихъ головъ, нѣжъ передъ шатромъ всякого другого вояка. Але Пета не завидѣвъ єму той смѣлости, чуючи надто добре свою перевагу надъ Бурундою въ штуцѣ веденя великихъ масъ и керованя великими битвами та походами. Ѡнъ радо пускавъ Бурунду на найнебезпечнѣйшій мѣсця, державъ єго въ запасѣ на найтяжшу, рѣшучу хвилю, не-мовъ непоборимый зельзный таранъ, — а тодѣ пускавъ єго зъ ѣддѣломъ „кровавыхъ Туркоманѣвъ“ — довер-шувати побѣды.

— Говори, брате Бурундо! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ зъ десяти-тысячнымъ ѣддѣломъ ити тухольскимъ шляхомъ, а ты самъ поступай скѣльскимъ. Перейшовши на арпадскій бѣкъ, я ударю зъ заду на тыхъ, що стережуть скѣльского шляху и прорѣвнаю тобѣ дорогу.

Пета зъ подивомъ глянувъ на Бурунду, немовъ се першій разъ вырвалось тому рубацѣ зъ усть таке ро-зумне слово. И справдѣ, плянъ Бурунды бувъ хочъ и смѣлый, та за те дуже розумный, и Бурунда бувъ єди-ный смѣльчакъ до выконаня сего пляну.

— Добре, сказавъ Пета, — нехай буде по твоему! Выбирай собѣ воякѣвъ и рушай зъ ними заразъ завтра.

— Позвольте ще й менѣ слово сказати, великѣ бегадирѣ, — сказавъ Тугарѣ Вовкѣ.

— Говори! — сказавъ Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї силы тухольскимъ шляхомъ, то позвольте менѣ пѣти напередъ зъ невеличкимъ ѡддѣломъ и заняти вхѣдъ того шляху, закимъ ще тухольскѣ смерды дѣзнають ся о вашѣмъ приходѣ и завалять єго засѣтками.

— Добре, иди! — сказавъ Пета. Коли хочешъ вырушити?

— Сейчасъ, щобы ще завтра на полудень сповнити своє дѣло.

— Коли такъ, то нехай се буде конецъ нашѣй радѣ и нехай боги щастятъ нашѣй збруѣ! — сказавъ Пета встаючи зъ мѣсця. Встали и прочѣ начальники. Тугарѣ Вовкѣ просивъ Петы, щобы визначивъ для него ѡддѣлъ смѣлыхъ мужѣвъ, а самъ пѣшовъ до шатра покрѣпити ся и попрощати ся зъ донькою.

Въ темнѣмъ шатрѣ, на лѣжку покрытѣмъ мягкими, зрабоваными перинами, сидѣла Мирослава и гѣрко плакала. По всѣхъ страшныхъ и несподѣваныхъ враженяхъ сего вечера она ажъ теперъ мала часъ зѣбрати ся зъ думками, розглянути добре свое теперѣшне положене, въ котре втягнувъ єѣ батько. Положене те було справдѣ страшне, бачилось навѣтъ, безвыхѣдне. Батько єи зрадникъ, монгольскѣй слуга; она въ монгольскѣмъ таборѣ, на-пѣвъ гѣсть, на-пѣвъ бранка, а на всякѣй спосѣбъ кругла сирота. Ба навѣтъ послѣдна єи пѣдпора — непохитна вѣра въ свѣй пророчѣй сонъ, въ благословенство матери и въ свое щасте любовне зъ Максимомъ, — и тота вѣра теперъ, при холоднѣй розвазѣ, зачала похитуватись, кровавлячи єи сердце. Бо якимъ лицемъ стане она теперъ передъ Максимомъ? Якими словами роскаже єму о своѣмъ — добровѣльнѣмъ чи недобровѣльнѣмъ? — побутѣ въ монгольскѣмъ таборѣ? Мовъ гадюки вертѣли єи сердце

тѣхъ питаня, и она дала слѣзамъ волю, и плакала мовь зъ житемъ своимъ прощала ся.

Батько тихими, тревожными кроками приступивъ до ней, положивъ руку на еи плече, — она не пѣдводила головы, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказавъ онъ, — не плачь! Дастъ Богъ, все ще добре буде!

Мирослава мовь не чула нѣчого, сидѣла недвижно, холодна, безъучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучнѣсть чекае тебе, а онъ... Що онъ? Завтра въ полудне онъ упаде трупомъ ѡдъ мови шаблѣ.

— Кто? — скрикнула Мирослава роздирающимъ сердце голосомъ.

Бояринъ злякавъ ся того голосу и ѡдступивъ ся ѡдъ дочки, що зѣрвалась на рѣвнѣи ноги.

— Кто упаде трупомъ? повторила она. Онъ, Максимъ? Ты ведешь нападъ на Тухлю?

— Та нѣ, нѣ! — ѡдпекувавъ ся бояринъ, — кто се сказавъ тобѣ?

— Самъ ты сказавъ! — наставала на него Мирослава. — Тату, скажи менѣ правду, що ты задумуешь? Не бѣй ся за мене! Я теперь и сама вже добре се бачу, що не можу бути Максимова, черезъ тебе не можу бути! О, ты розумный, ты хитрый! Ты допровадивъ до своего! Не для того я не можу бути Максимова, що выща ѡдъ него родомъ, — о нѣ! Я низша ѡдъ него, я чуюсь безмѣрно низшою ѡдъ него, бо онъ чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може и сама зрадница! Такъ тату! Ты дуже хитрый, такѣи хитрый, що ажъ себе самого перехитривъ! Ты кажешь, що мого щастя бажавшь, а ты вбивъ мое щасте. Але нехай и такъ! Що зъ мене за хосень? Тѣлько скажи менѣ, що ты задумуешь на противъ него?

— Алежь нѣчого, зовсѣмъ нѣчого! Онъ теперь може вже десь далеко въ горахъ.

— Нѣ, нѣ, нѣ, не вѣрю тобѣ! Скажи менѣ, що вы урадили зъ Монголами?

— Говорили о тѣмъ, куды на Угры йти.

— И ты имъ хочешь выдати тухольскій шляхъ, щобы помстити ся на Тухольцяхъ!

— Дурна дѣвчино, — що менѣ мстити ся на нихъ! За дрѣбні они для моеи мести. Я хочу перепровадити Монголѣвъ на Угры, бо чимъ швидше подутъ зъ нашего краю, тымъ менше ту руины нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. Але зъ поворотомъ доруйнують, що теперъ цѣле лишать! И ты ведешъ ихъ на Тухлю, теперъ, заразъ?

— Нѣ, не на Тухлю. Я веду тѣлько оденъ малый ѡддѣлъ, щобъ обсадити вхѡдъ до Тухлѣ.

— Кто має браму, той має и хату! Але я розумѣю теперъ! Ты-жь самъ казавъ недавно, онъ тамъ, на горѣ, що завтра Максимъ має зъ тухольскими молодцями валити нашъ дѡмъ. А ты хочешъ зъ Монголами напасти на него, убити его...

Бояринъ выпуливъ на ню зачудувані очи; ѡнъ почавъ бояти ся, чи не вѣдьма она — такъ страшно быстро згадувала она, въ чѡмъ дѣло.

— Доню, забудь за него! — сказавъ ѡнъ. Яка доля ему судила ся, така и буде.

— Нѣ, тату, — тымъ ты не зведешъ мене! Я иду, ѣду до Тухлѣ, я остережу его, спасу его ѡдъ твои засьдки! А коли въ ню попаде ся, то я стану обѡчь него и буду бороти ся разомъ зъ нимъ, до послѣдного скону, проти тебе, тату, и твоихъ поганныхъ союзникѡвъ!

— Дѣвчино, ты божевѡльна! — скрикнувъ бояринъ. Уважай, не доводи мене до гнѣву! Се хвиля рѣшуча.

— Що мене твоѣй гнѣвъ обходитъ! — ѡдказала холодно Мирослава. И що ты менѣ можешъ ще бѡльше злого зрѡбити пѡсля того, що доси зрѡбивъ? Коли убьєшь мене, то се буде тѣлько добродѣйство, бо и такъ менѣ не жити. Пусти мя!

— Нѣ, остань ту, нерозумна!

— Такъ, остань ту, поки ты спокѡйно не замордуєшь того, кто дорожшій менѣ надъ жите мое! О нѣ, я не останусь!

— Остань! Богомъ кленусь тобѣ, що не по̀днесу руки своєи на него!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розумѣе ся, ты бояринъ, — дежь бы ты пѣдносивъ руку на смерда. Але своимъ дикимъ товаришамъ велишь всѣ затровнї стрѣлы нацѣлити на его грудь!

— Нѣ! Коли вже таке твоє надъ нимъ милосерде, то ще разъ кленусь тобѣ, що нѣ я анѣ нѣкто зъ моєи дружины не ткне его, хочбы онъ незнати якъ нападавъ на насъ! Досыть тобѣ сего?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тревогою, и не могла нѣчого бѣльше сказати. Хибажь она знала, чи досыть сего, чи нѣ? О, якъ рада була-бъ она пташкою злетѣти до него, щирымъ щебетанемъ перестеречи его! Але годѣ було. Батько єи взявъ свою збрую и выходячи зъ шатра, сказавъ:

— Доню, ще разъ кажу тобѣ и заклинаю тя: остань ся въ таборѣ, поки я не вернусь, а тодѣ роби собѣ, що твоя воля буде. А теперъ прощай!

Онъ выйшовъ, и заслона зъ войлоку, що служила замѣсть дверей, неспоко̀йно захитала ся за нимъ. Зъ заломаными руками, образъ найтяжшого горя и найстрашнѣйшой тревоги, стояла Мирослава насередъ шатра, нѣма, перехилена напередъ, зъ отвореными устами, ухомъ ловячи послѣднїй стукъ кѣньскихъ копытъ, що глухли и нѣмѣли по мѣрѣ того, якъ ѡддалявъ ся на полудне ѡддѣль Монголѣвъ, веденый єи батькомъ на погибель Тухольщины.

V.

Зъ важкимъ серцемъ ишовъ Максимъ Беркутъ посередъ невеличкои ватаги тухольскихъ молодцѣвъ на сповненѣ волѣ громадскои. ѐдъ малку вырѣсь онъ въ глибокомъ почуваню своєи єдности зъ громадою и святости громадскои волѣ, тожь и теперъ, коли зовсѣмъ не въ пору для его сердца павъ на него почесный выбѣръ громады — прогнати зъ громадскихъ земель ворога громады, якого бачили Тухольцѣ въ бояринѣ, — и теперъ

ѡнъ не смѣвъ ѡдмовитись ѡдъ того порученя, хочъ сердце его рвало ся и краялось на саму думку, що буде мусѣвъ стрѣнути ся зъ Мирославою, зъ єи батькомъ, якъ зъ ворогами, що буде може мусѣвъ бороти ся зъ лучниками боярскими або и зъ самымъ бояриномъ, проливати кровь людску въ очехъ тои, за котру ѡнъ самъ готовъ бувъ свою кровь пролити. Правда, ѡнъ твердо рѣшивъ ся зробити свое дѣло якъ можна найспокоѣнѣйше и не доводити его ажъ до проливаня крови, але ктожь мѡгъ ему поручити, що бояринъ, знаючи его слабу сторону, самъ не буде шукати зачѣпки. Се лекше могло бути, якъ що.

— Але нѣ — думавъ собѣ Максимъ, — коли схоче мои крови, я не буду боронити ся, я надставлю єму свои груди добровѡльно, нехай бѣе! Житя ѡнъ не хоче менѣ дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мѡй, соколе сизый! Прощайте браты и товаришѣ мои! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуете и скажете: згинувъ для добра громады! Але вы не будете знати, що я самъ бажавъ и шукавъ смерти!

Такъ думавъ Максимъ, приближаючись до будынкѡвъ боярскихъ на горбку надъ Опоромъ. Дѡмъ боярина збудованый бувъ зъ грубыхъ, въ чотыри гранки гладко обтесаныхъ и гиблемъ на спѡняхъ выгладженихъ ялицъ, будованыхъ въ угла, такъ якъ теперъ ще будують нашѣ сѣльскѣ хаты. Покрытый бувъ грубыми драницями, обмазаными зъ верха грубою верствою червоною, въ водѣ не розмокаючої глины. Ѳкна, якъ и у всѣхъ хатахъ, оберненѣ були на полудне; замѣсть шибѡкъ понапинанѣ були на рамахъ воловѣ мѣхурѣ, пропускаючѣ слабе, жовтаве свѣтло до середины. Входовѣ дверѣ зъ переду и зъ заду вели до обширныхъ сѣней, котрыхъ стѣны обвѣшанѣ були всѣлякимъ оружѣмъ, оленевыми и жубровыми рогами, шкѡрами зъ дикѡвъ, вовкѡвъ и медведѣвъ. Зъ сѣней на оба боки вели дверѣ до кѡмнатъ, обширныхъ, высокихъ, зъ глиняными печами безъ коминовъ и зъ деревяными, гарно вырѣзуваными полицями на всяку посуду. Одна свѣтлиця була бояринова, а друга,

по другомъ боцѣ сѣней, его доньки. Зъ заду були двѣ обширнѣ коморы: въ однѣй кухня, въ другѣй людска. Въ свѣтлицѣ боярина стѣны були обвѣшанѣ шкѣрами медведѣвъ, тѣлько надъ постѣлю висѣвъ дорогій заморскій килимъ, здобутый бояриномъ въ якѣмось походѣ. Тамъ же висѣли его луки, мечѣ и проча пѣдручна зѣруя. Свѣтлиця-жь Мирославы була крѣмъ мягкихъ шкѣръ по стѣнахъ и помостѣ пристроена въ цвѣты, а на стѣнѣ напроти ѡконъ, надъ еи лѣжкомъ, висѣло дороге, металево зеркало и обѣчь него деревяный, срѣбломъ окованый, чотыреструнный теорбанъ, любый повѣрникъ Мирославиныхъ мрѣй и снѣвъ дѣвочихъ. Ѡддалѣкъ ѡдъ дому, въ невеличкѣмъ яру, стояли стайнѣ, стодолы и прочѣ господарскѣ будынки; тамъ такожь була невеличка хата для скотарѣвъ. Але пусто и глухо було нынѣ въ просторѣмъ, боярскѣмъ домѣ. Боярина и Мирославы нема дома, слугъ бояринѣ пѣдправлявъ, худобу велѣвъ перегнати до череды сусѣдного корчиньского посадника; тѣлько лучники и топѣрники остали ся, тай тѣ якѣсь невеселѣ, не гомонятъ, не жартуютъ, анѣ пѣсенъ не спѣвають. Мабутъ важнѣйше якесь жде ихъ дѣло, бо берутъ луки и стрѣлы, топоры и списы, а все те мовчки, сумовито, мовъ на смерть готуютъ ся. Що се такого?

Но ось оденъ, що стоявъ середъ шляху, мовъ на сторожи, давъ знакъ трубою, и въ повнѣй зѣруѣ всѣ дружинники стали въ рядъ передъ домомъ боярекимъ, пѣднявши списы, напявши луки, мовъ до битвы. По шляху надѣйшла тухольска ватага и побачивши оружныхъ людей передъ боярскимъ домомъ, почала й собѣ готувати ся до бою. Тревожными очима позирнувъ Максимъ на оружныхъ людей, чи нема мѣжь ними боярина. Але на щастѣ боярина не було. Ѡдохнувъ Максимъ немовъ гора зъ груди его звалила ся и смѣлѣйше почавъ порякувати свою ватагу. Се и не довго часу забрало, и мовчки, зъ понатыгаными луками, зъ блискучими топорами и списами Тухольцѣ зближали ся въ рядѣ до боярскихъ дружинникѣвъ. Не дальше пятидесяти крокѣвъ однѣ ѡдъ другихъ зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовку! — кликнувъ голосно Максимъ.

— Нема боярина Тугара Вовка, — одповѣли дружинники.

— Такъ вы, вѣрній єго, слухайте, що я скажу вамъ одъ имени тухольской громады! Пôслала насъ громада, щобъ прогнати васъ волею чи неволею зъ земель тухольскихъ по засуду громадскому. Пытаємось васъ, чи уступитесь по волѣ, чи нѣ?

Дружинники мовчали.

— Пытаємось другій разъ! сказавъ Максимъ.

Дружинники мовчали, не спускаючи лукôвъ.

— Пытаємось третій разъ! сказавъ пôносячи голосъ Максимъ.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно въ своѣй ворожôй пôдставѣ. Дивно було Максимови, що се має значитись, але не зупиняючись довше, онъ велѣвъ своимъ молодцямъ выпустити стрѣлы на дружинникôвъ. Стрѣлы засвистѣли, мовъ змѣи, и перелетѣвши понадъ головы дружинникôвъ, повбивали ся въ стѣну. Въ тôй хвили дружинники, мовъ на даный знакъ, кинули зброю на землю и зъ простягнутыми руками ступили напроти тухольскихъ молодцѣвъ.

— Товаришѣ, братя! — сказали они. Не прогнѣвайтесь на насъ за наше мовчанє. Мы дали слово бояринови, що стрѣtimo васъ ворожо, але мы не давали єму слова, проливати кровь вашу, и проливати єѣ за неправду. Мы були при судѣ громадскôмъ и знаємо, що бояринъ скривдивъ громаду и що судъ громадскій справедливый. Робѣтъ, що вамъ повелено, и коли ласка буде батькôвъ вашихъ, мы просити ихъ будемо, щобъ приняли насъ до своєи громады. Не хочемо бôльше служити бояринови!

Радôсть Тухольцѣвъ, а особливо Максима, коли почувли тѣ слова, була безгранична. Заразъ всѣ покидали оружє на купу передъ боярскимъ домомъ и середъ голосныхъ, веселыхъ крикôвъ обнимали и цѣлували своихъ новыхъ и несподѣванныхъ товаришѣвъ, зъ котрыми передъ хвилею думали вступити въ смертельный бôй.

А вжежь Максимъ найдужше радъ бувъ зъ того, що боязнъ єго не справдила ся, що єму не довелось передъ очима Мирославы поборювати єи батька и прогоняти въ невѣсну даль тоту, зъ котрою ѡнъ радъ бы бувъ нѣколи не розстати ся. Радѡсть зъ сумирного закѡнченя сеи немилои справы на хвилю заглушила въ нѣмъ всякѣ другѣ непевности. Въ товариствѣ веселыхъ боярскихъ дружинникѡвъ вѡйшли Тухольцѣ до боярского дому, все зъ зацѣквленѣмъ оглядаючи, хочъ нѣчого не тыкаючи. Зъ сердечнымъ трепетомъ наближавъ ся Максимъ до свѣтлицѣ Мирославы, надѣючись тутъ стрѣтити єѣ въ слезахъ або въ гнѣвѣ, бажаючи щирымъ словомъ потѣшити, успокоити єѣ. Але Мирославы не було въ свѣтлицѣ и се занепокоило Максима. Де она? подумавъ ѡнъ и сейчасъ рѣшивъ ся спытати о те дружинникѡвъ, що мѣжь тымъ вештали ся, приготовуючи на радощахъ для своихъ тухольскихъ гостей братерску гостину. Але ѡдповѣдь дружинникѡвъ на подѡбне пытанѣ зовсѣмъ не вдоволила и не успокоила Максима. Бояринъ вчера рано выѣхавъ зъ донькою, але куды? за чимъ? коли верне? — не знати. Казавъ имъ выступити ворожо проти Тухольцѣвъ, але чи то побачивши ихъ понурѣ, неохочѣ лица, чи то може повзявши яку иншу думку, урвавъ бесѣду и ѡдѣхавъ. Отъ и все, що дѡзнавъ ся Максимъ ѡдъ новыхъ союзникѡвъ. Очевидна рѣчь, що такѣ вѣсти мусѣли сейчасъ закаламутити єго чисту радѡсть, ба навѣть кинути тѣнь якогось пѡдозрѣня на дружинникѡвъ. Що се такого? Чи не крыєсь въ тѡмъ зрада яка? Чи не хоче бояринъ зловити ихъ въ яку засѣдку? Але не хочачи всѣмъ въ голосъ выявлювати свого пѡдозрѣня, Максимъ шепнувъ тѡлько деякимъ зъ своихъ товарищѣвъ, щѡбъ мали ся на острозѣ, а самъ почавъ пильно и уважно переглядати весь дѡмъ ѡдъ горы ажъ до долу, не минаючи нѣ одной скрытки, нѣ одного закамарка. Нѣде не було нѣчого пѡдозрѣного.

— Гарна будова! — сказавъ Максимъ до дружинникѡвъ, заставляючихъ столы, — але щѡжь, мы мусимо єѣ розѡбрати. Звѣсна рѣчь, мы не будемо єи нѣ валити нѣ палити, але зложимо все порядно на купу, щѡбъ бо-

яринъ, коли запотребув, мѡгъ собѣ все те забрати. И все добро его мусить бути ему скоронене въ цѣлости.

Мѣжь тымъ дружинники повиносили до сѣней великѣ дубовѣ столы изъ свѣтлицъ, прикрыли ихъ бѣлою скатертю и заставили всѣлякою стравою и медомъ. Середъ радѡсныхъ окликѡвъ и спѣвѡвъ почала ся гостина. Тѡлькожь чимъ довше сидѣли молодцѣ за столами, чимъ бѡльше ѣли и пили, тымъ бѡльше щезала якось ихъ радѡсть и веселѡсть. И хочъ мѣдъ пѣнивъ ся въ точеныхъ деревяныхъ кубкахъ, хочъ мясо печене на рожнахъ дымилось на тарѣлкахъ, хочъ щирѣ, товарискѣ слова гомонѣли ѡдъ одного кѡнца стола до другого, то все таки таемно тремтѣли чогось всѣхъ сердца, немовъ дожидали якоисъ страшной вѣсти. Дивна, недослѣдима а всѣмъ чутна тревога висѣла въ воздухѣ. Чи стѣны боярскаго дому давили вольныхъ громадянъ?...

Ось вставъ оденъ изъ боярскихъ дружинникѡвъ и пѡднимаючи въ гору кубокъ повенъ пѣнистого меду, почавъ говорити:

— Братя! Радѡсный сей день для насъ, и щобъ нѣяка страшна пригода...

Але не скѡнчивъ. Разомъ поблѣдъ и затремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ. Всѣ бенкетуючѣ напруго посхапувались, выскакуючи, кто куды мѡгъ, перевернули столъ въ всѣма кубками и стравами.

— Що се? що се? — крикнули всѣ наразъ и поперли ся до дверей. Хочъ и якъ дрѡбный на око и малозначучѣ бувъ знакъ — глухѣй стукъ кѡньскихъ копытъ, а прецѣнь якого безмѣрнаго переполоху нарѡбивъ ѡнъ въ боярскѡмъ домѣ. Одну хвилию истинне пекло було въ сѣнехъ: сей бѣгъ туды, той сюды, сей шукавъ того, той сего, а всѣ мѣшали ся и товпили ся безъ ладу, топчучи по кубкахъ и стравахъ, по бѣлѡй скатерти и по дубовѡмъ переверненѡмъ столѣ. Максимъ першѣй вырвавъ ся на двѡръ изъ той замѣшанины и разъ тѡлько кинувши окомъ докола, пѡзнавъ всю величь небезпеченьства.

— До збруѣ, братя, до збруѣ! Монголы! Монголы! Той крикъ бувъ мовъ наглый ударъ грому. Всѣ

стали, мовь мертвѣй; безладна сумѣшка перемѣнила ся въ безладне остовпѣнѣ. Але и се тѣлько хвилю тревало. Грохѣтъ кѣньскихъ копытъ роздававъ ся все близше и близше, а приближенѣ небезпеченьства разомъ обудило всѣхъ зъ мертвоты. Аджержь всѣ були смѣлѣй, сильнѣй, молодѣй! Аджержь кождый зъ нихъ неразъ въ своихъ дитячихъ и молодечихъ снахъ бачивъ себе въ битвѣ, въ небезпеченьствѣ, въ кровавоѣ боротьбѣ зъ ворогомъ, и бажавъ и моливъ ся, щобъ сонъ ставъ ся явою, щобъ довелось ему колись ставати грудьми въ оборонѣ своего краю. А ось хвиля надѣйшла — и онижь малибъ ѣи перелякати ся? Тѣлько на хвилю оглушила ихъ страшна вѣсть, страшна назва „Монголы“, — въ слѣдуючѣй хвили они вже були тымъ, чимъ були звычайно, вже кождый державъ въ рукахъ свою збрую, стоявъ въ рядѣ поручъ зъ другими, готовый до кровавого бою. Максимъ, мовь старый въ бояхъ посивѣлый начальникъ, выдававъ розказы и распоряджувавъ обороною.

— Головне дѣло наше, товаришѣ, держати ся сихъ стѣнѣ. Поки ворогъ не выпре насъ ѣдъ сего дому и не окружить на вольнѣмъ полю, поти не маємо чого бояти ся. Дѣмъ сей, то буде наша твердыня!

И ѣнъ розставлявъ лучникѣвъ коло ѣконъ, коло дверей, по два и по три, якъ до важности и доступности мѣсця. Деякѣ мали бути въ внутрѣ дому, щобъ доносити зъ боярскаго складу лучникамъ стрѣль и рогатинѣ; головна-жь сила мала стояти при входовыхъ дверехъ, щобъ въ разѣ потреби проломити ряды облягающихъ и ѣдбити ихъ ѣдъ дому.

А мѣжь тымъ Монголы на рѣни надъ Опоромъ зупинили ся, позлазили зъ коней и роздѣливши ся на три ѣддѣлы, рушили пѣдъ горбѣкъ трема стежками. Очевидно провадивъ ихъ ктось добре знающѣй стежки и ходы, бо цѣлый той маневрѣ ѣдбувъ ся швидко, безъ вагованя и довшой застановы. Маневрѣ той показувавъ ясно, що Монголы хотѣли зъ всѣхъ бѣкѣвъ ѣбѣйти и окружити дѣмъ ѣдъ разу.

Але кто се ѣде такъ завзято на чолѣ середного, головного ѣддѣлу Монголѣвъ? Глядять товаришѣ и очемъ

своимъ вѣры не ймутъ. Се не кто другій, якъ самъ властивецъ сего дому, гордый бояринъ Тугаръ Вовкъ.)

— Нашъ бояринъ! Нашъ бояринъ! — скрикнули деякі дружинники, котрыхъ Максимъ, не довѣряючи ихъ щирости, поставивъ въ ряды въ сумѣшь зъ Тухольцями.

— Такъ, вашъ бояринъ — монгольскій слуга, зрадникъ свои батькѣвщины! Не вжежь вы и теперъ ще схочете додержувати ему вѣрности?

— Нѣ, нѣ! — скрикнули дружинники однодушно. Смерть зрадникови! Розобьемъ вражу роту, або самі погинемо въ оборонѣ своего краю.

Урадованый тымъ заявленемъ, сказавъ Максимъ:

— Простѣтъ, брата! Хвилю одну я несправедливо судивъ васъ, думаючи, що вы въ змовѣ зъ своимъ бояриномъ. Але теперъ бачу, що кривду робивъ я вамъ. Держѣмъ ся разомъ, близько стѣнъ, такъ щобы не могли насъ окружити, и стараймо ся завдавати имъ якъ наибольше страты. Монголы, якъ я чувъ, не добре умѣють вести облогу, а ще въ такѣй невеличкѣй силѣ. Чей намъ удасть ся одбити ихъ нападъ.

Бѣдный Максимъ! Онъ старавъ ся въ другихъ вмовити надѣю, котра у него почала щезати одъ першой хвилѣ, коли тѣлько побачивъ Монголѣвъ, а тымъ бѣльше теперъ, коли переважаюча ихъ сила въ повнѣ розвернула ся передъ очима осадженихъ. Але все таки его слова мали велику вагу у его товаришѣвъ, котрѣ неразъ уже мали случай переконати ся о его притомности духа и оглядности въ часѣ наибольшого небезпеченства. Слѣпо полягаючи на его словахъ и розказахъ, каждый рѣшивъ ся пильновати своего мѣсця до крайной возможности, знаючи добре, що и сусѣдне мѣсце буде такъ само пильноване.

Но отъ Монголы широкимъ колесомъ въ три ряды обступили вже дѣмъ боярскій и камяннѣ стрѣлы на лукахъ своихъ держали вже намѣренѣ на смѣлыхъ обсадженихъ молодцѣвъ. Тѣлько що начальникъ не давъ ще знаку до бою. Начальникъ, бачить ся, хоче попереду пробовати ще намовы, бо ось онъ выѣхавъ зъ помѣжь

рядомъ напередъ противъ главному оддѣлови обляженныхъ и каже:

— Рабы невѣрнѣй! Поганѣ смерды! Не вжежь зухвалѣсть ваша такъ безгранична, якъ и ваша дурнота, що вы хотѣлибы поднимати оружье на войско великого Джингисхана, нынѣ безперечного пана всеи Руси? Поддайте ся ему безъ бою, то онъ помилуе васъ. Але ты, що захотятъ опирати ся его силѣ, будутъ нещадно роздавленѣ, якъ хробаки подъ колесами воза.

На такую мову голосно и смѣло одповѣвъ Максимъ Беркутъ:

— Боярине! Дуже не въ пору назвавъ ты насъ, сынѣмъ вольной громады, рабами! Ты поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, нѣжь до насъ. Адже до вчера ще бувъ ты рабъ княжѣй, а нынѣ ты вже рабъ великого Джингисхана и певно полизавъ молоко розлите по хребтѣ коня великого Джингисхана. Коли оно тобѣ смакувало, то ще зъ того не выходитъ, щобъ и мы були ласѣ на него. Великой силы великого Джингисхана мы не лякаемось. Она може насъ зробити трупами, але не зробитъ насъ рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Джингисхана не зробитъ уже анѣ вольнымъ, анѣ чеснымъ чоловѣкомъ!

Остра и рѣзка була бесѣда Максимова. Иншимъ часомъ онъ уважавбы на те, що передъ нимъ батько Мирославы, але теперъ онъ бачивъ тѣлько ворога — нѣ, зрадника, чоловѣка, що потоптавъ самъ свою честь, котрому затымъ нѣяка честь не належитъ ся. Голосно радувались товаришѣ, почувши такую Максимову мову. А бояринъ ажъ пѣнивъ ся зо злости.

— Хлопе поганый! — кричавъ онъ. Жди лишень, я тобѣ покажу, що завчасно ты похвалявъ ся своею вольностью! Нынѣ ще кайданы забрызчатъ на твоихъ рукахъ и ногахъ! Нынѣ ще ты будешь валяти ся въ поросѣ передъ начальникомъ монгольской силы!

— Швидше згинути! — одказавъ Максимъ.

— Отже не згинешь! — крикнувъ бояринъ. — Гей, дѣти, — озвавсь онъ до Монголѣвъ ихною мовою, — далѣ на нихъ! Тѣлько сего обминайте, сего мусимо мати жи-

✓ вого въ рукахъ! — И онъ давъ знакъ до бою. Залунавъ по горахъ и лѣсахъ роговій звукъ и урвавъ ся. Стишилось кругъ боярскаго дому, але се була страшна тиша. Мовъ гадюки свистѣли монгольскій стрѣлы; градомъ сыпались на боярску оселю. Правда, нападники були занадто далеко оддаленій, а щобы стрѣлы ихъ могли трафляти оборонцѣвъ, або, трафивши, небезпечно ранити ихъ. Длятого Максимъ крикнувъ до своихъ товаришѣвъ, щобъ теперъ ще не стрѣляли, щобъ въ загаль щадили стрѣль и збруѣ, а уживали ихъ ажъ тодѣ, коли можна добре влучити ворога и однимъ ударомъ нанести ему значну страту. А щобъ не одъ разу припустити нападникѣвъ до стѣнъ дому, онъ зъ своими выбраными товаришами уставивъ ся на подвѣрю, о якихъ дваццять крокѣвъ передъ входомъ, за мѣцнымъ дощанымъ остѣнкомъ — куснемъ недобудованого паркану. Парканъ бувъ якъ разъ въ хлопа высокій, и стрѣлы монгольскій не досягали молодцѣвъ. За те ихъ цѣльній хочъ и рѣдкій стрѣлы смертельно разили Монголѣвъ и стримували ихъ одъ наближеня. Страшно розлютивъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши те.

— Приступомъ до нихъ! — крикнувъ онъ, и збита громада Монголѣвъ пѣдъ его проводомъ кинула ся бѣгцемъ и зъ голоснымъ крикомъ идъ остѣнкови. За остѣнкомъ було тихо, немовъ все тамъ вымерло. Ось-ось уже Монголы добѣгають, ось-ось своимъ напоромъ обалять остѣнокъ — коли въ тѣмъ понадъ остѣнокъ вырвавъ ся, мовъ зъ землѣ вырѣсь, рядъ головъ и могучихъ раменъ — и свиснула громада сталеныхъ стрѣль — и ревнули зъ болю пораненій Монголы страшными голосами. Половина ихъ упала, мовъ пѣдкошена, а друга половина пирсла назадъ, не дбаючи на крики и проклятя боярина.

— Гурра молодцѣ! Гурра Максимъ! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцѣ и духъ вступивъ въ нихъ. Але бояринъ, не тямлячись зо злости, збиравъ уже другу громаду до нападу. Онъ поучавъ Монголѣвъ, якъ треба нападати и не розсыпати ся за першимъ ударомъ противника, але бѣгчи по трупахъ дальше. Мѣжь

тымъ и Максимъ поучавъ своихъ молодцѣвъ, що дѣяти, и зъ пѣднесенымъ оружемъ ждали они нападу Монголѣвъ.

— Далѣ на нихъ! — крикнувъ бояринъ, и попередъ всего цѣлыми рядами пустили Монголы градъ стрѣлъ на противникѣвъ, а затымъ зновъ пустилась громада приступомъ на остѣнокъ. Зновъ передъ приближенемъ стрѣтили ихъ молодцѣ цѣльными стрѣлами, и зновъ половина нападающихъ зъ страшнымъ крикомъ упала на землю. Але решта вже не пирскала назадъ, але зъ оглушающимъ крикомъ вергла ся далѣ и досягла остѣнка. Страшна хвиля була. Тонкій, дощаний остѣнокъ дѣливъ ѡдъ себе смертельныхъ ворогѣвъ, котрѣ, хочъ якъ близько себе були, не могли досягнути одні другихъ. Хвилю мовчали одні и другі, тѣлько швидкій, горячій ѡддыхъ чути було по обохъ бокахъ остѣнка. Раптомъ, мовъ на данный знакъ, заgrimали монгольскі топоры о остѣнокъ, але въ тѣй самѣй хвилі тухольскі молодцѣ сильными пѣдоймами пѣдважили въ гору остѣнокъ, поперли єго плечима и обалили на Монголѣвъ. А разомъ зъ тою хвилею, коли впавъ остѣнокъ, обалюючи своимъ тягаромъ передный рядъ Монголѣвъ, скочили напередъ молодцѣ, узброені въ топоры на довгихъ топоріщахъ, лупаючи ними черепы монгольскі. Забрызкала кровь, залунали крики и стоны ворогѣвъ — и зновъ розскочила ся юрба напасникѣвъ, лишаючи на мѣсці бою трупѣвъ и раненыхъ. И зновъ радѣсный крикъ оборонцѣвъ повитавъ побѣду товаришѣвъ, и зновъ ѡповѣли на той крикъ Монголы врадѣмъ стрѣлъ, а бояринъ лютыми проклятями. Але молодцямъ прійшло теперь покидати своє высунене становище — и зъ жалемъ прощали они те мѣсце, зъ которого такъ щасливо ѡдразили першій напады Монголѣвъ. Безъ нѣякои страты, безъ ранъ, въ повнѣй збруѣ и въ найкрасшѣмъ порядку, лицемъ до ворога, молодцѣ ѡдступили пѣдъ стѣны боярскаго дому.

Коли на полуденнѣмъ боцѣ двора молодцѣ такъ щасливо ѡдбивали напады Монголѣвъ, ишла завзята и не такъ щаслива боротьба на пѣвнѣчнѣмъ подвѣрю. И ту монгольскі стрѣлы пройшли безъ шкоды для осадже-

ныхъ. Толькожь тутъ Монголы одъ разу пошли на приступъ и осаженымъ прійшло дуже жарко. Они кинулись купою проти Монголôвъ, але стрѣченіи були стрѣлами и мусѣли вертати ся, стративши трехъ раненыхъ, котрыхъ Монголы сейчасъ порубали на куснѣ.

Першимъ дѣломъ Максима було теперъ — обôйти всѣ становища и оглянути добре свое положенє. Живымъ ланцухомъ обступили Монголы хату и ненастанно сыпали на ню градомъ стрѣлъ. Осаженіи такожь стрѣляли, хочъ и не такъ густо. Максимъ одъ разу побачивъ, що напасники намагають до того, щобъ вперти ихъ до ввнутри хаты, одки бы они не могли стрѣляти, послиа чого легка мусѣла-бъ бути надъ ними побѣда. Затимъ головна рѣчь для оборонцѣвъ була — удержатись передъ стѣнами дому. Але тутъ они выставленіи були на густіи монгольскіи стрѣлы. Щобъ хочъ троха захистити ся одъ нихъ, Максимъ велѣвъ подрывати дверѣ, познимати верхняки зъ столôвъ и поуставляти ихъ передъ кождимъ становищемъ, якъ великіи щиты. Зъ за тыхъ щитôвъ беспечно и выгôдно стрѣляли молодцѣ на Монголôвъ, кепкуючи собѣ зъ ихъ стрѣлъ. А Максимъ ходивъ одъ становища до становища, обдумуваѣвъ новіи способы обороны и захоочувавъ товаришѣвъ своимъ словомъ и примѣромъ.

— Держѣмъ ся, товаришѣ! говоривъ онъ, — швидко въ Тухли почують крики або кто небудь побачить, що тутъ дѣе ся, и намъ прибуде помôчь!

Пôвъ години вже тревала осада. Монголы стрѣляли и кляли страшно „русскихъ псôвъ“, котріи не то що не поодавали ся имъ, але ще смѣли такъ уперто и щасливо боронитись. Тугаръ Вовкъ скликавъ знатнѣйшихъ ихъ ватажкôвъ на нараду, щобъ обдумати якій одностайный, рѣшучій ударъ.

— Приступомъ ити! — говоривъ оденъ.

— Нѣ, приступомъ трудно, — а стрѣляти, поки всѣхъ не пострѣляемо, — говоривъ другій.

— Постôйте, — сказавъ Тугаръ Вовкъ, — на все буде часъ. Теперъ тôлько о то йде, щобъ позганяти ихъ зъ меншихъ становищъ. Скеруйте наибôльшій нашій силы

нѣбы до приступу, щобъ ѓдвести ихъ увагу, а мѣжь тымъ маліѣ ѓдряды най рушати зъ обохъ бокѡвъ до причѡлковыхъ, нестереженныхъ стѣнъ. Стѣны тѣ, правда, безъ ѓконъ, але все таки коли нашіѣ люде стануть пѡдъ ними, то будуть имъ могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо они, несвѣдущіѣ въ подобныхъ маневрахъ, не умѣли-бъ и такой придумати. Заворушила ся монгольская сила, забрызчала збруя, заблискотѣли до сонця мечѣ та топоры, и смѣло стискали въ рукахъ свое оружє тухольскіѣ молодцѣ, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголы радились и ладились до уданого приступу, Максимъ такожь не дрѣмавъ. Щаслива думка пріѣшла ему до головы. Въ дощанѡй крыши боярского дому були на все чотыри боки проробленіѣ обширніѣ ѓкна, — и отъ въ тыхъ то ѓкнахъ Максимъ поставивъ пятѣхъ слабшихъ изъ своихъ людей, щобы пильнували ѓдтамъ всякіѣ рухи ворога, а такожь старались зъ своихъ беспечныхъ становищъ шкодити ему чи то стрѣлами, чи камѣнемъ. Чотыри стояли при ѓкнахъ, а пятый готовый бувъ достачати имъ чого треба и доносити ѓдъ нихъ вѣсти товаришамъ на долину.

Заграли трубы и завыли дикими голосами Монголы, кидаючись на противникѡвъ. Та тѡлькожь они не мали на думцѣ, дѡйти ажъ зустрѣту зъ ними, але пріѣбгши до пѡвъ ѓддаленя, разомъ зупинили ся и выпустили стрѣлы на осадженныхъ. Колижь и осадженіѣ, що готовили ся на послѣдну, рѣшучу боротьбу, повитали ихъ градомъ стрѣлъ и причинили имъ богато ранъ и стратъ, то вся линія монгольская разомъ подала ся назадъ. Голосными насмѣхами повитали молодцѣ те ѓдступленє.

— А що, боярине, — крикнувъ Максимъ, — сила великого Джингисхана, бачить ся, заяче серце має: розженє ся и ѓдступить. Хибажь не встыдно тобѣ, старому рицарєви, ватажкувати надъ такими бездухами, що тѡлько юрбою смѣлїѣ, мовъ бараны, а цѡединчо нѣкотрый и за пѡвъ мужа не стоитъ?

Бояринъ нѣчого не ѓдповѣдавъ на той насмѣхъ; ѓнъ добре бачивъ, що Максимъ завчасно смѣє ся. И самъ

Максимъ швидко побачивъ се. Радѣсный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся тужъ за причѣлковыми стѣнами дому, на право и на лѣво разомъ. Пѣдчасъ уданого монгольскаго приступу они рушили проти тыхъ стѣнъ: се були стѣны безъ ѣконъ и дверей, тожъ товаришѣ и не такъ дуже пильнували ихъ. Правда, поставлені на подри молодцѣ побачили надходячихъ въ той бѣкъ Монголѣвъ, и кѣлька цѣльныхъ стрѣлъ упало зъ даховыхъ ѣконъ на Монголѣвъ: але се не спинило ихъ, тымъ бѣльше, що стоячи при самѣй стѣнѣ, они дощанымъ окапомъ заслонені були ѣдъ всякаго небезпеченства зъ горы.

Максимъ поблѣдъ, чуючи туй обѣчь себе зловѣщій крики и дѣзнавши ся ѣдъ вартового зъ подрѣ, що они значать.

— Пропали мы, — подумавъ ѣнъ. О ратунку и мовы нема. Теперъ приходитъ ся вже боротись не на жите, а на смерть.

А и Тугаръ Вовкъ побачивъ удачу свого замыслу и голосно порадувавъ ся ѣй.

— А що, хлопцы! — крикнувъ ѣнъ, — побачимо, чи на довго ще стане вашою гордости. Глядѣтъ, мои воики вже пѣдъ вашими стѣнами. Огню пѣдъ стѣны! Живо мы выкуримо ихъ зъ сего гнѣзда, а на чистѣмъ поли они проти насъ, мовъ мышъ проти кота.

Бачить Максимъ, що не переливки, скликае своихъ товаришѣвъ до купы, бо нѣщо вже теперъ боронити ся на поединчихъ становищахъ, коли пѣдъ причѣлковыми стѣнами Монголы огонь кладуть.

— Братя, — говоритъ ѣнъ, — вѣдай прійдесъ намъ погибати, бо на ратунокъ слаба надѣя, а Монголы, се знайте напередъ, не пощадятъ нѣкого, кто дѣстане ся въ ихъ руки, такъ якъ не пощадили нашихъ раненыхъ товаришѣвъ. А коли гинути, то гиньмо якъ мужѣ, зъ оружемъ въ рукахъ. Якъ гадаете: чи будемъ стояти тутъ и боронити ся до послѣднаго духу, заслонені хочъ въ части стѣнами, чи волимо все разомъ ударити на Монголѣвъ, чей бы намъ удало ся переломати ихъ ряды?

— Такъ, такъ, ударимо на Монголѣвъ! — закри-

чали всѣ товаришѣ. Мы-жь не лисы, котрыхъ стрѣлецъ выкурюе зъ ямы.

— Добре, коли така ваша воля, — сказавъ Максимъ. Ставайтежь въ три ряды, луки и стрѣлы прочь, а топоры и шаблѣ до рукъ — и за мною!

Мовь оденъ величезный камѣнь, выпущеный изъ великой метавки напротивъ мурôвъ твердынѣ, такъ вдарили нашій молодцѣ на монгольскій ряды. Правда, закимъ ще добѣгли до Монголôвъ, стрѣченій були градомъ стрѣлъ, — тôлькожь стрѣлы тѣ нѣчого имъ не зробили, бо першій рядъ нѣсь передъ собою замѣсть щита верхнякъ изъ стола, вбитый на двѣ списы, и въ той верхнякъ повпивали ся монгольскій стрѣлы. Ажь наближуючи ся до Монголôвъ, першій рядъ кинувъ свôй деревяный щитъ — и цѣлый ôдрядъ кинувъ ся на ворога зъ безпамятною завзятостю. Ôдъ разу змѣшали ся Монголы и почали подавати ся въ боки, але Тугаръ Вовкъ бувъ уже тутъ зъ своимъ ôддѣломъ и окруживъ молодцѣвъ цѣлою громадою Монголôвъ, мовь стрѣльцѣ цѣлою ватагою псôвъ окружають розжертого дика. Роспочалась страшна рѣзанина. Цѣлыми десятками валили хоробрій молодцѣ Монголôвъ, — але Тугаръ Вовкъ славъ щоразъ новій роты напротивъ нихъ. Кровь брызкала далеко изъ скаженои сутолоки людей, трупôвъ, ранъ та кровавого оружя. Стоны раненыхъ, зойки конаючихъ, скаженій крики убійцѣвъ, — все то мѣшало ся въ якусь пекольну гармонію, що рѣзала ухо и сердце тымъ бôльше, що була въ такôй разячôй суперечности до ясного сонця, погôднои, теплои днини и пречудовой гôрской природы.

— На право, товаришѣ! Разомъ и дружно напруѣмъ на нихъ! — кричавъ Максимъ ôдбиваючись ôдъ трехъ Монголôвъ, що старались выбити ему оружя зъ руки. Зъ страшною натугою наперли товаришѣ на право, де линія Монголôвъ була найслабша и мѣсце для товаришѣвъ найдогôднѣйше. По короткôмъ опорѣ Монголы подали ся.

— Далѣ, далѣ, женѣтъ ихъ напередъ себе! крикнувъ Максимъ, кидаючи ся зъ своимъ кровавымъ топоромъ на уступаючихъ Монголôвъ, — товаришѣ за нимъ,

и уступане Монголѣвъ швидко перемѣнило ся въ пополохъ и безпамятну втѣканку. А товаришѣ гнали слѣдомъ за ними, валячи одного за другимъ зъ заду на землю. Передъ ними було чисте поле, а недалеченько темный, запахущій лѣсъ. Колибъ имъ удалось до него добѣгчи, то булибъ спасені: ніяка монгольска сила не здужала-бъ имъ ту нічого зробити.

— Далѣ, товаришѣ, далѣ, — до лѣса! — кричавъ Максимъ, и безъ ѡддыху, мовчки, кровавій и страшній, мовъ справдѣ дикій звѣрѣ, гнали товаришѣ напередъ себе утѣкаючихъ Монголѣвъ въ напрямѣ идъ лѣсови.

Тугаръ Вовкъ однимъ позиркомъ переглянувъ положене обохъ воюючихъ сторѡнъ — и зареготавъ ся.

— Щаслива дорога! крикнувъ ѡнъ въ слѣдъ за молодцями. На тѡй дорозѣ мы ще здыблемо ся!

И живо ѡнъ ѡддѣливъ часть Монголѣвъ и пѡславъ ихъ горою на тухольскій шляхъ, щобъ зайшли молодцѣвъ зъ переду, ѡдъ лѣса. інъ знавъ добре, що его Монголы въ пору поспѣють. А самъ зъ рештою Монголѣвъ пустивъ ся на здогѡнъ молодцѣвъ.

Три туманы курявы стояли на полю надъ Опоромъ: три громадки людей гнали за собою тымъ полемъ. Перша бѣгла громадка переляканныхъ, розбитыхъ Монголѣвъ; за ними, здогоняючи ихъ, нашій молодцѣ пѡдъ проводомъ Максима, а за ними головна сила Монголѣвъ пѡдъ проводомъ Тугара Вовка. Третій ѡддѣлъ монгольскій, высланный Тугаромъ горою на-впереймы, швидко десь скривъ ся и щезъ, незамѣченный розъяренными погонею молодцями.

Наразъ утѣкаючі Монголы спинили ся, стали. Передъ ними показала ся неспѡдѣвана завада: глубокій, въ скалѣ выкутый вывѡзъ — початокъ тухольского шляху. Вывѡзъ бувъ въ тѡмъ мѣсци майже на два сяжнѣ глубокій; стѣны его стрѡмкі и гладкі, такъ що злѣзти въ долину було зовсѣмъ не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядови утѣкаючихъ, котрі могли надѣяти ся, що тутже за ними и на нихъ скочить другій рядъ. Въ смертельнѡй тревозѣ, котра и найбѡязливѣйшому неразъ въ послѣднѡй хвили додав ѡдваги,

зупинили ся Монголы и обернули ся лицомъ до своихъ противникѣвъ. Въ тѣй хвили блиснула имъ несподѣвана надѣя: за слѣдомъ противникѣвъ побачили настагающихъ своихъ одновѣрцѣвъ — и руки ихъ мимоволѣ вхопили за оруже. Але сей наглый выбухъ ѡдваги не бувъ въ силѣ спасти ихъ. Мовъ розгукана буря впали на нихъ тухольскій молодцѣ, ломлячи и друхочучи всѣ завады — и попхнули ихъ до пропасти. Зъ войкомъ повалились самі задні на дно вывозу, мѣжъ тымъ коли передні конали ѡдъ мечѣвъ и топорѣвъ тухольскихъ. Теперъ молодцѣ самі опинили ся надъ стрѣмкою стѣною вывозу и затрептѣли. Ту зъ заду настагае Тугаръ Вовкъ зъ Монголами, а зъ переду тота страшна пропасть. Що дѣяти? Хвилѣ розваги досыть було для Максима. Видѣ лежачихъ на днѣ вывозу потовченихъ Монголѣвъ навѣвъ его на добру думку.

— Задный рядъ най обернесь лицомъ до Монголѣвъ и стримуе на хвилю ихъ нагѣнъ, а передный кидай монгольскій трупы въ вывѣзъ и скачи на нихъ! — крикнувъ ѡнъ.

— Гурра! — закричали радѣсно молодцѣ, сповняючи его розказъ. Застугонѣли теплї ще, монгольскій трупы, падучи до долу, — заяснѣла для молодцѣвъ нашихъ надѣя ратунку. А въ тѣмъ надлетѣла монгольска погоня, Тугаръ Вовкъ попереду.

— Нѣ вже, — кричавъ ѡнъ, — симъ разомъ не уйде мои руки! — И своимъ важкимъ топоромъ поваливъ першого стрѣчного противника, що вчера ще бувъ его найвѣрнѣйшимъ лучникомъ. Зойкнувъ смертельно раненый и впавъ пѣдъ ноги боярина. Товаришъ его замахнувся топоромъ на Тугара, щѣбъ помститись смерти товариша, але въ тѣй хвили зѣоставъ зъ двоухъ бѣкѣвъ пѣднѣтый на монгольскій списы. Цѣлый першій рядъ молодцѣвъ упавъ по короткѣмъ опорѣ: сежъ були самі найслабшї, пораненї въ попереднѣй битвѣ, котрї въ погонѣ бѣгли зъ самого заду. Але все таки Монголѣвъ на хвилю они спинили, и ихъ щасливѣйшї товаришѣ були вже щасливо на днѣ вывозу.

— Стѣйте! — кричавъ до своихъ Максимъ, — въ

ряды и пѣдъ стѣну вывозу! Коли схотятъ гнати ся за нами, то ту имъ справимо кроваву купѣль.

— Першій рядъ скачи за ними — скомандувавъ въ нерозважнѣмъ запалѣ Тугаръ Вовкъ — и скочивъ першій рядъ Монголѣвъ, але не вставъ уже живый, ба, многі и до землѣ не долетѣли живі, стрѣчені въ воздухѣ топорами молодцѣвъ.

— Гурра! закричали тоті, радуячись. Ану другій рядъ, скачи такожь!

Але другій рядъ стоявъ надъ вывозомъ и не квапивъ ся скакати. Тугаръ Вовкъ побачивъ свою помылку и швидко выславъ сильный ѡддѣлъ низше, щобъ зъ долины замкнувъ вихѣдъ вывозу. — Теперь не уйдуть намъ пташки! — радувавъ ся ѡнъ. Отъ уже мои ловцѣ надходятъ! Ану, дѣти, далѣ на нихъ!

Скаженный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся въ вывозѣ, тужъ пѣдъ ногами Тугара Вовка. Се бувъ ѡддѣлъ высланный горою на-впереймы; долѣ вывозомъ ѡнъ ударивъ теперь на Тухольцѣвъ.

— Долѣ вывозомъ утѣкаймо! — скрикнули молодцѣ, — але одинъ позиркъ переконавъ ихъ, що вся надѣя на ратунокъ пропала. При входѣ вывозу въ долину чорнѣла ся вже друга товпа Монголѣвъ, що йшла напротивъ нихъ, щобъ ихъ зовсѣмъ замкнути въ тѣй камянѣй клѣтцѣ.

— Ажь теперь смерть наша! — сказавъ Максимъ, обтираючи о кожухъ забитого, при его ногахъ лежачого Монгола свѣй кровавый топѣръ. — Товаришѣ, смѣло до послѣднаго бою!

И смѣложь выступили они. Добуваючи послѣднихъ силъ, ударили на Монголѣвъ, и помимо некористной, згористой мѣсцевости, котра спрїяла Монголамъ, ще разъ змѣшали ихъ, ще разъ завдали имъ велику страту. Але Монголы силою своего розгону поперли ихъ въ долину и розбили ихъ ряды. Въ геройскѣй оборонѣ падали молодцѣ одинъ за другимъ, тѣлько Максимъ, хочъ бивъ ся якъ левъ, прецѣнь не мавъ ще раны на своѣмъ тѣлѣ. Монголы уникали его, а коли тисли ся на него, то тѣлько

въ надѣи вытрутити ему оруже зъ руки и взяти его живого. Такій бувъ выразный наказъ Тугара Вовка.

Ось наступивъ и другій ѡддѣлъ монгольскій зъ долины; молодцѣвъ стиснено въ тѡй безвыхѡднѡй камянѡй клѣти, приперто ихъ до стѣны, и лишъ тѡлько вѡльного мѣся було передъ ними, кѡлько могли его зрѡбити своими мечами и топорами. Але руки ихъ зачали ослабати, а Монголы пруть ся и пруть ся на нихъ, мовъ филѣ повенѣ. Вже деякѣ, стративши всяку надѣю и бачучи немѡжливѡсть дальшої боротьбы, на-ослѣпъ кинули ся въ найгустѣйшѣ ряды Монголѡвъ и въ однѡй хвили погибали, розсѣканѣ топорами. Другѣ, шепчучи молитвы, тулили ся ще до стѣны, мовъ она могла дати имъ яку небудь помѡчь; третѣ хочъ и нѣбы боронили ся, але не-тямно, машинально махали топорами и смертельнѣ удары Монголѡвъ заставляли ихъ уже трупами, безчувственными и бездушными. Тѡлько невеличка горстка найсильнѣйшихъ — пять ихъ було — окруживши Максима, держала ся ще прямо, мовъ шпиль скалы середъ розгуканѡй залывы. Три приступы Монголѡвъ ѡдбила вже тѡта горстка, стоячи на купѣ трупѡвъ, мовъ на битвѣ; вже мечѣ и топоры въ рукахъ героѣвъ затупили ся, одѣжь ихъ и руки и лица скрѡзь сплыли кровю, — але все ще рѣзко и выразно ѡдзывавъ ся голосъ Максима, керуючого ударами и обороною. Тугаръ Вовкъ на пѡвъ гнѣвно, на пѡвъ зъ подивомъ глядѣвъ на молодця зъ горы.

— Ъй-Богу, дѣльный молодець! — сказавъ ѡнъ самъ до себе! Не дивуюсь, що ѡнъ очарувавъ мою доньку; и мене самого ѡнъ мѡгбы очарувати своєю рицарскою вдачею!

А за тымъ, ѡбертаючись до своихъ Монголѡвъ, що стояли надъ берегомъ яру, ѡнъ крикнувъ:

— Далѣ, скачѣтъ на нихъ! Нехай скѡнчитъ ся тѡта рѣзанина. Лишь сего (показавъ Максима) не тыкайте!

И разомъ, мовъ важка скала, скочили Монголы зъ горы на непѡбѣджену ще купку героѣвъ и повалили ихъ на землю. Ще разъ роздали ся скаженѣ крики, ще борыкали ся на-пѡдъ-силы Монголы зъ Тухольцями, але не довго. На кожного зъ героѣвъ навалила ся цѣла юрба

Монголѣвъ — и всѣ полягли головами. Тѣлько Максимъ самъ оденъ стоявъ ще, мовъ дубъ середъ поля. Онъ розсѣкъ голову тому Монголови, що скочивъ бувъ на него, и саме замахнувъ ся на другого, коли въ тѣмъ якась сильна рука зельзнымъ стискомъ вхопила его зъ заду за горло и кинула нимъ до землѣ. Упавъ пѣдетупно поваленый Максимъ, и надъ нимъ почервонѣле ѡдъ гнѣву и крови нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмѣшливо кричавъ бояринъ, — бачишь теперъ, що я умѣю додержувати слова? Ану дѣти, закуйте его въ зельзній пута!

— Хочь и въ путахъ, я все буду вольный чоловікъ. У мене пута на рукахъ, а у тебе на души! — сказавъ Максимъ.

Бояринъ зареготавъ ся и ѡдѡйшовъ ѡдъ него давати порядокъ войску монгольскому, котрого страшно омалѣло въ тѣй кровавой рѣзанинѣ, Зъ головою частью оставшихъ ся Монголѣвъ Тугаръ Вовкъ пѣшовъ до своєї хаты, котру велѣвъ обсадити нещасный, теперъ трупами заваленый, вывѡзъ; зъ невеличкою рештою и взятымъ до неволѣ Максимомъ мавъ Тугаръ Вовкъ вернути ся до табору.

— Проклятї хлопы! воркотѣвъ бояринъ, переглядаючи свои страты, — кѡлько народу понѣвечили! Ну, але чортъ бери Монголѣвъ — ихъ не шкода! Кѡбъ тѣлько менѣ по тыхъ трупахъ дѡйти до власти-силы, — обернусь и я лицомъ проти нихъ. Але сей поганецъ, сей Максимъ, — то ми борець! А кто знае, може й онъ мѡгъ бы послужити менѣ до моєї цѣли? Треба выкористати его, коли го маю въ рукахъ. Онъ мусить служити намъ за провѡдника въ горахъ, бо чортъ ихъ тамъ знае, якїй се той ихъ шляхъ и чи нема де на нѣмъ якихъ манѡвцѣвъ. Теперъ, коли онъ въ моихъ рукахъ, треба приеднати, приласкати его троха, — кто знае, на що еще може пригодити ся.

А мѣжь тымъ Монголы готовили вже коней до ѡдѣвзду. Максимъ, скованный за руки и за ноги въ тяжкї ланцухи, кровавый, простоволосый и зъ пошарпаною на шматки одежею, сидѣвъ на камени надъ рѣчкою, нѣ-

мый, зъ затисненными зубами и зъ роспукою въ серци. Передъ нимъ, на полю и въ вывозѣ, купами лежали неостывшій ще, пошматованій и кровю по̀дпльвшій трупы его товаришѣвъ и ворогѣвъ. Якъ щасливѣи були тѣ трупы! Они лежали такъ тихо, такъ сумирно на своѣй кровавоѣ постели, безъ гнѣву, безъ муки, безъ ворогованя. Они смѣялись теперь зъ всякихъ путъ и зъ цѣлои силы великого Джингисхана, мѣжъ тымъ коли его кусень велѣза зробивъ бездушнымъ знаядомъ въ рукахъ дикои самоволѣ, жертвою кровавои по̀меты! Якъ щасливѣи були трупы! Они, хочъ покалѣченѣи, носили на собѣ образъ и подобу людску, — а его отсей пута въ однѣи хвили зробили скотиною, невольникомъ!

— Сонце праведне! — скликнувъ въ своѣй душевноѣи муцѣ Максимъ, — не-вжежъ така твоя воля, щобъ я гинувъ у кайданахъ? Не вжежъ ты такъ часто своимъ яснымъ усмѣхомъ витало дни мои радости на те, щобъ нынѣ такимже яснымъ усмѣхомъ повитати мое бездонне горе? Сонце, не-вжежъ ты перестало бути добрымъ богомъ Тухольщины, а стало ся опѣкуномъ тыхъ лютыхъ дикарѣвъ?

А сонце смѣяло ся! Ясными, горячими лучами оно блискотѣло въ калужахъ крови, цѣлувало посинѣлѣи уста и глубокѣи раны трупѣвъ, крѣзь котрѣи витѣкавъ мозокъ, выстырчували дымячѣи ся людскѣи внутрости. И такимижъ ясными, горячими лучами оно обливало зеленый лѣсъ и яуднѣи запахущѣи цвѣты и высокѣи полонины, що купали ся въ чистѣмъ лазуровѣмъ етерѣ. Сонце смѣяло ся и своимъ божескимъ, безъучаснымъ усмѣхомъ ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивный сонъ снивъ ся Захарови Беркутови. Здавалось ему, немовъ нынѣ ихъ дорѣчне свято „сторожа“, и вся громада зѣбрана докола камня при входѣ тухольскои тѣснины: дѣвчата зъ вѣнками, молодцѣ зъ музыкою, всѣ въ праздничныхъ чистыхъ строяхъ. Отсе онъ,

найстаршій вѣкомъ въ громадѣ, першій приближае ся до святого камня и починае молити ся до него. Якійсь таємничій, тревожній, болющій чутя опановують его сердце пѣдчасъ молитвы: щось щемить его въ глубинѣ душѣ— и самъ онъ не знае, що такого. Онъ молитъ ся горячо; по двохъ-трехъ словахъ звичайной молитвы онъ ѡдступае ѡдъ приписаныхъ зворотѡвъ; якась нова, горячѣйша, порываюча молитва плыне зъ его устъ; вся громада потрясена нею паде ниць на землю, и самъ онъ робить то само. Але слова не перестаютъ плыти, темно робить ся кругомъ, чорнї хмары покрывають небо, громаы починають бити, блискавицѣ сарахкотять и обхапують цѣлый небозвѡдъ ослѣпляющимъ огнемъ, земля здрогае ся — и разомъ, звѡльна перехилиючись, святой камѣнь рушае ся зъ мѣсця и зъ страшнымъ ломотомъ валить ся на него.

— Що се може значити? пытавъ самъ себе Захаръ, роздумуючи надъ своимъ сномъ. Щасте чи нещасте? радѡсть чи горе? Але онъ не мѡгъ найти ѡдповѣди на те питанє, тѡлько сонъ сей лишивъ по собѣ якесь важке прочуте, якусь хмару суму на Захаровѡмъ чолѣ.

Швидко справдилось те прочуте! Саме по полудни настигли страшнї, неспѡдѣванї вѣсти до Тухлѣ. Пастухи зъ сусѣднои полонины прибѣгли безъ духу до села, голосячи, що бачили якусь бѡйку коло боярекого дому, якусь громаду незвѣсныхъ чорныхъ людей и чули незрозумѣлї, роздираючї крики. Майже вся тухольска молодѣжь, уоружившись, въ що кто мѡгъ, побѣгла на мѣсце бою, але зупинила ся въ ѡддали, побачивши кроваве и трупами вкрыте побоєвище а боярскїй дѡмъ окруженный хмарою Монголѡвъ. Не було сумнѣву: всѣ молодцѣ, высланї для збуреня боярского дому, погибли въ нерѡвнѡй боротьбѣ зъ тыми наѣздниками. Не знаючи, що дѣяти, молодѣжь тухольска вернула ся до села, разносячи всюды страшну, прошибаючу вѣсть. Почувши єѣ, затремтѣвъ старый Захаръ и гѡрка слеза покотила ся по его старечѡмъ лицю.

— Отъ и сповнивъ ся мѡй сонъ! прошептавъ онъ. Въ ѡборонѣ своего села полягъ мѡй Максимъ. Такъ оно

й треба. Разъ умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучае ся. Не сумувати менѣ за нимъ, але радуватись его долею.

Такъ потѣшавъ себе старый Захаръ, — але сердце его щемѣло глубоко: надто сильно, всею силою своєї душѣ, онъ любивъ своего наймолодшого сына. Але швидко онъ скрѣпивъ ся духомъ. Громада кликала его, потребувала его рады. Товпами тисли ся люде, старі и молоді, за село, идъ тухольскѣй тѣсенинѣ, за котрою такъ близько стоявъ страшный ихъ ворогъ. Першій разъ, одъ коли Тухля засѣла, рада громадска зобрала ся нынѣ безъ звычайныхъ обрядѣвъ, безъ знамена, середъ брязку топорѣвъ та кѣсъ, середъ на-пѣвъ тревожного, на-пѣвъ воѣвничого гамору. Безъ порядку мѣшали ся старцѣ зъ молодцями, оружні зъ безъоружными, ба навѣть жѣнки снували сюды и туды помѣжъ громадою, допытуючись вѣстей про ворога або голосно оплакуючи своихъ погибшихъ сынѣвъ.

Що дѣяти? що починати? якъ боронити ся? — гуло въ народѣ — и одна думка переважала всѣ другі: выйти громадою передъ тѣсенину и боронити ся одъ Монголѣвъ до послѣдного. Особливо молодѣжь наставляла на те.

— Мы хочемо згинуты, якъ наші брата погинули въ оборонѣ своего краю! — кричали молодцѣ. Тѣлько по нашихъ трупахъ вѣйдутъ вороги въ тухольску долину!

— Въ тѣсенинѣ поробити засѣвки и зъ нихъ разити Монголѣвъ! — радили старші.

Далѣ, коли гамѣръ троха втишивъ ся, заговоривъ Захаръ Беркутъ.

— Хоть то воѣнне дѣло — не мое дѣло, и не менѣ старому радити о тѣмъ, до чого своихъ рукъ приложити не могу, — але все таки я думавбы, що не велика наша заслуга буде, коли одобѣємо Монголѣвъ, особливо зваживши, що се намъ не такъ то и трудно зрѣбити. Сыны наші погибли зъ ихъ рукъ — кровь ихъ обагрила землю нашу и кличе насъ до пѣмсты. Чи пѣмстимось мы на ворогахъ нашихъ, на нищителяхъ нашего краю, коли одобѣємо ихъ одъ своего села? Нѣ, а тѣлько, одъ нашего

села одбитѣ, они зъ подвѣйною лютостю кинуть ся на другѣ села. Не одбити, але розбити ихъ, се повинна бути цѣль наша!

Громада зъ увагою слухала слѣвъ своего бесѣдника, и молодѣжь, податлива на все нове и несподѣване, готова вже була пристати на ту раду, хочъ и не знала, якъ можна еѣ выконати. Але многѣ голоса старцѣвъ обѣзвались противъ неи.

— Не въ гнѣвъ тобѣ будь сказано, батьку Захаре, — заговоривъ одинъ громадянинъ, — але рада твоя, хочъ мудра и велику обѣцюе славу, та несповнима для насъ. Слабѣ нашѣ силы, а монгольска сила велика. Ще не наспѣла помѣчь одъ другихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ, а хочъ и наспѣе, то таки сила наша не выстарчить навѣтъ на те, щобъ окружити Монголѣвъ, не то вже, щобъ побороти ихъ въ отвертѣй битвѣ. А безъ того якъ мы розѣбѣємо ихъ? Нѣ, нѣ! За мала наша сила! Щасте наше, коли здужаемъ одбити ихъ одъ своего села и одвернути одъ сего шляху; розбити ихъ мы не маймо й надѣѣ!

Бачучи всю основнѣсть тыхъ закидѣвъ, Захаръ Беркутъ, хочъ зъ бодемъ сердца готовъ бувъ покинути свою молодечо-горячу думку, коли въ тѣмъ двѣ несподѣванѣ подѣѣ значно пѣднесли настроѣй тухольской громады и змѣнили цѣле еи постановленѣ.

Долѣ селомъ улицею надѣйшли, одна за другою, при звукахъ трубъ та деревяныхъ тримѣтъ ажъ три громады уоруженои молодѣжи. Кожда громада несла напередъ себе боеву хоругвь; охочѣ, смѣлѣ ихъ пѣснѣ лунали далеко по горахъ. Се йшла приобѣцяна Тухольцямъ помѣчь верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ. Хлопъ въ хлопа, мовъ рослѣ яворы, стали всѣ три громады довгими рядами передъ зѣбраною громадою и склонили хоругви на знакъ привитаня. Любо було глядѣти на тѣ здоровѣ, румянѣ лица, розгрѣтѣ мужною одвагою и гордымъ почутѣмъ того, що имъ прѣйдеть заступати своими грудьми все, що найдорожше у нихъ на свѣтѣ, що на ихъ одвагу, на ихъ оруже вложено велике дѣло. Радѣсный, громовый крикъ всѣхъ Тухольцѣвъ

стрѣтивъ ихъ приходъ; тѣлько матери, що саме нынѣ стратили своихъ сынѣвъ, заридали на видъ того найкрасшого цвѣту народного, котрый завтра може такъ само поляже скошенный и потоптанный, якъ полягли нынѣ ихъ яснѣ соколы. Защемѣло сердце и въ старого Захара Беркута, коли поглянувъ на тыхъ молодцѣвъ и подумавъ собѣ, якъ то пышно вызначувавсь бы середъ нихъ его Максимъ. Та нѣ, годѣ! мертвого не вернешь, а живой живе гадае...

Ще не стихла радѣсть изъ приходу тыхъ пожаданныхъ помѣчникѣвъ, ще громада не мала часу приступити до дальшой нарады, коли въ тѣмъ зъ противного боку, зъ лѣсовой прогалины, що була надъ тухольскою тѣсниною, показавъ ся новый и зовсѣмъ уже не сподѣванный гѣсть. На спѣненѣмъ, пообдиранѣмъ гилями та колючками кони, припавши головою до его ши, щобъ швидше и беспечнѣйше ѣхати по лѣсѣ, не зачѣпаючись о галузе, ѣхала що кѣнь доскочить якась людина. Кто се такій бувъ — зъ далека годѣ було угадати. На нѣй бувъ овечій монгольскій кожухъ, обернений пелехами на верхъ, а на головѣ гарный бѣбровый каптуръ. Молодцѣ приняли прѣвзжу людину за монгольского высланця и выступили проти неи зъ луками. Але выѣхавши зъ лѣса и наблизившись надъ стрѣмкѣй обрывѣ, по котрѣмъ треба було влзати въ тухольску долину, мнимый Монголъ злѣзъ изъ коня, скинувъ зъ себе кожухъ, и всѣмъ на диво показала ся женщина, въ бѣлѣмъ полотнянѣмъ, шовкомъ перетыканѣмъ шматю, зъ лукомъ за плечима а блискучимъ топѣрцемъ за поясомъ.

— Мирослава, дочка нашего боярина! закричали тухольскѣй молодцѣ, не можучи ѣдвести очей ѣдъ прекрасной, смѣлой дѣвчины. Але она очевидно и не дивила ся на нихъ, але лишивши своего коня тамъ, де зъ него злѣзла, живо почала озирати ся за стежкой, куды можна бы спустити ся въ долину. Швидко ей быстрѣй очи ѣдкрыли такую стежку, майже зовсѣмъ укрыту середъ широкого, чепѣргатого листа папороти и колючихъ ожинѣ. Певнымъ крокомъ, мовъ ѣдъ роду до того при-

выкла, зойшла она стежкойю въ долину и набливила ся до громады.

— Здоровй були, чесна громадо, — сказала она, злегка паленѣючи. Я спѣшила звѣстити васъ, що Монголы надходятъ, передъ вечеромъ ту будутъ, то щобъ вы приготовили ся, якъ ихъ принять.

— Мы знали се, — загули голоса въ громады, — се намъ не новина.

Голосы були рѣзкй, непрязнй дочцѣ поганого боярина, черезъ котрого тѣлько молодцѣвъ погйбло. Але она не образила ся тою рѣзкостью, хочъ очевидно почувала єѣ. — Тымъ лѣпше для мене, що вы вже приготованй, — сказала она. А теперъ прошу вказати менѣ, де ту Захаръ Беркутъ.

— Ось я, дѣвчино, — сказавъ старый Захаръ, наближаючись. Мирослава довго, въ увагою и въ пошанованемъ глядѣла на него.

— Позволь, чесный батьку, — заговорила она тремтячимъ въ внутрѣшного зрушеня голосомъ, — сказати тобѣ попередъ усего, що сынъ твоѣй живой и здоровъ.

— Мѣй сынъ! — скрикнувъ Захаръ, — здоровъ и живой! О Боже! Дежъ ѡнъ? Що въ нимъ дѣе ся?

— Не лякай ся, батьку, тои вѣсти, котру скажу тобѣ. Твоѣй сынъ въ монгольскѣй неволи.

— Въ неволи? — скрикнувъ, мовъ громомъ прошибленный Захаръ, — нѣ, то не може бути! Мѣй сынъ радше дастъ на куснѣ порубати ся, анѣжь взяти себе въ неволю. Се не може бути! Ты хочешъ залякати мене, недобра дѣвчино!

— Нѣ, батьку, — я не лякаю тебе, — оно справдѣ такъ. Я-жь теперъ прямо въ монгольского табору, бачила єго, говорила въ нимъ. Силою и пѣдступомъ взяли єго, вковали въ зелѣзнй пута. Хочъ безъ раны, а весь облитый бувъ кровю ворогѣвъ. Нѣ, батьку, — твоѣй сынъ не подавъ имя твоє въ неславу!

— И щожъ ѡнъ говоривъ тобѣ?

— Казавъ менѣ йти до тебе, батьку, потѣшити тебе въ твоѣй самотѣ и тузѣ, стати тобѣ за дочку, за ди-

тину, бо и я, батьку — (тутъ голосъ еи ще дужше затремтѣвъ) — и я сирота, я не маю ѡтця!

— Не маешъ ѡтця? Не вжежь Тугаръ Вовкъ погибъ?

— Нѣ, Тугаръ Вовкъ живой, але Тугаръ Вовкъ переставъ бути моимъ батькомъ ѡдколи.... зрадивъ.... свѡй край и приставъ... въ службу Монголѡвъ.

— Сего можъ було и надѣяти ся, — ѡдказавъ по-нуро Захаръ.

— Теперь я не можу уважати єго батькомъ, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ты моимъ ѡтцемъ! прійми мене за дитину! Нещасный сынъ твоѡй просить тебе о то моими устами.

— Моѡй сынъ! моѡй нещасный сынъ! стогнавъ Захаръ Беркутъ, не пѡдводячи очей на Мирославу. Кто мене потѣшитъ по єго стратѣ?

— Не бѡй ся, батьку, — може ѡнъ еще не страченный, може намъ удасть ся выдобути єго на волю. Слухай лишень, що наказувавъ менѣ Максимъ!

— Говори, говори! — сказавъ Захаръ, поглядаючи зновъ на ню.

— інъ радивъ тухольскѡй громадѣ не спиняти Монголѡвъ передъ тѣсниною, а впустити ихъ въ кѡтловину. Тутъ можна ихъ обступити и вырубати до послѣдного, а коли нѣ, то выморити голодомъ. Треба тѡлько поробити засѣвки въ вывозѣ при водопадѣ и по-выносити зъ села все добро громадске, все збѡже, весь хлѣбъ, всю худобу, а ѡдтакъ замкнути ихъ тутка зъ всѣхъ бокѡвъ. Ту — казавъ Максимъ — побѣдите ихъ або нѣде инде! Такъ радивъ Максимъ.

Вся громада зъ напруженою увагою слухала Мирославиной бесѣды. Глубока мовчанка залягла надъ всѣми, коли стихли єи слова. Тѡлько Захаръ гордо и радѡсно выпрямивъ ся, а далѣ зъ простертыми раменами наблизивъ ся до Мирославы.

— Доню моя! — сказавъ ѡнъ, — теперь я бачу, що ты варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдивѡй слова мого сына, — зъ нихъ вѣє єго смѣлый духъ! Тыми словами ты здобула мое батькѡвске сердце! Теперь

я лекше ђджалую сына, коли небо пѡслало менѣ замѣсть него таку доньку!

Голосно ридаючи кинула ся Мирослава въ его обнятя.

— Нѣ, батьку, не говори такъ, — сказала она. Сынъ твоѣй не буде страченный, — ѡнъ повернесь тобѣ назадъ. Ѡнъ ще нынѣ вечеръ тутъ буде разомъ зъ ордою, и коли Богъ поможе намъ розбити єѣ, то чей мы и его освободимо.

Въ тѡй хвили въ тѣсенинѣ давъ ся чути крикъ тухольскихъ вартовыхъ: Монголы! Монголы! — и въ слѣдъ за тымъ прибѣгли вартовѣ, голосачи, що Монголы въ незличимѡй силѣ показали ся въ долину надъ Опоромъ. Тутъ приходилось рѣшати ся живо, що дѣяти и якъ боронити ся. Захаръ Беркутъ ще разъ обставъ за тымъ, щобъ впустити Монголѡвъ въ тухольску кѡтловину и тутъ обскочивши ихъ вырѣзати або выморити всѣхъ до ноги.

Теперь уже не роздавали ся голоса противнѣ тѡй радѣ, — и швидко громада рѣшила ся. Всѣ вергли ся до своихъ хатъ, чтобы хоронити свое добро въ лѣсы. Стороньскѣ молодцѣ сейчасъ рушили на противный бѡкъ долины идъ водопадови, щобъ поробити засѣвки въ вывозѣ и не дати туды Монголамъ пройти. Страшный розрухъ зробивъ ся въ селѣ. Крикъ, розказы и запытаня, рыкъ волѡвъ и скрипъ деревяныхъ колѣсницъ о двохъ колесахъ роздавали ся зъ всѣхъ усюдѡвъ, глушили слухъ и лунали по горахъ. Сумно прощали Тухольцѣ свои хаты и подвѡря и огороды и засѣянѣ нивы, котрѣ нынѣ ще мала зруйнувати и столочити страшна монгольска залива. Матери несли и вели своихъ плачучихъ дѣтей, батьки гнали худобу, везли на возахъ домашный спрятокъ, мѣшки зъ хлѣбомъ и одежею; курява стояла надъ селомъ; тѡлько потѡкъ ерѣблистою водою шумѣвъ собѣ якъ звычайно, и старый величезный Сторожъ при входѣ въ тухольску тѣсенину стоявъ понуро, опущеный, сумовитый, немовъ жалѣючи своихъ дѣтей, що покидали сесю гарну долину, немовъ нахилиючись въ сторону тѣсенины, щобъ своимъ величнымъ, камянымъ тѣломъ заставити имъ дорогу. Засумувалась и стара липа на

копнѣмъ майданѣ за селомъ, — а ревучій водопадъ переливаючись въ кармазиновыхъ лучахъ заходячого сонця, недвижнымъ, кровавымъ стовпомъ стоявъ надъ опустѣлою тухольскою кѣтловиною.

Вже зовсѣмъ опустѣло село. Хаты потонули въ вечернѣмъ туманѣ; курява уляглась по дорожѣ; замовкли голоса и крики, немовъ ѡдвѣчна пустыня пожерла все житя сеи долины. Сѣдало сонце за тухольскій горы, тонучи въ легенькій червоній хмары; темнї смерековї лѣсы докола Тухлѣ шептали тихо, таємничо, немовъ передавали собѣ якусь зловѣщу новину. Тѣлько земля, не знати чому, глухо стугонѣла и стогнала; воздухъ, хочъ ясный и погѣднїй, тремтѣвъ якимсь дивнымъ, змѣшанымъ гомономъ, ѡдъ котрого дрожъ проймала и найсмѣлѣйшого. А далеко-далеко по лѣсахъ, въ глубокихъ темныхъ ярахъ, мѣжъ недоступными ломами были вовки, гавкали уриванымъ голосомъ лисы, бегетѣли оленѣ, рычали туры. А въ селѣ такъ тихо, такъ мертво! А на небѣ такъ ясно, такъ погѣдно! Але нѣ! Ось наразъ щѣзло сонце за чорною, живою хмарою, котра стѣною тягне зъ заходу, наповняючи воздухъ дикимъ верескомъ и спускаючись надъ Тухлею. Се вѣщуны и неѡступнї спутники орды, гайвороны та круки, тягнуть незличимыми стадами, чуючи поживу. Зловѣще птаство билось въ воздухѣ, розривалось плахтами и металось, мовъ хмары битї бурєю. Тухольскї сумирнї стрѣхи ѡдъ разу вкрыли ся чорными гѣстьми, а гамѣръ ихъ клеко-тѣвъ, мовъ кипятокъ въ величезнѣмъ кѣтлѣ. Нѣмо, недвижно стоячи надъ стрѣмкими берегами своєї кѣтловины, глядѣли Тухольцѣ на погане птаство и въ дусѣ проклинали тыхъ вѣщунѣвъ смерти и руины.

Але живо видѣ змѣнивъ ся. Мовъ черезъ прорву въ тамѣ валить ся осѣнна повѣнь, такъ почали въ кѣтловину валити ся чорнї почвары зъ страшенимъ крикомъ. Ряды тисли ся за рядами, безъ кѣнца и вшину; мовъ вода пѣдъ водопадомъ, такъ они зупиняли ся, выйшовши зъ тѣсенины, уставляли ся въ довжезнї ряды, посували ся звѣльна, безъ опоры заливаючи пусту рѣвнину. Передомъ, дорогою, вѣхавъ на бѣлѣмъ кони стра-

шний велить, Бурунда-бегадиръ, а обѣчь него другій меншій вѣздець — Тугаръ Вовкъ.

Звѣльна вѣхали они напередъ, немовъ що хвилѣ на дѣялись нападу въ села. Але нападу не було, село лежало, мовъ пѣсля чумы. Въ страшнымъ крикомъ кинули ся першій ряды Монголѣвъ на хаты, щобъ по своему звичаю рѣзати, рабувати, — але рѣзати не було кого, хаты були пусті. Въ лютымъ крикомъ кидались Монголы ѡдъ хаты до хаты, вывалюючи дверѣ, руйнуючи плоты и лѣсы, розбиваючи дѣжки и плетѣнки, розвалюючи печѣ. Але вся ихъ лютѣсть була дарма, — въ селѣ нѣкто не показувавъ ся.

— Проклятї псы! — говоривъ Бурунда до Тугара Вовка, — зачули насъ, поховали ся!

— Чи заночуемъ ту, бегадире? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, не ѡдповѣдаючи на замѣтку бегадира.

— Поки не стрѣнемось зъ тыми псами, поти не можемо ночувати, — ѡдказавъ Бурунда. Веди насъ до выходу зъ сеи ямы! Треба забезпечити собѣ выхѣдъ!

— Выхѣдъ беспечный, — успокоювавъ Тугаръ Вовкъ, хочъ и самому якось нѣяково було бачити, що всѣ Тухольцѣ такъ чисто вынесли ся зъ села. И хочъ успокоювавъ бегадира, то все таки просивъ его крикнути на вѣйско, щобъ покинуло шукати добычѣ и спѣшило къ выходови. Неохѣтно пѣшли першій ряды монгольской орды, мѣжъ тымъ коли задній все ще тисли ся черезъ тѣснину, чимъ разъ густѣйше заливаючи кѣтловину.

Ось уже чѣльный ѡдрядъ выйшовъ изъ села и спѣшивъ до вывозу, выкутого въ скалѣ. Зъ долины нѣчого не видно було въ вывозѣ и беспечно пѣдѣйшли Монголы ажъ пѣдъ стрѣмку камяну стѣну, въ котрѣй прокутый бувъ вывѣзъ. Коли въ тѣмъ разомъ зъ верху стѣны посыпалось величезне камѣне на Монголѣвъ, друхочучи и розбиваючи ихъ. Зойкъ напасникѣвъ, раненыхъ и поваленыхъ на землю вдаривъ пѣдъ небо. Закракала хижа птиця надъ своими жертвами. Вже напасники почали пырскати въ задъ и въ боки, коли въ тѣмъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ зъ голыми шаблями кинулись имъ на въ переймы.

— Куды вы, безумнѣй? — рычавъ яримъ туромъ Бурунда. Ось передъ вами вхѣдъ до вывозу: туды за мною!

И пхаючи передъ собою цѣлу товпу, ѡнъ кинувъ ся въ темне гирло вывозу. Але ту чекала напасникѣвъ добра стрѣча. Градомъ посыпалось камѣне на ихъ головы и не одному зъ воякѣвъ Джингисхана кровь залила очи, мозокъ брызнувъ на камяннѣ стѣны зъ розбитого черепа. Мовъ зъ пекла, ревнули крики и стоны зъ много вывозу, але понадъ ними все голоснѣйше гримѣвъ голосъ Бурунды: Далѣ, ваячѣ сердца, далѣ за мною! — и новѣ роты помимо нового граду камѣня поперли ся въ вѣвъ.

— Далѣ горѣ вывозомъ! — кричавъ Бурунда, щитомъ заслонюючись ѡдъ спадаючого зъ горы камѣня.

Мѣжъ тымъ Тугаръ Вовкъ, побачивши на версѣ берега громадку молодцѣвъ, велѣвъ стоячимъ передъ вывозомъ Монголамъ сыпнути на нихъ стрѣлами. Зойки роздались на горѣ — и голосно завыли зъ радости Монголы. Але за своихъ трехъ раненыхъ тухольскѣй молодцѣвъ зъ подвѣйною лютостю почали кидати величезными плытами на нападаючихъ. Тѣлькожь се все не булобъ стримало завзятого Бурунду, колибъ въ серединѣ, на скрутѣ вывозу, не показала ся несподѣвана завада: вѣвъ заваленый бувъ ажъ до верху величезнымъ камѣнемъ. А ту Тухольцѣвъ нападали чимъ разъ лютѣйше, камѣне сыпалось, мовъ градъ, Монголы падали оденъ за другимъ, — и Бурунда побачивъ въ кѣнци, що дарма его завзятость, бо пройти туды годѣ, поки не удасть ся сшибнути Тухольцѣвъ зъ верху.

— Назадъ! — крикнувъ Бурунда, и невеличка рѣшта Монголѣвъ, що остала ся зъ нападавшой товпы, безъ духу, мовъ камѣнь зъ пращѣ, вылетѣла зъ вывозу.

— Вѣвъ заваленый! — сказавъ важко дышучи Бурунда до боярина, обтираючи собѣ пѣтъ и кровь зъ лица.

— Покиньмо ихъ на нынѣ, нехай тѣшатъ ся! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣ, — скрикнувъ Бурунда, зъ погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Джингисхана не

вмѣють ѿдкладати дѣла на завтра, коли можна єго зрѣбити нынѣ!

— Але щожь ту нынѣ зробимо? — спытавъ Тугарь Вовкъ, поглядаючи зъ дрожкою въ темне гирло вывозу, зъ которого ще выдѣбували ся страшнѣ стоны смертельно раненыхъ, недобитыхъ Монголѣвъ.

— Зѣгнати тыхъ пѣсѣвъ ѿдтамъ зъ горы! — крикнувъ люто Бурунда, указуючи рукою на хребетъ скалистого берега. — Драбинѣ сюда! Переднѣ на драбины, а заднѣ ѿдганяй ихъ стрѣлами. Побачимо, чѣя возьме!

Зъ поблизкихъ хатъ понаношено драбинѣ и за радю Тугара Вовка позбивано ихъ пѣвперечными жердками немѣвъ въ широку стѣну. Тухольцѣ зъ горы придивляли ся тѣмъ работѣ спокѣино. Осъ уже Монголы зъ крикомъ пѣдняли свою збѣрну драбину и поперли єѣ до камѣнной стѣны. Камѣнемъ, стрѣлами и рогатинами стрѣтили ихъ Тухольцѣ, але не вдѣяли нѣчого Монголамъ, бо коли оденъ та другѣй и павъ пораженный смертельно, то прочѣ двигали велику драбину дальше, а на мѣсце впавшого прискакували свѣжѣ. А въ тѣмъ заднѣ ряды Монголѣвъ пустили въ гору свои стрѣлы и присилували Тухольцѣвъ подати ся възадъ. Страшна драбина живо наближала ся до стѣны. Тревога почала опановувати Тухольцѣвъ...

Недалеко ѿдъ побѣвища, захищений камяною брылою ѿдъ стрѣлъ, сидѣвъ на соломѣ Захарь Беркутъ, занятый при раненыхъ. Онъ повыймавъ имъ зъ ранъ стрѣлы, повыймывавъ раны при помочи Мирославы и заходивъ ся перевязувати ихъ, поприкладавши якоисъ скусно приладженой живицѣ, коли въ тѣмъ деякѣ заляканѣ вояки прибѣгли до него, сповѣщаючи о небезпеченствѣ.

— Щожь я вамъ, дѣточки, пораджу? сказавъ старый, але Мирослава схопила ся зъ мѣсця и побѣгла оглянути небезпеченство.

— Не бѣйте ся! — сказала она Тухольцямъ, — живо мы поворожимо имъ! Нехай собѣ стрѣляютъ, — а вы ратища въ руки и плазомъ до долу! Ажь коли переднѣ покажутъ ся до половины на горѣ, тодѣ разомъ

на нихъ! Саміи они заслоняють васъ ѡдъ стрѣлъ, а обаливши передныхъ, вы обалите и задныхъ. Сумерки спріяють намъ, и ѡдбивши ихъ симъ разомъ, мати будемо спокѡй на всю нѡчь.

Безъ слова опоры попадали Тухольцѣ ниць до долу, похапавши ратища въ руки. Стрѣлы ще сыпались якійсь часъ, а ѡдтакъ перестали — знакъ, що передный рядъ почавъ спинати ся горѣ драбиною. Духъ въ собѣ запираючи, лежали Тухольцѣ и дожидали вороговъ. Осъ чути вже скрипъ щеплѣвъ, сапане мужѣвъ, брязкѡтъ ихъ оружя — и звѡльна, несмѣло выринають передъ очима лежачихъ мохнатіи чалмы, а пѡдъ ними чорніи, страшніи головы зъ маленькими, блискучими очима. Очи тѣ тревожно, несхибно, мовъ заклятїи глядять на лежачихъ Тухольцѣвъ, але головы пѡддвигаютъ ся выше, чимъ разъ выше, вже пѡдъ ними виднѣютъ ся рамена, плечѣ окрытїи мохнатыми кожухами, широкїи груди, — и въ тѡй хвили зъ страшнымъ крикомъ зрывають ся Тухольцѣ, и ратища ихъ разомъ, глубоко тонуть въ грудяхъ напасникѡвъ. Крикъ, ревѡтъ, замѣшане, ту и тамъ судорожнїи рухи, ту и тамъ коротка боротьба, проклятя, стоны — и мовъ тяжка лявина валить ся воровъ долѣ драбиною до долу, обалюючи за собою слѣдуючїи ряды, — а на тоту куцу живыхъ и мертвыхъ, безъ ладу змѣшанныхъ, кровавыхъ, трепечучихъ и ревучихъ тѣлъ людскихъ валятъ ся зъ горы величезнїи брылы камѣня — и понадъ всѣмъ тымъ пекломъ, на-пѡвъ закрытымъ заелоною ночи, выдвигае ся въ гору радѡсный окликъ Тухольцѣвъ, жалѡбне выте Монголѡвъ и гремачїи страшнїи проклятя Бурунды-бегадира. Той скакавъ по майданѣ, мовъ скаженный, рвучи собѣ волосе зъ головы, а въ кѡнци, не тямлячись зъ лютости, зъ голою шаблею прискочивъ до Тугара Вовка.

— Псе блѣдолицый! — кричавъ ѡнъ, скрегочучи зубами, — подвѡйный зраднику, — се твоя вина! Ты запровадивъ насъ въ сесю западню, ѡдки мы выйти не можемо!

Тугаръ Вовкъ поломемъ спалахнувъ на таку мову, якои ѡнъ ще не чувъ ѡдъ роду. Рука его мимоволѣ вхо-

пила за шаблю, але въ тѣй хвили щось такъ глубоко, такъ важко заболѣло его въ серци, що рука ослабла, упала, мовъ глиняна, и онъ похиливши лице и затиснувши зубы, сказавъ придушенымъ голосомъ:

— Великій бегадире, несправедливый твоѣй гнѣвъ на вѣрного слугу Джингисхана. Я не виненъ тому, що тѣ смерды опирають ся намъ. Вели розложити ся вѣйску на нѣчь и ѳдпочити, а завтра рано самъ побачишь, що они пырнутъ передъ нашими стрѣлами, якъ сухе листе осѣнне передъ подувомъ вѣтру.

— Ага, такъ! — крикнувъ Бурунда, — щобъ они по-ночи напали на насъ въ хатахъ и порѣзали войско наше!

— То вели спалити хаты и почувати вѣйску пѳдъ голымъ небомъ!

— Все ты хитро говоришь, щобъ ѳдвернути мѳй гнѣвъ, щобъ скинути зъ себе вину! Але нѣ! Ты запровадивъ насъ сюда, ты мусишь и вывести насъ, и то заразъ завтра, безъ страты часу и людей! Чувешь, що мовлю? Такъ мусить статись, або горе тобѣ!

Дармо Тугаръ Вовкъ запевнявъ дикого бегадиря, що онъ не всему виненъ, що онъ радивъ, якъ по его думцѣ було найлѣпше, що рада начальникѳвъ монгольскихъ пристала на его слова, що нѣякій провѳдникъ не може ручити за неспѳдванѣй пригоды, якѣ лучають ся по дорозѣ, — все то ѳдскакувало ѳдъ переконаня Бурунды, мовъ горохъ ѳдъ стѣны.

— Добре, боярине, — сказавъ онъ въ кѳнци, — я зроблю по твому, але завтра все таки ты мусишь отвѣрити намъ дорогу зъ сеи западнѣ, а нѣ, то горе твое! Се мое послѣдне слово. Жду дѣль, а не слѳвъ твоихъ.

И онъ зъ погордою ѳдвернувъ ся ѳдъ боярина и пѳшовъ до своихъ Монголѳвъ, могучимъ голосомъ росказуючи имъ заразъ зъ всѣхъ кѳнцѣвъ пѳдпалити село и очистити рѳвнину зъ всего, що могло бы служити ворогови покрывкою для нѣчного нападу. Радѳсно закричали Монголы — они давно вже ждали такого наказу. Разомъ зъ всѣхъ бѳкѳвъ запалала Тухля, прорываючи огненными языками грубу пѳтьму, що залягла надъ нею.

Дымъ бовдурами покотивъ ся до долу и вкрывъ долину. Стрѣхи трѣщали, злизувані кровавою поломѣню. Изъ стрѣхъ бухавъ огонь въ гору, немовъ то присѣдавъ, то пѣскакувавъ, хотячи досягнути до неба. Часомъ зновъ ѡдъ подуву вѣтру поломѣнь стелила ся плазомъ, золотѣла ся искрами, меркотѣла, филиувала мовъ огняне озеро. Грохѣтъ упадаючихъ крокъѡвъ и стѣнъ роздававъ ся глухо по долині; стѣжки збѣжя и сѣна выглядали, мовъ купы розжареного угля, зъ середины котрыхъ де-де пролизували ся бѣляві огняні пасма; дерева горѣли, мовъ свѣчки, високо въ воздухъ выкидаючи огнисте, горюче листѣ, мовъ роѣ золотыхъ мотылѣвъ. Цѣла тухольска долина выглядала теперъ мовъ пекло, залите огнемъ; зъ дикимъ верескомъ гуляли и бѣгали кругъ пожару Монголы, вкидаючи въ огонь все, що тѣлько попадалось имъ пѣдъ руки. Зъ жалѡбнымъ стономъ грохнула до долу пѣдтята монгольскими сокирами праствара липа, свѣдокъ громадскихъ копныхъ збѡрѡвъ. Воздухъ въ тухольскѡй кѡтловинѣ розѡгрѣвъ ся, мовъ справдѣ въ кѡтлѣ, и живо схопивъ ся зъ гѡръ страшный вѣтеръ, що курбеливъ искрами, рвавъ горючу солому и головнѣ та кидавъ ними, мовъ огненными стрѣлами. Потѡкъ тухольскій першій разъ ѡдъ роду побачивъ такій блескъ; першій разъ розгрѣвъ ся въ своѣмъ холоднѡмъ камянѡмъ ложи. Може годину тревавъ пожаръ, котрому зъ высокихъ берегѡвъ, нѣмо, зъ выразомъ безсиьной жалѡбы придивляли ся Тухольцѣ. Тодѣ Монголы почали гасити недогарки, вкидаючи ихъ въ потѡкъ и заходились окопувати свѡй табѡръ широкимъ ровомъ. Посередѣ табору въ однѡй хвили выставлено шатры для старшинъ, — проче вѡйско мало ночувати пѣдъ голымъ небомъ, на розгрѣтѡй пожаромъ земли.

И зновъ темнѣло ся въ тухольскѡй кѡтловинѣ. Монголы радо були-бъ пороскладали огнѣ въ таборѣ, але сего годѣ було вробити: ажъ теперъ они нагадали собѣ, що пожаромъ опустошили цѣлу рѡвнину, и все, що тѣлько могло згорѣти, згорѣло або поплыло долѣ потокомъ. Прійшлося спати вѡйску и стояти вартѣ на потемки, — ровы навѣтъ не выкопано такъ глѡбокій, якъ

треба, бо вже зовсімъ було стемнѣло ся. Гнѣвный, невдоволенный, мовъ чорна хмара, ходивъ Бурунда по таборѣ, оглядаючи окопы и варты коло нихъ поставлені, перекликаючись зъ начальниками и выдаючи наказы, якъ пильнувати ся нѣчного нападу. Уже пѣвночь була близька, коли въ таборѣ потроха втихло: тѣлько крики вартовыхъ и ревъ водопаду перерывали загальну тишу.

Тѣлько въ однѣмъ мѣсяци монгольскаго табору блищало ся свѣтло: се горѣла-палахкотѣла смоляна походня въ шатрѣ Тугара Вовка. Бѣлявый огникъ мигкотѣвъ и шкварчавъ и дымивъ, пожираючи растоплену смолу и кидаючи непевне, понуре свѣтло на внутро боярскаго намета. Пусто и непривѣтно було въ наметѣ, такъ само, якъ теперъ въ души Тугара Вовка. Онъ ходивъ по наметѣ, занятый важкими думами. Згѣрднї слова Бурунды пекли єго горду душу. Они були, мовъ ударъ въ лице — разомъ блысло въ очехъ у боярина и разомъ побачивъ онъ, на яку ховзку попавъ ся дорогу.

— Пета обѣцявъ менѣ ласку Джингисхана, — воркотѣвъ онъ, — а сей поганецъ трактує мене якъ пса. Не вжежь таки я слуга ихъ, найнизшїй изъ слугъ сего невольника? Пета обѣцявъ менѣ всѣ горы въ дѣдицтво, велике карпатске княжество, а Бурунда грозить менѣ не знати чимъ. И онъ мѣгбы додержати слова, проклятый! Щожь, чи пѣдлягати єму? А вжежь! я въ єго рукахъ! я невольникъ, якъ сказавъ той поганецъ Максимъ! Та отъ нагадавъ я про Максима, — де онъ? Чи не можна зъ нимъ зрѣбити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-бъ — отъ наримѣръ єго самого промѣняти за вольный вихѣдъ изъ сеи западнѣ? Се думка добра!

И онъ покликавъ двоухъ Монголѣвъ, що лежали близь єго шатра, и велѣвъ имъ найти и припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пѣшли Монголы — здавалось, що воздухъ тухольскои долины не спрїявъ якось острѣй дисциплинѣ монгольскої....

Але дежь бувъ Максимъ? Якъ жилось єму въ неволи?

Максимъ сидѣвъ насередѣ тухольскои улицѣ, скованный въ тяжкѣ ланцухи, якъ разъ проти свои батькѣвскои хаты, лицемъ обернень до того подвѣря, на котрѣмъ онъ гулявъ хлопчиною и ходивъ, ще вчора, вольный, занятый щоденною працею, а по котрѣмъ нынѣ сновали ся товпы гидкихъ Монголѣвъ. Его привезли сюда на кони, а коли прійшовъ наказъ ту зупинити ся и спалити село, его скинули зъ коня на улицу. Нѣкто до него не туравъ ся, не пильнувавъ его, але о утѣканю не було и мовы, бо товпы Монголѣвъ разъ въ разъ сновали ся довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максимъ не знавъ, що кругъ него дѣе ся и сидѣвъ неподвижно на дорозѣ, мовъ камяный милевый знакъ. Въ головѣ его було пусто, думки не клеили ся до купы, навѣть вражѣня не хотѣли вязати ся въ оденъ суцѣльный образъ, тѣлько миготѣли та перхали попередъ его очи, мовъ сполошенї чорнї птицѣ. Онъ одно тѣлько чувъ выразно, що ланцухи тиснуть его, мовъ зелѣнї, холоднї гадюки, и що они высысають всю силу зъ его тѣла, всѣ думки зъ его мозгу.

Наразъ зажеврѣлось кругомъ, дымъ бовдурами поваливъ по дорозѣ и вкрывъ Максима, жручи его очи, запираючи въ нѣмъ духъ. Се горѣла Тухля. Максимъ сидѣвъ передъ пожаромъ и не поворухнувъ ся. Вѣтеръ закрутивъ дымомъ, сыпавъ на него искрами, бухавъ горячимъ воздухомъ, — Максимъ немовъ не чувъ всего того. Онъ радъ бы бувъ разомъ згинути, полетѣти въ воздухъ оттакою золотою искрою и згаснути тамъ, въ яснѣмъ холоднѣмъ воздухѣ, близъ золотыхъ зѣрокъ. Але пута, пута! Якъ они теперь страшно тисли его!... Осъ и его батькѣвска хата заняла ся, поломѣнь бухнула поподъ дахъ, обвила ся огняною змїєю попередъ ѡкна, зазирнула дверима до хаты и выгнала ѡдтамъ величезный бовдуръ дыму, щобъ ѡдтакъ самѣй поселити ся въ Беркутовѣмъ житлѣ. Мовъ мертвый глядѣвъ Максимъ на пожаръ: ему здавалось, що въ его груди щось обривае ся, щось палахкоче и ные; а коли грохнуло пожарище, повалила ся крыша, розсѣли ся угла его рѣднои хаты и бухнуло зъ жарущои огнянои масы цѣле море искоръ

пôдъ небо, — Максимъ скрикнувъ болѣзно и зôрвавъ ся на рôвнѣи ноги, щобъ бѣчи кудысь, ратувати щось, — але поступившись всего оденъ крокъ, безсильный, мовъ пôдкошений упавъ на землю и зомлѣвъ.

Вже потухъ пожаръ, повѣяло горячимъ, гôркимъ дымомъ по долинь, вже затихъ крикъ боевый Монголôвъ, що пôдъ проводомъ Бурунды и Тугара Вовка рѣзались зъ Тухольцями при вывозѣ, вже прояснилось и вызвѣздалось нôчне небо надъ Тухольщиною и спокôйно зробило ся въ монгольскôмъ таборѣ, а Максимъ все ще лежавъ, мовъ мертвый насередъ дороги, проти згарищъ своєї рôднои хаты. Зорѣ жалôбно глядѣли на его блѣде, кровавыми пасмугами вкрыте лице; груди его ледво ледво пôднимали ся — единый знакъ, що се лежавъ живой чоловѣкъ, а не трупъ. Въ такôмъ положеню нашли его и Монголы и зъ разу дуже злякали ся, думаючи, що вже неживый, що задусивъ ся въ пожарѣ. Ажъ коли бриснули на него водою, обмыли его лице и дали ему напити ся, ôнъ глипнувъ очима и позирнувъ кругъ себе.

— Живый! живой! — завыли радôсно Монголы, и нетямного, ослабленого пôдхопили попôдъ руки и помчали до шатра боярина.

Ажъ злякавъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши ненависного собѣ молодця въ такôмъ страшнôмъ и оплаканôмъ станѣ. Свѣжо промыте лице було блѣде-блѣде, ажъ зелене, губы попукались изъ жару и спраги, очи були червонѣи ôдъ дыму и тусклѣи, мовъ склянѣи, ôдъ утомы и душевной муки, ноги дрожали пôдъ нимъ, мовъ пôдъ столѣтнымъ дѣдомъ, а постоявши на нихъ хвилину, ôнъ не мôгъ довше удержати ся и сѣвъ на землю. Монголы ôддалили ся; бояринъ довго, нѣмо, въ задумѣ глядѣвъ на Максима. За що ôнъ ненавидѣвъ того чоловѣка? за що накликавъ на его молоду голову таке страшне горе? Чому не велѣвъ ôдъ разу убити его, але выдавъ его на повôльну, а всежь таки неохибну смерть — бо сежь прецѣнь певна рѣчь, що Монголы не выпустятъ его зъ своихъ рукъ живого, але скоро имъ навкучить ся таскати его зъ собою, зарѣжутъ якъ худобину и покинутъ середъ шляху. И за що ôнъ такъ зненавидѣвъ сего ôдного

хлопця? Чи за те, що він уратував жите єго доньць? Чи може за те, що она полюбила єго? Чи єго правдиво рицарску смѣлѣсть и отвертѣсть? Чи може за те, що він хотѣвъ зрѣвнати ся зъ нимъ? Отжежь теперъ зрѣвнали ся: оба они невольники и — оба нещасливѣ. Тугаръ Вовкъ чувъ, що гнѣвъ єго до Максима якось тухне, мовъ пожаръ, котрому не стало вже дровъ. Онъ и впередъ уже, сейчасъ по взятю Максима до неволѣ, старавъ ся пѣддобритись до него, не изъ спѣвчутя, а зъ хитрости, але Максимъ не хотѣвъ и слова говорити до него. Правда, бояринъ дававъ єму такѣ рады, котрыхъ Максимъ не мѣгъ послухати. Онъ радивъ єму перейти въ службу Монголѣвъ, вести ихъ черезъ горы и обѣцювавъ єму за те велику надгороду, а въ противнѣмъ разѣ грозивъ, що Монголы забьютъ єго. — Нехай бьютъ! — се було єдине слово, яке чувъ бояринъ зъ Максимовыхъ устъ, тѣлькожь диво, що и тодѣ вже те горде слово, свѣдчаче о твердости Максимовой вѣдчѣ и о єго великѣй любѣвѣ до свободы, не тѣлько не розгнѣвало боярина, але дуже сподобалось єму. Теперъ же онъ чувъ выразно, що щось мовъ крига тає въ єго серци; теперъ, на згарищахъ вольной Тухлѣ, онъ зачинавъ розумѣти, що Тухольцѣ поступали зовсѣмъ разумно и право, а серце єго, хочъ заслѣплене жадобою власти, все таки не було ще на тѣлько глухе на голосъ сумлѣня, а-щобъ не признати сего. Все то передумавъ бояринъ нынѣ и вже зовсѣмъ иншими очима и зъ иншимъ серцемъ глядѣвъ онъ на сидячого въ наметѣ, на-пѣвъ мертвого, нужденного Максима. Онъ приступивъ до него, взявъ єго за руку и хотѣвъ пѣдвести та посадити єго на стѣльци.

— Максиме! — сказавъ онъ лагѣдно, — що се стало зъ тобою?

— Пусти мене! — простогнавъ слабымъ голосомъ Максимъ, — дай менѣ умерти въ спокою!

— Максиме, хлопче, ѳдки тобѣ думки про смерть? Я мѣркую, якбы то єго зробити вѣльнымъ, а онъ про смерть! Встань, усядь ту на лавцѣ, покрѣпись, я маю зъ тобою поговорити де объ чѣмъ.

Хочъ Максимъ на половину не розумѣвъ а на по-

✓ ловину не вѣривъ словамъ и добротѣ боярина, то всежь таки ослаблене его и голодъ и утома надто голосно домагали ся для его тѣла покрѣпленя, а-щобъ онъ мѡгъ ѡдкинути боярску гостиннѡсть. Кубокъ огнистого вина ѡдъ разу освѣживъ его, немовъ розбудивъ его живу силу до нового жита; кусень печеного мяса утишивъ его голодъ. Поки онъ ѣвъ, бояринъ сидѣвъ проти него, додаючи ему ласкавыми словами ѡдваги и охоты до жита.

— Дурный хлопче, — говоривъ онъ, — такимъ якъ ты треба жити, а не о смерти думати. Жите — дорога рѣчь, и за нѣякѣй скарбы его не купишь.

— Жите въ неволи нѣчого не варте, — ѡдказавъ Максимъ, — красше смерть!

— Ну... такъ... розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — але я-жь кажу тобѣ, що можешь бути вѡльный.

— Зраджуючи свѡй народъ, ведучи Монголѡвъ черезъ горы, — нѣ, красше умерти, нѣжь такъ на вѡльнѡсть заробляти!

— Не ѡбъ тѡмъ дѣло, — сказавъ зъ усмѣхомъ бояринъ, — а ѡбъ тѡмъ, що и безъ тои, якъ ты кажешь, зрады ты можешь бути вѡльный, ще нынѣ.

— Якъ? — спытавъ Максимъ.

— Я знавъ, що ты зацѣкавишь ся, — зновъ усмѣхнувъ ся бояринъ. Отжежь, небоже, дѣло таке. Твои Тухольцѣ обскочили насъ въ тѡй долини, завалили выхѡдъ. Розумѣе ся, ихъ опѡръ тѡлько смѣху вартъ, бо прецѣнь они не спинять насъ. Але намъ шкода часу. О те тѡлько ходить.

Очи Максима розгорѣли ся радѡстно на тоту вѣсть.

— Обскочили васъ Тухольцѣ, кажешь? — кликнувъ онъ радѡсно. И выйти ѡдси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надѣюсь, що и не выйдете вже. Тухольцѣ цѣпкѣй народъ: кого разъ въ руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервавъ его бояринъ. Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щобъ могла горстка твоихъ Тухольцѣвъ зловити еѣ въ руки! Кажу

тобѣ, не о то ходитъ, щобъ ту не зловили насъ, а о часъ, о кожду хвилю часу! Намъ квапно дѣе ся.

— И щожъ я могу вамъ въ тѣмъ поради? —

— А отъ що. Я думаю нынѣ ще ити до твоихъ Тухольцѣвъ для переговоровъ: хочу обѣцати имъ тебе въ замѣнъ за вольный прохѣдъ. Такъ отже ты скажи менѣ те слово, якъ трафити до сердца твоихъ громадянъ и твоего батька, щобъ пристали на наше предложенє.

— Дарма твоя работа, боярине! Тухольцѣ не пристануть на таку замѣну.

— Не пристануть? — скрикнувъ бояринъ. — Чо-мужъ не пристануть?

— Тухольцѣ будутъ бити ся до послѣднего, щобъ не пустити васъ черезъ горы. Чи може мали-бъ за таку нужденну замѣну, якъ я, допустити ся зрады на своихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ братахъ, котрыхъ села мусѣли-бъ тодѣ бути зруйнованѣ оттакъ, якъ наша Тухля?

— И они будутъ зруйнованѣ, дурный хлопче! — сказавъ бояринъ. Аджежъ за мала твоихъ Тухольцѣвъ сила, щобъ спинити насъ.

— Не хвали, боярине, дня передъ вечеромъ! На що ту великою силы, де сама природа своими стѣнами и скалами спиняе васъ?

— А все таки ты скажи менѣ, якъ говорити до твоего батька и до Тухольцѣвъ, щобъ трафити до ихъ сердца.

— Говори щиро, по правдѣ — се єдине чародѣйске слово.

— Ой не такъ оно, хлопче, не такъ! — сказавъ недоволенный бояринъ. Не спроста то йде у васъ. Твоѣй батько старый чарѣвникъ, ѣнъ знае таке слово, що кождому до сердца трафляе, — ѣнъ и тебе мусѣвъ єго научити. Аджежъ безъ такого слова ты не мѣгъ склонити на своѣй бѣкъ моихъ лучникѣвъ, котрѣ такъ скажено за нѣ-за-що били ся зъ Монголами, якбы певно не били ся за найлѣпшу плату.

Максимъ усмѣхнувъ ся.

— Дивный ты чоловѣкъ, боярине! — сказавъ ѣнъ.

Я нѣякого такого слова не знаю, але кажу тобѣ выразно, що хочь бы и знавь, то не сказавбы тобѣ, щобъ ты не мѡгъ намовити Тухольцѣвъ на таку замѣну.

Гнѣвомъ спалахнувъ гордый бояринъ.

— Хлопче! уважай, кто ты и де ты! — скрикнувъ ѡнъ. Уважай, що ты невольникъ, що жите твое залежить ѡдъ волѣ якого небудь Монгола.

— Що мое жите! — сказавъ спокѡйно Максимъ. — Я не стою о жите! Кто хочь хвилию зазнавь неволѣ, той зазнавь гѡршого, нѣжь смерть.

Въ тѡй хвили пѡдхилила ся запона намету и швидкимъ крокомъ вѡйшла до намету Мирослава. Она быстро вирнула докола, и не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ахъ, ось ѡнъ, ось ѡнъ! — скрикнула она. Мене мовъ тягло щось сюда! Соколе мѡй, Максиме! Що зъ тобою дѣе ся?

Максимъ сидѣвъ, мовъ остовпѣлый, не зводячи очей зъ Мирославы. Ёго руку держала она въ своѣй. Ёи слова були мовъ великодный звѡнъ для него, мовъ оживляюча роса для зѡвялого цвѣта. А она, мовъ ясочка, припадала кругъ него, слѣзми обливала ёго тяжкѡй пута, змывала зъ рукъ ёго засохлу кровь. Якъ радѡсно, якъ тепло зробило ся въ серци у Максима за ёи наближенѣмъ, за дотыкомъ ёи мягкой руки! Якъ горячо забила ся кровь въ ёго груди! Якъ сильно розбудила ся любовь до жита! А ту ланцухи тиснуть, немилосерно нагадуютъ ёму, що ѡнъ невольникъ, що надъ головою ёго висить кровавый нѡжь монгольскѡй! И тота згадка въ тѡй щасливѡй хвили гадюкою вповзла въ ёго серце и зъ очей ёго бризнули слѣзы.

— Мирославо, — сказавъ ѡнъ, ѡдвертаючись, — чого ты прѡйшла сюда, щобъ дужшой муки завдати менѣ? Я вже готовый бувъ на смерть, — ты зновъ збудила въ мнѣ любовь до жита!

— Милый мѡй! сказала Мирослава, не трать надѣѣ. Я задля того ишла сюды, въ табѡръ ворожѡй, черезъ всякѡй небезпеченьства, щобъ сказати тобѣ: не трать надѣѣ!

— На що менѣ вадѣѣ? Надѣя не розобѣе тыхъ лан-
цуховѣ.

— Але мѡй батько розобѣе.

— О, твоѡй батько! Такъ онѣ говорить, що готовѣ
се зрѡбити, але жадае ѡдѣ мене такой услуги, якои я
ему не можу зрѡбити.

— Якои услуги?

— Онѣ хоче ити до Тухольцѣвѣ и робити зѣ ними
таку угоду, щобѣ вѣ замѣну за мене выпустити Монго-
ловѣ зѣ сеи долины — и жадае ѡдѣ мене того чарѡвного
слова, котре бы прихилило ему сердца Тухольцѣвѣ.

Мирослава зѣ подивомѣ глянула першѡй разѣ на
свого батька, а подивѣ сей чимѣ далѣ, тымѣ бѡльше пе-
ремѣнявѣ ся вѣ радѡсть.

— Тату, — сказала она, — правда се?

— Правда! — сказавѣ Тугарѣ Вовкѣ.

— И ты думаешѣ, що Максимѣ знае таке слово?

— Мусить знати. Отже и тебе онѣ за першимѣ ра-
зомѣ якѣ приковавѣ до себе. Безѣ чарѡвѣ се не могло
стати ся.

Мирослава зѣ усмѣхомѣ, повнымѣ безконечной лю-
бови, поглянула на Максима, а ѡдтакѣ обертаючисѣ до
свого батька, сказала:

— Ты вже маешѣ дозвѡль начальника на пере-
говоры?

— Нѣ ще, — але се стоить буде хвилию. Ёго на-
метѣ поузѣ мого.

— То йдижѣ. Я мѣжѣ тымѣ наклоню Максима,
щобѣ сказавѣ тобѣ се слово.

— Ты наклонишѣ?

— Побачишѣ! Иди лишень!

— Причарована дѣвчина! — воркотѣвѣ самѣ собѣ
бояринѣ, выходячи зѣ намету. — Причарована, не иначе!
Сама ему на шѡю кидае ся!

— Серце мое, Максиме! — сказала по ёго выходѣ
Мирослава, обвивши руками шѡю Максимову и цѣлующи
ёго блѣдѣ, спеченѣ уста, — не жури ся! Монголы ѡдси
не выйдутѣ — тутѣ имѣ всѣмѣ погибати!

— Охѣ, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказавѣ

Максимъ, — радъ бы я сему вѣрити, але надто велика ихъ сила, за слабій нашій Тухольцѣ.

— Намъ прійшли въ помѣчь Загѣряне и верховинцѣ.

— Зѣруѣ доброи не мають.

— И про се не бѣй ся. Слухай лишень: сотнѣ сокиръ цюкають въ лѣсѣ — хвиля ще, а сотнѣ огнищъ запалають докола долины, а при кождѣмъ огнищу робити будуть вашій майстры машины, котрыми можна буде кидати камѣне ажъ до середины монгольскаго табору.

— И ктожь се таке выгадавъ? Кто навчивъ нашихъ майстрѣвъ?

— Я, сердце мое. Я придивляла ся неразъ такимъ машинамъ, що стоять на мурахъ Галича. Закимъ ще сонѣчко зѣйде зъ-за Зелемени, пятьдесятъ такихъ машинъ кидати буде камѣне на головы Монголѣвъ.

Максимъ радѣсно обнявъ Мирославу и крѣпко притиснувъ еѣ до сердца.

— Житѣ мое! — сказавъ ѣмъ, — ты будешь спасителькою нашей Тухольщины!

— Нѣ, Максиме! — сказала Мирослава, — не я буду спасителькою Тухольщины, але твоѣй батько. Що мои мизернѣй машины проти такой силы ворожой? Твоѣй батько не таку силу выведе проти нихъ, а таку, проти котрой нѣяке вѣйско не устоить.

— Яку силу? — спытавъ Максимъ.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало кругомъ, тѣлько десь далеко-далеко въ горахъ роздавъ ся глухій гуркѣтъ грому.

— Гремить, — сказавъ Максимъ — ну, и щожь зъ того?

— Що зъ того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголѣвъ! Се бѣльшій нищитель, нѣжь они, и такій нищитель, що буде зъ нами руку держати... Слухай лишень!

И она озирнула ся по наметѣ, хочъ тамъ було зовсѣмъ пусто, а ѣдтакъ, мовъ не довѣряючи тѣй тиши и пустотѣ, нахилила ся до Максимового лица и шепнула ему въ ухо кѣлька слѣвъ. Мовъ могучою рукою шарпне-

ный, зорвавъ ся Максимъ, ажъ забрызчали на нѣмъ ланцухи.

— Дѣвчино! чародѣйска появо! — скрикнувъ онъ, вдивляючись въ ню на-пôвъ въ тревогою, а на-пôвъ въ глубокимъ поважанемъ. Кто ты и кто приславъ тебе сюда въ такими вѣстями? Бо теперь я бачу, що ты не можешъ бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Нѣ, ты певно духъ того Сторожа, котрого звать опѣкуномъ Тухлѣ.

— Нѣ, Максиме, нѣ милый мôй, — сказала дивна дѣвчина. Се я сама, тота сама Мирослава, котра тебе такъ дуже — ахъ, такъ дуже любить, котра радо ôддала-бъ житѣ свое, щобъ зробити тебе щасливимъ!

— Немовъ бы я мôгъ бути щасливимъ безъ тебе!...

— Нѣ, Максиме, слухай ще одного, що я тобѣ скажу: утѣкай въ сего табору, заразъ!

— Якъ утѣкати? Аджежъ варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачишь прецѣнь, що мене перепустила! Тôлько ось що зроби: переберись въ мою одѣжъ и возьми сей золотый перстень: его давъ менѣ ихъ начальникъ на знакъ свободы и безпечного проходу. Покажешъ его сторожамъ, и они пропустятъ тебе.

— А ты?

— О мене не бôй ся. Я ту въ батькомъ остану ся.

— Алежъ Монголы дôзнають ся, що ты мене выпустила, а тодѣ не пощадятъ тебе. О, нѣ, не хочу я сего!

— Алежъ не бôй ся за мене, я зумѣю собѣ дати раду.

— Я такожъ! — сказавъ уперто Максимъ.

Въ тôй хвили вôйшовъ бояринъ, понурый и червоный. Хмара гнѣву и недоволеня висѣла на его чолѣ. Бурунда показавъ ся ще неласкавѣйшій до него, стрѣтивъ его раду о вимѣнѣ Максима докорами, и ледво згодивъ ся на ню пристати. Бояринъ чимъ разъ выразнѣйше зачинавъ почувати якусь тѣсноту, немовъ тужъ кругъ него стояли и чимъ разъ тѣснѣйше вступали ся штабы зелѣзной клѣти.

— А що? — сказавъ онъ рѣзко, не дивлячись нѣ на доньку нѣ на Максима.

Щаслива думка блиснула въ головѣ у Мирославы.

— Все добре, тату, — сказала она, — тѣлько — —

— Тѣлько що?

— Максимове слово таке, котре не має силы въ устахъ другого; тѣлько якъ ѡнъ самъ скаже его, оно має силу.

— Ну, то чортъ его бери! — ѡдворкнувъ гнѣвно бояринъ.

— Нѣ, тату, постѡй, що я тобѣ скажу. Вели розкувати его зъ ланцухѡвъ и иди зъ нимъ до Тухольцѣвъ. Осъ перстень ѡдъ Петы: зъ тымъ перстеномъ варта его пропуститъ.

— О, дякую тобѣ, донечко, за добру раду! „Заведи его до Тухольцѣвъ“, а то значитъ, самъ собѣ вырви зъ рукъ послѣдну поруку удачѣ. Тухольцѣ полоняника возьмутъ а мене проженуть! Нѣ, сего не буде. Я йду самъ, и безъ его слова.

Засумувалась Мирослава. Ёи яснѣи очи покрыли ся слезами.

— Соколе мѡй! — сказала она, зновъ припадаючи до Максима, — зроби такъ, якъ я тобѣ раджу: возьми сей перстень!

— Нѣ, Мирославо, не бѡй ся о мене! — сказавъ Максимъ. Я вже придумавъ, що маю робити. Иди и помагай нашимъ, и нехай нашъ Сторожъ помагае вамъ.

Щиро попрощавшись зъ Максимомъ, выйшла Мирослава за своимъ батькомъ, щобъ разомъ зъ нимъ выйти зъ монгольккого табору. А Максимъ оставъ ся въ боярскѡмъ наметѣ, зъ сердцемъ трепечущимъ ѡдъ радости, надѣѣ и тревоги.

VII.

— Що се за стукъ такій въ лѣсѣ? — спытавъ бояринъ свои доньки, идучи поручъ зъ нею черезъ табѡръ монгольскій.

— Дрова рубають, — ѡдповѣла коротко Мирослава.

— Та теперъ? въ ночи?

— Заразъ буде день.

И справдѣ, ледво сказала се Мирослава, коли въ тѣмъ на високихъ камяныхъ обрывахъ, що стѣною окружали тухольску кѣтловину, ту и тамъ замиготѣли искры: се Тухольцѣ кресали огонь и роскладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже кругомъ цѣлои долины запалили огнища довгимъ рядомъ, немовъ заблискотѣли середъ пѣтьмы очи величезныхъ вовкѣвъ, що готовили ся скочити въ долину и пожерти монгольску силу. Коло кожного огнища товпами шниряли люде. Цюкане сокирь роздало ся зъ подвѣйною силою.

— Що они роблять? — спытавъ бояринъ доньки.

— Дерево обтѣсують.

— На що?

— Прійдешь, то и побачишь.

Они ишли далѣ черезъ табѣръ. Денеде варта зупиняла ихъ — приходилось показувати начальницкѣ знаки, щобъ пропустила. Вартовѣ дивили ся зъ тревогою на огнища, будили своихъ начальникѣвъ, але тѣ, видячи, що Тухольцѣ держать ся спокѣйно, велѣли имъ не робити крику, а тѣлько мати ся на острозѣ. Що позапаливали такъ много огнѣвъ, се ще и лѣпше для Монголѣвъ — не зрѣблять скрытого нападу. Можна спати спокѣйно, доки тѣ огнѣ горять, бо и такъ завтра трудъ чекае великѣй.

А Тугаръ Вовкъ зъ дочкою вже и минули табѣръ и перейшовши на широкай кусень поля, дѣйшли до стрѣмкой камяной стѣны. Довго ходили они, шукаючи стежки пѣдъ гору, поки въ кѣнци мѣжь корчами та папоротями не ѣдшукала ей Мирослава. Зъ трудомъ почали обоє дерти ся въ гору.

— Кто иде? — крикнули въ горѣ голоса ѣдъ огнища.

— Свои! — сказала Мирослава.

— Що за свои? — скрикнули Тухольцѣ, заступивши стежку. Живо пѣзнали Мирославу, що ишла передомъ.

— А за тобою кто?

— Мѡй батько. Бегадиръ монгольскій выславъ его для мирныхъ переговоровъ зъ нашими старцами.

— До якого бѣса намъ переговоры? Кобы борзо сонѣчко на небо, не такъ мы зъ ними переговоримо ся.

— Отъ, якій вы смѣлї! — сказавъ усмѣхаючись Тугаръ Воккъ. — Ну, ну, до такой радости не довго ждати. Та тѡлько не знати, чи вашимъ матерямъ се буде така радѡсть, видѣти вашї головы на монгольскихъ спискахъ!

— Цуръ твоему слову, вороне! — скрикнули Тухольцѣ, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрювавъ ихъ Тугаръ Воккъ, — я-жь не бажаю вамъ того, а тѡлько кажу, що се не було-бъ добре. И власне, щобъ васъ ухоронити ѡдъ такой долѣ, я и хотѣвбы переговорити зъ вашими старыми. Бо жаль менѣ васъ, молодї, нерозважнї дѣти! Вы готовї ити слѣпо на смерть, не пытаючи, чи буде зъ того кому якїй хосенъ, чи нѣ. Але старї повиннї розважити.

Такъ гуторячи, бояринъ наблизивъ ся до огнища, при котрѡмъ мастера обтѣсували дерево, другї въ обтесанныхъ уже стовпкахъ довбали дѣры, иншї бортили борты та притѣсували чопы.

— Що се вы робите? — спытавъ бояринъ майстрѡвъ.

— Згадай, коли мудрый! — ѡдповѣли тї зъ насмѣшкою, збиваючи пообтѣсуване дерево до купы въ видѣ ворѡтъ зъ сильными поперечниками и звязуючи пару такихъ ворѡтъ горою и сподомъ подовжными платвами зъ грубого делиня. Бояринъ зирнувъ и ажъ руками обѣ полы вдаривъ ся.

— Метавка! — скрикнувъ ѡнъ. Хлопы, а васъ кто научивъ робити таку посуду?

— Були такї, що насъ научили, — ѡдказали мастера и приняли ся зъ сильного букового пня вытѣсувати щось на подобу величезной ложки, котра держакѡмъ мала бути встромлена въ грубу, сильно скручену ливву, напята мѣжъ стовпками передныхъ воротецъ и скручану чимъ разъ сильнѣйше при помочи двоухъ корбъ, приробленыхъ до стовпкѡвъ. А въ широку жолобину на

другомъ кѣнци мало вкладати ся камѣне; пружнѣсть скрученои линвы мала кидати те камѣне зъ ложки далеко на Монголѣвъ.

Тугаръ Вовкъ озирнувъ ся кругомъ: коло каждого огнища майстры — (а въ Тухольщинѣ каждый мужикъ бувъ майстеръ) — ладили таку саму посудину, а молодцѣ, жѣнки и дѣти крутили линвы.

— Ну, жарко прійдесъ нашимъ Монголамъ пѣдъ такими посудинами здобувати собѣ выхѣдъ изъ сеи ямы! — подумавъ Тугаръ Вовкъ, идучи зъ донькою дальше въ лѣсъ, убитою дорѣжкою, до поляны, середъ котрой горѣло велике огнище, кругъ котрого сидѣла згромаджена рада тухольскихъ старцѣвъ.

— Мирославо, — сказавъ по хвилевѣй мовчанцѣ Тугаръ Вовкъ, — чи се ты научила ихъ робити метавки?

— Я, — ѣдповѣла Мирослава и пильно поглядѣла на батька, надѣвчись выбуху єго гнѣву. Але нѣ! Полицы боярина перемигнувъ выразъ якогось вдоволеня.

— Добре, доню! — сказавъ ѣнъ коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значитъ тота змѣна въ успособленю єи батька, не знаючи, що вѣра єи батька въ щасливу удачу монгольскаго походу, а тымъ бѣльше въ додержанє монгольскихъ обѣцянокъ, дуже вже похитала ся и що бояринъ въ такѣмъ разѣ зъ конечности мусѣвъ чѣпати ся громады, и поступокъ доньки бувъ єму въ тѣмъ пожаданою опорю.

Наблизились уже до поляны, на котрѣй всю нѣчь сидѣли безсоннѣ, радою занятѣ старцѣ тухольскѣ. Була се обширна поляна, похилена троха на полудень, а ѣдъ пѣвночи замкнута стрѣмкою скалою мягкаго карпатскаго лупаку. Величезнѣ смереки окружали поляну въ пѣвѣ-округъ ѣдъ сходу, полудня и заходу, такъ що сонце тѣлько на найвысшѣмъ вершку полудневого стояня могло до неи зазирнути. Поляна була давно колисъ вся вымощена камяными плытами, котрѣ теперъ поросли мягкимъ руномъ моху та корчами чепѣргатои папороти. Тѣлько одна стежка черезъ середину къ скалѣ була протоптана и вела до обширной въ скалѣ выкутой яскинѣ въ видѣ

склепу, зовсѣмъ отвертого на полудне. Стѣны склепу стояли сѣрїи, безъ нѣякои оздобы, сподомъ були въ камени выкутїи фрамуги и заглубины, въ котрыхъ камѣнь бувъ червоный, перепаленый, а на огнищахъ виднїище були слѣды огню; тѣлько стеля мала на собѣ одну-однѣсеньку оздобу, выковану зъ каменя выпуклясту пѣвкулю, за-вбѣльшки въ добрый хлѣбъ, оковану блискучою золотою бляхою.

Се була давна контина тухольска, де дѣды теперѣшного поколѣня засылали свои молитвы найвысшому творцеви житя, Дажбогови-Сонцю, котрого образъ означала на стелѣ выкута золота пѣвкуля. Хоть христїаньскїи монахи давненько вже охрестили були тухольскїи нарѣдъ, то все таки ѡнъ черезъ довгїи поколѣня, молячись въ корчиньскѣй церквѣ христїаньскому Богу, не покидавъ и своихъ прадѣдовскихъ богѣвъ, и дорога до „ясной поляны“ нѣколи не заростала, вѣчный огонь середъ поляны нѣколи не вгасавъ — (ѡдти и назва єи „ясна поляна“) — а и передъ невеличкими боковыми олтарями Лады и Дѣда частенько куривъ ся пахущїи яловець и трѣпотались рѣзанїи имъ въ жертву голубы — даръ тухольскихъ дѣвчатъ и парубкѣвъ. Але звѣльна народъ забувавъ про давныхъ богѣвъ, священники надзирали острѣйше за тымъ, щобы люде не молились по давному, молодѣжь перестала приносити дары Ладѣ и Дѣдови, дѣти выростали, не чувши нѣчого о давныхъ богахъ и давныхъ звичаяхъ, тѣлько мѣжь старцями денедѣ хоронились ще останки давной, вольной, чисто громадской религїи, котра дозволяла кождѣй громадѣ мати свого окремого бога (якъ Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами и муками по смерти, але найбѣльшою карою уважала именно саму смерть, смерть тѣла и душѣ, для людей неправедныхъ. Нова религїя, зроджена далеко на сходѣ, запанувала и на нашѣй земли, а радше змѣшалась зъ нашою давною религїєю, и тѣлько те змѣшанє дало ѣй можнѣсть сумирно зжити ся зъ поглядами народа. Вымирали звѣльна старцѣ, тямущїи давной вѣры, а хочъ деякїи и жили ще, то вже не смѣли визнавати єи отверто, не смѣли научати ѣй молюде поколѣнє, але жили собѣ

самотно, ховаючи свою вѣру въ серци, зъ тымъ сумнымъ переконанемъ, що разомъ зъ ними и она ступить до гробу.

Однимъ зъ послѣднихъ прихильникѣвъ старои вѣры на нашѣй Руси бувъ Захаръ Беркутъ. И диво дивне! прихильнѣсть тоту ѡнъ вынѣсь изъ Скитского монастыря, ѡдъ старого монаха Акинтія. Чи старый дивовижный лѣкаръ случайно тѣлько росповѣдавъ своему ученикови о давнѣй вѣрѣ, такъ близькѣй до природы и еи силъ, чи може и сердце его бѣльше потягало до той вѣры въ противенствѣ до строгого византійского християнства, досить, що зъ побыту при старѣмъ монасѣ Захаръ вынѣсь велику прихильнѣсть до старои вѣры и поклявъ ся бути вѣй до смерти вѣрнымъ. Въ своѣй Тухли знавъ ѡнъ про „ясну поляну“, на котрѣй давно вже погасъ вѣчный огонь и не куривъ ся пахущій яловець, и котру корчиньскіи священники окричали мѣсцемъ заклятымъ и нечистымъ. Та хочъ якъ опущена була ясна поляна, то все таки доси нѣкто не посмѣвъ дѣткнути ся образу Сонця, т. е. золотой бляхи, котрою ѡнъ бувъ окваный, и той золотый образъ все ще яснѣвъ середъ стелѣ контины, дожидаючи лучѣвъ полуденного сонця, щобы въ нихъ розжеврѣти ся тысячами искоръ. По добрѣй воли принявъ на себе Захаръ Беркутъ доглядъ старои святынѣ; стежка, що виднѣла ся поперекъ поляны до печеры, протоптана була его ногами; каждой весны, вже бѣльше якъ черезъ пятьдесятъ лѣтъ, Захаръ выходячи за лѣками, пробувавъ самотно, въ молитвахъ и думахъ, на яснѣй полянѣ тыждень, и по кождѣмъ такѣмъ пробутку вертавъ до села скрѣпленный духомъ, зъ яснѣйшими и чистѣйшими мыслями. Неразъ тодѣ Тухольцѣ зъ своѣи долины бачили, якъ понадъ вершки смерекъ, що окружали ясну поляну, вивъ ся синявыми клубѣчками дымъ запахущого ялѣвцю, и говорили до себе: „Се старый старымъ богамъ молитъ ся“. И говорили се безъ насмѣху, безъ ненависти, бо Захаръ, хочъ и не научавъ нѣкого старѣй вѣрѣ, та за те тымъ пильнѣйше научавъ всѣхъ пошанованю для чужого переконаня и чужой вѣры.

Оттуть то на ясну поляну зѣйшлись сеи страшной

ночи тухольскій старцѣ. Великій огонь палавъ середъ поляны; таємничо шумѣли стародавній смереки, немов нагадуючи давній часы; въ ѳблизку огнища ясенѣвъ золотый образъ сонця въ яскини кровавымъ блескомъ; въ задумѣ сидѣли старцѣ, слухаючи цюканя сокиръ по лѣсѣ та оповѣданъ старого Захара про давну давнину. Дивный якійсь духъ вступивъ нынѣ въ старого. Онъ, що нѣколи не любивъ говорити о старѳй вѣрѣ, нынѣ розговоривъ ся, и то зъ такимъ сердечнымъ жаромъ, зъ якимъ говоривъ хиба о найблизшихъ и найдорожшихъ серцю дѣлахъ. Онъ оповѣдавъ о дѣлахъ Дажбога и о побѣдахъ Свѣтовида, о тѳмъ, якъ три святі голубы, Дажбогъ, Свѣтовидъ и Перунъ, сотворили землю зъ пѣскового зерна, якъ Дажбогъ три дни шукавъ на днѣ безоднѣ, поки найшовъ три зеренця: одно зерно пшевицѣ, друге жита, а третє ячменю, и дарувавъ ихъ першому чоловѣкови, Дѣдови, и єго жѣнцѣ, Ладѣ; якъ Перунъ дарувавъ имъ искру огню, а Свѣтовидъ волосинку, зъ котрой за єго благословенствомъ зробилась корова и пастухъ, котрого назвали Волосомъ. И далѣ розповѣдавъ Захаръ про жите першихъ людей, про велику потоцу, ѳдъ котрой люде ховали ся въ горахъ и печерахъ, про старыхъ велитѳвъ и ихъ царя, тухольского Сторожа, що розгативъ тухольске озеро. Слухали тухольскій старцѣ тыхъ оповѣданъ, мовъ вѣстей про якійсь новый, незнаний свѣтъ; богато такого, що они говорили и спѣвали въ пѣсняхъ не розумѣючи, теперъ ставало ясно и въ суцѣльнѳмъ звязку передъ ихъ очима, и Захаръ Беркутъ самъ выдавъ ся имъ послѣднимъ изъ тыхъ добрыхъ велитѳвъ-сторожѣвъ тухольскихъ, про котрого добрій дѣла такъ само оповѣдати собѣ будутъ пѳзній поколѣня.

Ажъ ось захрустѣло сухе гиле на стежцѣ и разомъ выринули зъ лѣсової пѳтьмы Мирослава и Тугаръ Вовкъ. Мирослава прямо наблизила ся до старого Захара, а бояринъ зупинивъ ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сына!

— Мого сына? — сказавъ Захаръ, спокôйно, мовъ о помершôмъ.

— Такъ! При помочи отсего перстенья я пройшла табôръ монгольскій и бачила єго. Маймо надѣю, батьку, що ôнъ швидко буде зновъ на волѣ.

— Трудно, доню, трудно! Але кто се прійшовъ ще зъ тобою?

— Се я, старче, — сказавъ выступаючи передъ него Тугаръ Вовкъ, — чи пôзнаєшь мене?

— Лице твоє пôзнаю — ты бувъ бояринъ Тугаръ Вовкъ. Що завело тебе до насъ?

— Я прійшовъ до васъ, старцѣ тухольскій, въ посольствѣ ôдъ великого Бурунды-бегадира, начальника силы монгольской.

— Чогожь хоче ôдъ насъ Бурунда-бегадиръ? — спытавъ Захаръ.

— Бурунда-бегадиръ велить сказати вамъ, що сила єго велика и непобѣдима, що дармо вы робите засѣки въ вашихъ вывозахъ, дармо будете машины до киданя камѣня, — нѣчимъ вы не вradите проти єго силы.

— Видно, що твоѣй Бурунда починає насъ бояти ся, коли задумавъ насъ лякати. Се добрый знакъ. Говори дальше!

— Нѣ, старче, — не слѣдъ тобѣ легковажити слôвъ начальника монгольского. Єго грозьба, то половина кары, а єго кара страшна, якъ кара божа! Слухай же, що велить далѣ сказати вамъ Бурунда-бегадиръ моими устами. Цѣль єго походу — край угорскій, дѣдицтво Арпада, що бувъ пôдданникомъ великого Джингисхана, а теперь не хоче признавати єго зверхности. Щобъ укарати непокôрного, выславъ великій Джингисханъ свою силу на захôдъ сонця. Чижь ваша рѣчь спиняти тоту силу въ єи походѣ? Бурунда-бегадиръ, начальникъ одной части той силы, бажає по добру розетати ся зъ вами. Въ єго рукахъ є вашъ полоняникъ, а твоѣй сынъ, старче. Отъ що каже ôнъ звѣстити вамъ: розвалѣтъ свои засѣки и пустѣтъ силу монгольску зъ вашой долины, а въ замѣну за те ôнъ готовъ ôддати вамъ вашого полоняника живого и здорового. Розважте добре, якъ користна для васъ

ласка Бурунды! Опѣръ вашъ даремный, — чи сякъ чи такъ, а Монголы розвалятъ вашѣ засѣвки и пѣдутъ своею дорогою. Але они не хотять тратити часу въ вашѣй долинь, не хотять проливати вашей крови и готовѣ ѡддати вамъ полоняника за пропускъ. Въ противнѣмъ разѣ, розумѣе ся, его жде неохибна смерть и то середъ страшныхъ мукъ, а васъ жде кровава рѣзанина, въ котрѣй помимо всякихъ способѣвъ вы мусите бути побитѣ. Выбирайтежь, що лѣпше для васъ!

Зъ увагою слухали тухольскѣ старцѣ тыхъ слѣвъ Тугара Вовка и на деякихъ они справдѣ зробили враженѣ. Побачивъ се Захаръ и сказавъ:

— Чеснѣ брата, чи хочете порадитись по щирости надъ предложенѣмъ Бурунды, чи може однозгѣдно подасте о нѣмъ свѣй голосъ?

— Порадимось, порадимось! — сказали старцѣ. Тодѣ Захаръ попросивъ Тугара Вовка ѡддалити ся на хвилю. Бояринъ гордо ѡддаливъ ся въ сопроводѣ свои доньки.

— Захаре, — сказавъ оденъ изъ громадянъ, — ту дѣло йде о житѣ або смерть твого сына. Чи не лѣпше-бъ намъ ѡдступити ѡдъ непевного бою и выратувати хлопця?

— Ту дѣло не йде о мого сына, — сказавъ Захаръ твердо. Колибъ о него справдѣ йшло дѣло, то я сказавбы вамъ: я не маю сына, мѣй сынъ погибъ въ бою. Але ту дѣло йде о нашихъ сусѣдѣвъ, верховинцѣвъ и загѣрянъ, котрѣ спустили ся на нашу оборону и теперъ мусѣлибъ всѣ, неприготованѣ, погинути ѡдъ Монголѣвъ. Для того я говорю вамъ: не дѣайте про моего сына, а рѣшайте такъ, якъ бы ѡнъ бувъ уже въ грѣбѣ!

— Але все таки, Захаре, боротьба зъ такою силою Монголѣвъ непевна.

— Ну, то погинемо всѣ до послѣдного въ бою, а тодѣ, по нашихъ трупахъ, нехай собѣ йдутъ, куды хочуть. Тодѣ принаймѣ мы сповнимо свѣй ѡбязокъ. А теперъ робити зъ ними згѣду, а ще такую згѣду: мѣняти одного хлопця за руину нашихъ сусѣдѣвъ, се була-бъ ганьба, була-бъ зрада. Але се ще кто знае, чи боротьба зъ Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголы запертѣ въ камянѣй клѣтцѣ. Зъ малыми стра-

тами мы можемо одбивати и найзавзятѣйшіи ихъ напады. Але що, — и сего не треба буде. Сеи ночи ще мы пустимо на нихъ своего союзника, що проти него нѣяка людска сила не устоить ся, будь она и десять разъ сильнѣйша одъ монгольской.

— Такъ ты радишь намъ одкинути предложене Бурунды?

— Зовемъ, конечно.

— И выдати твоего сына на певну загибель?

— Не згадуйте про моего сына! — скрикнувъ бо- лѣзно Захаръ. Кто менѣ въ такѣмъ дѣлѣ про него нагадуе, той стае въ союзѣ зъ батьковскимъ сердцемъ проти моего розуму. Розумъ каже: одкинути згоду! А що сердце мое каже, се вже моя рѣчь, и що кому до того!

— То нехай буде по твоему! — сказали старцѣ. Коли Богъ судивъ ему згинути, то мы проти того нѣчого не урадимо; колижь нѣ, то и такъ онъ выратуе ся зъ пащѣ лютого врага.

Прикликано боярина, и Захаръ вставъ, щобъ огло- лосити ему одповѣдь громады. Зъ смертельною тревогою въ сердци глядѣла на него Мирослава: она бѣдна все ще надѣяла ся, що Тухольцѣ схотять выкупити еи Ма- ксима.

— Розумно, — звѣсна рѣчь: по своему розумно — за- хвалювавъ ты намъ, боярине, згоду зъ своимъ началь- никомъ. Мы и не дивуемось тобѣ: твоѣй обовязокъ бувъ такъ говорити, у веѣмъ сповнити волю того, кому ты служишь. Послухайже теперъ, що на те каже нащѣ хлоп- ской, громадской розумъ. Колибъ дѣло ишло тѣлько мѣжь мною а твоимъ бегадиромъ, то я радо оддавбы ему все, що маю, навѣть свою власну стару голову, за увѣльнене сына. Але ты радишь намъ нерѣвну замѣну, при котрой скористати можу тѣлько я самъ и мѣй рѣдъ, але стра- тити мусить не тѣлько одна громада, а веѣ тѣ громады, черезъ котры ити мусить вашъ похѣдъ. Чи можнажь такъ мѣняти ся? Яка користь верховиньскимъ и загѣр- нымъ громадамъ зъ моего сына? А выпустивши васъ изъ сеи долины, мы выпустимо згубу на тѣ сусѣдны, зъ нами сполучены громады. Мы зобовязали ся боронити

ихъ ѡдъ вашего нападу, и на таке наше слово они при-
слали намъ свою помѡчь — пятсотъ добѡрныхъ молод-
цѣвъ. Обязокъ нашъ, вытревати на своѣмъ становищи
до послѣдной хвилины, — и такъ мы зробимо. Може
бути, що Богъ судивъ вамъ побѣду надъ нами, и въ
такѡмъ разѣ мы не спинимо васъ; тѡлькожь знайте, що
ажь по трупѣ послѣдного Тухольця вы зможете выйти
зъ сеи долины. Та, кто знае, може побѣда судила ся
намъ, а тодѣ знайте и вы, що вѡйшовши въ нашу до-
лину, вы всѣ вѡйшли въ могилу, що навѣтъ трупы
ваші зъ неї нѣколи вже не выдобудуть ся. Або мы всѣ
погинемо, або вы всѣ — иншого выѡбору нема. Се наша
ѡдповѣдь.

Лице Захара палало дивнымъ огнемъ при тыхъ
грѡзныхъ словахъ, такъ що бояринъ, задивившись на
того високого старця зъ простягнутою напередъ рукою,
не мѡгъ здобути ся на нѣяку ѡдповѣдь. Онъ бачивъ, що
ту дарма всяка дальша балаканка, — тожь мовчки ѡдвер-
нувъ ся и пѡшовъ назадъ въ своій бѡкъ. Мертва мов-
чанка стояла въ зѡборѣ, — тѡлько огонь трѣщавъ та роз-
давало ся невпинне цюканѣ сокирѣ, майструющихъ убійчій
прилады на Монголѡвъ.

— Тату! — скрикнула наразъ болющимъ голосомъ
Мирослава, — тату, верни ся! — И она побѣгла за нимъ
и хопила его за руку: дитиняча любовь ще разъ загово-
рила въ еи серцю могучимъ, незаглушимымъ голосомъ.
— Верни ся, таточку! Остань ся ту, мѣжь своими
людьми! Стань мѣжь ними до бою зъ наѣздниками, якъ
братъ обѡчь братѡвъ, — а они простятъ тобѣ все ми-
нувшѣ! А тамъ — чого тамъ можешъ надѣяти ся? Они
зрадятъ тебе, упоятъ обѣцянками и зарѣжутъ! Таточку,
не йди бѡльше мѣжь Монголѡвъ, — тамъ смерть тебе
чекае!

Бояринъ очевидно завагувавъ ся — але лишъ на
хвилю. ідтакъ притисъ Мирославу до груди и сказавъ
стиха, на-пѡвъ строго, а на-пѡвъ ласкаво:

— Дурна дѣвчино, — не пора ще менѣ! Ще не
вся надѣя у Монголѡвъ пропала. Треба користати зъ того,
що въ рукахъ. Але колибъ тамъ не повело ся...

— Нѣ, таточку, — прошептала крѣзь слѣзы Мирослава, — покинь такі думки! Кто знае, може тодѣ за пѣзно буде!

— Не бѣйсь, не буде за пѣзно. Оставай ся ту и братай ся, про мене, зѣ Тухольцями, — а я мушу йти тамѣ. Не забувай, дѣвчино, що тамѣ — — той твоѣй Максимѣ, и кто знае, може мы оденѣ другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугарѣ Вовкѣ щезѣ въ перелѣску, спѣшачи стежкой до огнища надѣ обрывомѣ, щобѣ долѣ нимѣ зѣйти до монгольскаго табору. При огнищу ѣнѣ ще оглянувѣ майже готову вже метавку, потрѣбувавѣ линву и похитавши головою сказавѣ: „Слаба“, а за тымѣ, проводженый тухольскою вартою, спустивѣ ся вузкою, скѣсною стежкой въ долину.

Мѣжѣ тымѣ на ясноѣй полянѣ було тихо, важко, сумно, немовѣ отсе посередѣ зѣбору лежавѣ дорогій всѣмѣ мертвецѣ. Тѣлько Мирослава хлипала голосно, утираючи рѣсеній слѣзы, що котились по єи лицю. Вкѣнци она зѣблизилась до Захара и сказала:

— Батьку, що вы зробили?

— Те, що мусѣвѣ зробити. Инакше булѣбѣ нечесно, — ѣдповѣвѣ Захарѣ.

— Але вашѣ сынѣ, вашѣ сынѣ! що зѣ нимѣ буде?

— Що Богѣ дастѣ, доню. Та годѣ, не плачь! Пора намѣ думати о дѣлѣ. Отѣ уже Вѣзз до заходу клонитѣ ся и готуры голосять въ гущавѣ, — ранокѣ зѣближае ся. Ану, громадяне, ходѣмо брати ся до обороны, нѣ, до нападу, до послѣдноѣ боротьбы зѣ наѣздниками! Тямте, яку я ѣдповѣдѣ передавѣ имѣ! Ходѣмѣ, най нѣкто не остае ся! И старій и малій, кожде придасть ся. Покажѣмо тымѣ дикарямѣ, що може громада!

Зѣ гомономѣ повставали старій Тухольцѣ и повалили зѣ ясноѣй поляны надѣ обрывы, оглядати дѣло майстрѣвѣ, машины-метавки. Машины майже всюды вже стояли готовій, грубо збитій зѣ сырого, грубого дерева, позверчуваній и позбиваній кѣлками, алежѣ и робленій не на-вѣ-мѣць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядана завзывавѣ громадянѣ Захарѣ. На хвилю тѣлько они спи-

няли ся коло машинъ, а ѡдтакъ купками йшли чимъ разъ далъ понадъ кручею, долъ долиною, ажъ до того мѣсця, де тухольскій потѡкъ тѣсниною выплывавъ зъ долины и де край него стоявъ величезный камяный стовпъ, чотырогранный, грубый и нахилений надъ потокомъ, званный тухольскимъ Сторожемъ. Туды за проводомъ Захара и Мирославы спѣшила вся тухольска громада: молодцѣ несли на плечехъ довгѣ, грубѣ ялицѣ и драбины, дѣвчата величезнѣ вѣнцѣ зъ лѣстия и смерекового галузя, старшѣ несли довгѣ звитки шнурѡвъ и линѡвъ. Огнѣ въ тѡй сторонѣ погашено, щѡбъ ворогъ передъ часомъ не доглянувъ, щѡ тутъ робить ся. Звѡльна, осторожно, безъ шуму, мовъ тиха вода, почала крутыми стежками долѣвъ обрывомъ громада спускати ся въ долину. Попереду сильный ѡдрядъ оружнои молодѣжи, котрый лавою въ три ряды ставъ въ долину, лицемъ звернений до монгольского табору, може о якихъ тысячу крокѡвъ ѡдси ѡддаленого. Далъ пошли молодцѣ зъ драбинами, шнурами и ялицями: драбины приставлено до обрывѡвъ и по нихъ легенько зсунено ялицѣ въ долину. Дѣвчата передали свои вѣнцѣ молодцямъ — имъ не слѣдъ було сходити въ долину, де каждой хвилѣ мѡгъ напасти ворогъ. На послѣдку походили до долу и старѣ зъ Захаромъ Беркутомъ и оглянувши становище оружныхъ и всѣ прилады, посѣшили идъ тѣснинѣ, крѡзь котру зъ шумомъ котивъ до долу свои чистѣ филѣ тухольскій потѡкъ.

Захаръ зупинивъ ся передъ Сторожемъ и пильно почавъ дивити ся на него. Тихо було докола. Захаръ моливъ ся:

— Великѣй нашъ Сторожу! Ты, котрого дѣды нашѣ уважали своимъ опѣкуномъ, котрого и мы шанували доси щорѡчными празниками! Три разы вже ты, нѡчь по ночи, являвъ ся менѣ въ снахъ, немовъ то ты падешъ и привалюешъ собою мене. Я вѣрю, щѡ ты добрый и ласкавый, и коли ты кличешъ мене до себе, то я радуюсь твоему зазыву и радо поѣду за тобою. Але коли и ты самъ хочешъ двигнути ся зъ своего одвѣчного стояня, то розбѣй, господне, своимъ тягаромъ отсега поганого

ворога, дѣтей Мораны, що зновъ нынѣ вкрыли благословенне твоє дѣдицтво, тухольску долину! Зломи другій разъ погану силу, такъ якъ зломивъ єѣ першій разъ, коли могучою рукою розбивъ сесю скальну стѣну и давъ водамъ протоку и дарувавъ людямъ сесю прекрасну долину! Загати єѣ теперъ назадъ, нехай згине горда ворожа сила, що теперъ знущає ся надъ нами!

Въ тѣй хвили огниста блискавка зъ полудня къ пѣвночи роздерла темне небо и далеко въ горахъ загуркотѣвъ грѣмъ.

— Такъ, се твоѣй могучій голосъ! — сказавъ радѣсно Захаръ. Ану, дѣти! Послѣдній разъ увѣнчайте сей святой камѣнь!

Чотыри молодцѣ по драбинѣ вылѣзли на камѣнь и обвили єго вершокъ зелеными вѣнцями. Зновъ загримѣло въ полудневѣй сторонѣ.

— Воля єго, дѣти! сказавъ Захаръ, — обвивайте єго шнурами! А вы, живо до рыскалѣвъ! пѣдкопуйте єго зъ долу, пѣдкладайте пѣдоймы! Живо, дѣти, живо!

Тихо, безъ стуку працювали десятки рукъ коло Сторожа. Зъ горы єго обкручувано ливами и шнурами, зъ долу пѣдкопувано єго насаду, и въ шпару, що показала ся недалеко пѣдъ землею, вкладано скосомъ ялицѣ, що мали служити за пѣдоймы для обаленя каменя поперекъ тѣсенины. Швидко справнѣй молодцѣ зробили всѣ потрѣбнѣй приготованя, поѣднимали драбины, попѣдкладали грубе камѣне пѣдъ пѣдоймы.

— Берѣть ся за ливы, всѣ, кто може досягнути! За пѣдоймы, хлопцѣ! розказувавъ Захаръ, и ѣдъ разу сотнѣ рукъ прѣймили ся за дѣло.

— Далѣ, дружною силою! крикнувъ Захаръ. Тягнѣть! тиснѣть!

Ухнувъ народъ зъ натуги, затрѣщали грубѣй пѣдоймы, але камѣнь и не похитнувъ ся.

— Ще разъ! дужше натискайте! — кричавъ Захаръ и самъ принявъ ся за ливу. Захитавъ ся величезный камѣнь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! закричавъ радѣсно народъ.

— Ще разъ напирайте, зъ всеи силы!

Ще разъ ухнувъ народъ — и разомъ звôльнѣло напружене шнурôвъ, величезный камѣнь рушивъ ся зъ свои посады и хвилю похитнувшись въ воздухъ, зъ страшнымъ глухимъ ломотомъ поваливъ ся до долу, поперекъ потока и тѣснины. Застогнала и затрясла ся тухольска долина ôдъ страшного удару, далеко перловыми каплями бризнула вода потока и радôснымъ, голоснымъ крикомъ наповнили воздухъ Тухольцѣ. Ворухнула ся въ своѣмъ таборѣ сонна монгольская сила, заверещали вартовѣ, загомонѣли начальники, забрязчала збруя, але за хвилю все утихло. Монголы надѣялись нападу и стояли готовѣ до обороны, але Тухольцѣ и не думали нападати на нихъ. Они зовсѣмъ иншій нападъ выконували.

Захаръ живо, мовъ молодець, оглянувъ положене обаленого камня. Камѣнь упавъ такъ добре, немовъ ôдъ вѣку сюда бувъ припасованый. Острыми кôнцями ôнъ позапинавъ ся за выступаючій роги обрывôвъ, творячихъ тѣснину, а цѣлою своею масою мостомъ лягъ поперекъ потока. Правда, воды потока ôнъ собою не загативъ, бо тота плыла глубшимъ корытомъ, — але ось уже тухольскій молодцѣ двигали на друкахъ великѣ плиты, а другѣ вычищували дно потока ôдъ намулу и круглого камѣня, щобъ зовсѣмъ цѣльно замурувати водѣ прохôдъ. А другѣ зновъ мурували зъ другого боку, поза каменемъ, въ тѣснинѣ, выводячи такимъ способомъ зъ найгрубшого камѣня стѣну зъ на якѣ два сяжнѣ за-грубшки ôдъ одной стѣны тѣснины до другои. Тота стѣна, а ще зъ величезнымъ Сторожемъ въ своѣй основѣ, могла безпечно оперти ся хочбы и найсильнѣйшому напорови воды.

— Живо, дѣти, живо! захоочувавъ Захаръ, стоячи надъ потокомъ и допомагаючи то своею радою то руками до работы. Затыкайте, замуруйте потôкъ, поки ще вода не прибула. Въ горахъ знать дощѣ впали великѣ, живо прибуде повѣнь, а тодѣ трудне бы було наше дѣло. А стѣну вывести треба рôвно зъ отсими обрывами за-ввышки, — побачимо, що вдѣе сила Джингисхана проти силы воды!

Робота йшла пудами. Живо потôкъ бувъ зовсѣмъ

замурованный. Гнѣвно закрутила ся виромъ на мѣсци спѣнена вода, мовь непонимаючи, по що се єѣ спиняють въ бѣгу. Люто плюснула филя за филю о величезный камѣнь, кинулась була пѣдгрызати спѣднѣ, на днѣ покладенѣ плиты, шукати мѣжъ ними проходу, але все було дармо, всюды камѣнь тай камѣнь, щѣльно стисненый и збитый въ одну могучу стѣну. Заклекотѣла вода. Порушила ся у всѣмъ своѣмъ ложищи — и стала, зачудувана, спокѣйна на видѣ, але зъ гнѣвомъ нуртуючимъ въ єи хрустальной глубинѣ. Мовь туръ, готуючись до нападу, стане и голову въ дѣль похилить и роги до землѣ згинає и стишитъ ся, щѣбъ опѣсля разомъ вырватись зъ того приниженого положеня и кинутись зъ цѣлою силою на противника, такъ и непривычна до путъ вода тухольского потока хвилю притишилась, немовь злѣнивѣла, задрѣмала въ плоскихъ своихъ берегахъ, а тымчасомъ набирала силы и смѣлости до нового, рѣшучого нападу, и тѣлько стиха перла собою о стѣну, немовь трѣбуючи своихъ плечей, чи не зможе ними ѣдсунути кинену вѣй такъ неспѣдѣвано запору. Але нѣ; запора стояла на мѣсци, зимна, гладка, горда въ своѣй неподвижности, непоборима. Пильнѣ руки Тухольцѣвѣ разъ-въ-разъ скрѣпляли єѣ, навалюючи камѣне на камѣне, плиты на плиты, споюючи ихъ липкою, непромокаючою глиною. Мовь нова, всемогучою волею здвигнена скала, такъ пѣднимала ся камѣнна гать все выше и выше пѣдъ руками Тухольцѣвѣ. Оружнѣ молодцѣ давно вже покинули свое становище въ долинѣ, лицемъ до монгольского табору, и промѣняли луки та топорѣ на друче и молотки до оббиваня камѣня. Радѣсно глядѣвѣ Захаръ на ихъ роботу и на ихъ дѣло, въ єго очахъ свѣтила ся певнѣсть побѣды.

А въ тѣмъ на сходѣ, надъ монгольскимъ таборомъ, кровавою луною розжеврѣли ся хмары. Свитало. Рожеве свѣтло облило высокѣй шпиль Зелеменя и сыпало ся искрами чимъ разъ низше. Далѣ хмары проступили ся, и звѣльна, мовь боязко, выкотило ся сонце на небо и глигнуло на кѣнчачихъ свою роботу Тухольцѣвѣ. По-

венъ щирои радости глянувъ Захаръ на сходъ и простягши руки, проговоривъ поднесенымъ голосомъ:

— Солнце, великій, прясный владарю свѣта! одвѣчный опѣкуне всѣхъ добрыхъ и чистыхъ душею! Зглянь ся на насъ! Бачь, мы нападеніи дикимъ ворогомъ, що понищивъ нашѣ хаты, зруйнувавъ нашъ край, порѣзавъ тысячѣ нашего народу. Въ твоѣмъ имени стали мы зъ нимъ до смертельного бою и твоимъ свѣтломъ клинемось, що не уступимо до послѣдней хвилѣ, до послѣднего оддыху нашего. Поможи намъ въ тѣмъ страшнѣмъ бою! Дай намъ твердѣсть и вмѣлѣсть и згоду! Дай намъ не злякати ся ихъ многоты и вѣрити въ свою силу! Дай намъ дружностью и згодою и розумомъ побѣдити нищителѣвъ! Солнце, я поклоняюсь тобѣ, якъ дѣды нашѣ тобѣ поклоняли ся, и молюсь до тебе всѣмъ сердцемъ: дай намъ побѣдити!

Онъ заговкѣ. Слова его горячі, могучі тремтѣли въ свѣжѣмъ раннѣмъ воздухѣ. Слухали ихъ не тѣлько Тухольцѣ. Слухали ихъ горы и подавали собѣ ихъ одгомонь одъ плаю до плаю. Слухала ихъ сперта филия потока и морь надумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся въ задъ.

VIII.

Поки бояринъ вернувъ ся зъ своего недалого посольства, Максимъ сидѣвъ въ его шатрѣ и прислухувавъ ся та думавъ, що ему робити. Коротка стрѣча зъ Мирославою була свѣтлою хвилею середъ пѣтмы его невольництва. Єи слова, єи поглядъ, дотыкъ єи рукъ и єи вѣсти, все то немовъ вырвало его зъ темного гробу, повернуло ему житѣ. Онъ чувъ, якъ вертала его давна смѣлѣсть и надѣя. Спокойно, але зъ ясными думками дожидавъ ся онъ боярина.

— Такъ ты ту? — скрикнувъ бояринъ, вступаючи въ наметъ. Бѣдный хлопче, дармо я старавъ ся о твое увѣльненѣ. Завзятый твоѣй старый! Хочь сивый, а дитина.

— А хибажь я не казавъ тобѣ, боярине, що дарме твое старане? — ѡдповѣвъ Максимъ. Ну, але щожь таке сказавъ мѡй батько?

— Казавъ, що будуть бити ся до послѣднего доху, тай годѣ! Або мы, каже, всѣ поляжемо, або вы.

— Мѡй батько не на вѣтеръ говоритъ, боярине. Онѣ звикъ добре передумати, вакимъ що говоритъ.

— Вже я то бачу, що онѣ хочъ потроха, а правду каже! сказавъ неохѡтно бояринѣ. Але що дѣяти? Все таки боротьба Тухольцѣвъ зъ Монголами — нерѡвна боротьба. Сила солону зломить, що кажи, то кажи!

— Ехъ, боярине! є способы и на силу! — ѡдказавъ Максимъ.

— Ну, ну, бачивъ я ихъ способы! Моя дочка, запалена голова — вы очарували єѣ, то певна рѣчь — навчила ихъ робити метавки. Будемъ ту мати градокъ камѣня завтра, але не дуже шкѡдливый градокъ, бо не умѣли добре выплести шнуровыхъ пружинѣ.

— А крѡмъ метавокъ, думаєшь, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. Впрочемъ недовго и ждати, рано побачимо. Тѡлько лихо мое зъ Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щобъ завтра рано вывести насъ ѡдти безъ бою и безъ страты часу. А ту Тухольцѣ уперли ся, мовъ цапы рогами. Але що менѣ зрѡбятъ? Якъ не можь, то не можь!

— Нѣ, боярине, такъ не кажи! Поки що, ты все таки въ монгольскихъ рукахъ такъ само, якъ я. Мушишь волити ихъ волю.

— Але щожь я имъ вдѣю?

— Я може мѡгбы тобѣ стати въ пригодѣ, боярине. Я вдячный тобѣ за твое нынѣшне милосерде надо мною. Коли хочешъ, то я послужу тобѣ нынѣ.

— Ты? менѣ? — скрикнувъ здивованный бояринѣ. Щожь ты можешъ зрѡбити для мене?

— Я знаю стежку зъ сеи кѡтловины, беспечну, а скрыту, о котрѡй не знає нѣкто въ Тухли окрѡмъ моего батька и мене. Стежки той не пильнують. Туды можна вывести ѡддѣль Монголѡвъ на верхъ и обсадити ними

вывѣзъ, а тодѣ легка рѣчь буде розвалити засѣки и выйти зъ сеи долины.

Бояринъ стоявъ, мовъ остовпѣлый передъ Максимомъ, ушамъ своимъ вѣры не нявъ. Невжежь се може бути? блиснуло въ его головѣ, и зновъ потемнѣло, и щось защемѣло въ его серци. Хоть и якъ до недавна онъ ворогувавъ на Максима, то все таки ему подобала ся его рицарска твердѣсть и незломнѣсть, тожь теперь, коли почувъ такі Максимові слова, ему здавало ся, що въ его серци рве ся щось глубоке и святе, рве ся послѣдне пасмо вѣры въ чеснѣсть и постѣйнѣсть людей.

— Хлопче, — скрикнувъ онъ, — що се ты говоришь? Ты мавбы хотѣти зробити щось подѣбного?

— А щожь, боярине, — сказавъ на-пѣвъ сумно, а на-пѣвъ насмѣшливо Максимъ, — самъ же ты сказавъ, що сила соломѣ ломить.

— Але ты, ты, що недавно ще присягавъ ся, що „волю, мовлявъ, умерти, нѣжь подати ся на зраду“?

— Що дѣяти, — сказавъ зновъ такъ само Максимъ, — якъ не можь додержати присяги, то не можь!

— И ты, зъ такою податливою натурою, смѣєшь думати, що моя дочка тебе буде любити? — скрикнувъ гнѣвно бояринъ.

— Боярине, — ѡдказавъ рѣзко Максимъ, — не згадуй про ню!

— А видишь, якъ тебе се вколело! — сказавъ бояринъ, — видно, що я правду кажу.

— Кто знає, боярине, кто знає! У насъ военный часъ, вѣйна учитъ всякой штуки. А що, якъ бы — —?

— Якъ бы що? Чомъ ты кажешь? — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣчого, нѣчого! Я тѣлько ще разъ пытаю ся тебе: чи пріймаєшь мое предложенє?

— Але чи на правду ты думаєшь вести Монголѣвъ проти своихъ Тухольцѣвъ?

— На правду, коли тѣлько буде можна...

— Якъ то, коли буде можна? То значитъ, коли стежка не буде пильнована?

— Нѣ. Я за те ручу, що стежка не буде пильно-

вана и що пройдемъ нею въ бѣлый день незамѣченъ, коли тѣлько не буде якои другои перешкоды.

— А якажъ бы могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли такъ, то нѣчого и пеняти довго. Ходѣмъ до Бурунды!

— Иди самъ, боярине, и скажи ему, що я отсе тобѣ сказавъ. Про можливу перешкоду не потребуешь згадувати, бо я ще разъ ручу тобѣ, що анѣ Тухольцѣ, анѣ нѣякіи другіи збройніи люде намъ не перешкодятъ, а инші перешкоды чей не злякаютьъ вашихъ смѣльчакѣвъ.

— Нехай и такъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— И проси его, щобъ велѣвъ розковати мене, бо въ тыхъ ланцухахъ годѣ менѣ буде.

— Се розумѣе ся само собою! сказавъ бояринъ и пошовъ, всяко мѣркуючи по дорозѣ.

Якіи тревожніи, якіи страшніи, пекольніи хвилѣ перебувавъ Максимъ за той часъ, поки бояринъ пошовъ звѣщати Бурунду о его намѣрѣ. Схопивши голову въ руки, сидѣвъ онъ въ страшнѣй непевности, ловивъ ухомъ всякій найлекшій шелестъ, немовъ ждавъ приходу когось найдорожшого его серцю. Онъ тремтѣвъ весь, немовъ въ лихорадцѣ, и сѣкъ зубами, мовъ на морозѣ. Але хвилѣ текли такъ тихо, спокѣйно, лѣниво и кожда зъ нихъ мовъ острыми кѣгтями медвежими впивала ся въ его серце. А коли такъ не стане ся, якъ казала Мирослава, и бояринъ почне налягати, щобъ сповнявъ свою обѣцянку? Ну, звѣсна рѣчь, смерти ему не уйти, на смерть онъ готовъ одъ давна, — але умирати, не додержавши слова чоловѣкови, котрый на те слово поклавъ ся, котрого будучнѣсть, може и жите лежитъ на томъ словѣ, — умирати зрадникомъ хочѣбы тѣлько въ очехъ зрадника — се страшно, се мука, се гѣрше самои смерти. Але и сама смерть була ему теперъ, посля звиданя зъ Мирославою, далеко страшнѣйша, далеко ненависнѣйша, нѣжъ передъ годиною, нѣжъ тодѣ, коли онъ сидѣвъ середъ улицѣ и недвижно глядѣвъ на пожаръ рѣднои хаты, дусячи ся дымомъ того пожару... Але що се такого? Въ той хвили вадрожала земля, и страшенный

лоскѣтъ потрясъ воздухомъ. Гамѣръ знявъ ся въ таборѣ, крикъ, брякъ оружя — що се такого стало ся? Максимъ зѣрвавъ ся на рѣвнѣи нѣги и сплеснувъ въ долонѣ, ажъ забрызчали его пута. Радѣсть, радѣсть! Се Тухольцѣ працюють! Се они будують тоту заваду, котра спинить Монголѣвъ, не дасть ему бути зрадникомъ! Теперъ ему можна и умерти спокѣйно, бо ѣнѣ навѣтъ ворогови не зломить своего слова! Серце его билось живо, голосно, — ѣнѣ не мѣгъ высидѣти на мѣсци, але почавъ ходити по наметѣ. Гамѣръ въ таборѣ почавъ стихати, и въ тѣи хрили вѣгъ бояринѣ до намету. Лице его яснѣло радѣстю и вдоволенѣмъ.

— Хлопче, — сказавъ ѣнѣ живо, — дуже въ пору прѣйшло твое предложенѣ! Оно уратувало мене зъ великои бѣды. Ты чувъ той гукъ? Хитрѣ твои Тухольцѣ: роблять засѣвки и позадъ насъ. Живо ходи до начальника, ѣнѣ уже збирае ѣддѣль, що мае йти зъ тобою! Намъ треба швидко выдѣбути ся ѣдси, — ту небезпечно!

Мовъ острѣи ножѣ вразили въ сердце Максима тѣи слова. Будь, що будь, а ему треба було припѣзнити походъ ажъ до той хвилѣ, коли ѣнѣ стане ся неможливымъ.

— А се ѣдъ коли, боярине, вы почали лякати ся хлопскихъ засѣкѣвъ? Я не думаю, щобъ такъ нагло яке небезпеченство грозило Монголамъ. Нехай собѣ бавлять ся засѣсками, — живо мы зженемъ ихъ зъ нихъ. А квапитись намъ нѣщо, бо и такъ, бачишь, ще не розвиднѣло ся. А поки зовсѣмъ не видно ся, поти и выходу, про котрый кажу, не найдемъ.

— Але щожъ се за выхѣдъ такѣи, що тѣлько въ день можна его найти?

— Слухай, боярине, що за выхѣдъ. Въ нашѣмъ огородѣ, въ ѣднѣмъ мѣсци пѣдъ верствою землѣ, лежитъ велика плыта. Треба вынайти се мѣсце, ѣдкопати и ѣдвалити плыту, а тодѣ вѣйдемо до тѣсного, помѣжъ скалы пѣдземнѣи проробленого хѣдника, котрый выведе насъ ажъ на гору, просто на ясну поляну, тамъ, де ты недавно бачивъ батька мого.

— Ну, чоужъ ты чекати? Ходѣмъ заразъ и шукаймо! скрикнувъ бояринѣ.

— Добре ты говоришь, боярине, только одно забудь, что село сгорело, избы и избытки наши сгорели, знак, который означавъ те мѣсте, также сгорѣвъ, такъ что на-потемки я нѣякимъ свѣтомъ не найду его. Тай же разъ скажу, чего квапяти ся, коли хѳдъ нашъ безпечный и середъ бѣлого дня?

— Га, нехай бѳде и по твоему, — сказавъ въ кѳнци бояринъ. Иду звѣстити се Бурундѣ, и сейчасъ пришлю такихъ, что розкуютъ тебе. Только, небоже, ты все таки останешъ ся пѳдъ вартою, бо, скажу тебѣ правду, анѣ Бурунда анѣ я не довѣряемо тебѣ, и скоро бы показало ся, что ты зводишь насъ, то бѳдь певный, что смерти не минешъ.

— Я се давно знаю, боярине! — сказавъ безпечно Максимъ.

Зновъ выйшовъ бояринъ, и швидко опѳсля вѳйшли два монгольскѣ ковалѣ, котрѣ розкували Максима и зняли зъ него тяжкѣ ланцухи. Мовъ на свѣтъ народивъ ся, такимъ легкимъ почувъ себе Максимъ, позбувшихъ тыхъ зельзныхъ тягарѳвъ, что близько добу втискали ся ему не только въ тѣло, але немовбы ажъ въ душу. Зъ легкимъ сердцемъ и повный надѣѣ онъ пѳшовъ пѳдъ проводомъ Монголѳвъ передъ наметъ Бурунды. Бурунда змѣривъ его ѳдъ нѳгъ до головы своими грѳзными, дикими очима, и сказавъ черезъ товмача, котру то услугу сповнявъ для обохъ Тугаръ Вовкъ:

— Рабе, — сказавъ Бурунда, — я чувъ, что ты знаешъ выхѳдъ изъ сей долины?

— Знаю, — ѳдказавъ Максимъ.

— И готовъ показати его намъ?

— Готовъ.

— Якои платы за те надѣшъ ся?

— Нѣякои.

— Для чогожь се робишь?

— Зъ доброй волѣ.

— Де е сей выхѳдъ?

— Въ городѣ моего батька.

— Можешъ заразъ найти его?

— Не можу. Все тамъ погорѣло, а выхòдъ грубо прикопаний землею. Коли розвиднить ся, — найду.

— Отсежь розвиднюєсь. Иди и шукай! И слухай, що тобѣ скажу. Коли правду говоришь, коли найдешь выхòдъ, то будешь свободный, ще й дары одержишь. Колижь манишь насъ пустыми словами, то згинешь въ страшныхъ мукахъ.

— Покладаюсь на слово твое, великій бегадире, — сказавъ Максимъ, — покладайсь и ты на мое слово!

— Идижь и шукай выходу. Осъ тобѣ помòчь! Я самъ иду зъ тобою.

Якъ повòльно, оглядно йшовъ Максимъ! Якъ старанно обзиравъ каждый куточокъ, каждый камѣнчикъ, немовъ стараючись прикликати собѣ въ тямку положене мѣсцевости, змѣнене вчерашнымъ пожаромъ. Хочь до огороду его батька було ще далеко, то онъ кòлька разòвъ зупинявъ ся, прилягавъ до землѣ, стукавъ, шпортавъ, а все позиравъ ся напередъ себе, идъ потокови, ôдки мала прійти для него помòчь. Слимаковымъ ходомъ поступавъ ôддѣль напередъ, — вже Бурунда почавъ нетерпяти ся.

— Не гнѣвай ся, великій бегадире, — сказавъ Максимъ. Вчерашный пожаръ загладивъ всѣ слѣды людского жита на тòй долинь. Годѣ менѣ ôдъ разу розпòзнати ся. Отъ заразъ и будемо на обòйстю мого батька.

Цѣкавымъ окомъ зирнувъ Максимъ на потòкъ. Господи, Тобѣ слава! Береги вже повнѣсѣнькѣ — ще хвиля, а вода розòлле ся по долинь! Ба, понизше села, при тѣснинѣ, вже виднѣли ся широкѣ рѣчки и ставки, червонѣ якъ кровь ôдъ червоности сходячого сонця! Теперь, значить ся, можна! Швидко попровадивъ Максимъ Монголòвъ на батькòвъ огородъ, швидко вынайшовъ мѣсце, де земля глухо стугонѣла, а дрожацѣй зъ нетерпячки Бурунда крикнувъ Монголамъ, щòбъ копали. Ажь теперь онъ глипнувъ кругомъ и побачивъ розливаючу ся по рòвнинѣ воду.

— Га, а се що? — скрикнувъ онъ, знятый якоюсь невыяснимою тревогою.

Тугарь Вовкъ и собѣжъ затремтѣвъ. Тѣлько Максимъ стоявъ спокѣйный, безпечный.

— Нѣчого, бегадире! Сеи noci впали дощѣ въ горахъ, а по кождѣй зливѣ нашъ потѣкъ выливае. Але се нѣчого, сюды не доходитъ вода нѣколи.

— А, такъ, — сказавъ Бурунда, перемагаючи въ собѣ тревогу. — Ну, коли такъ, то копайте далѣ!

Але Максимъ казавъ неправду. Вода розливалася чимъ разъ ширше по рѣвнинѣ, и тѣлько несвѣдущі та залякані Монголы не могли порозумѣти, що се не повѣнь, що вода въ потоцѣ зовсѣмъ чиста, що не тече напередъ, не шумить, тѣлько дуеся въ гору и розливаеся зъ берегѣвъ.

Мѣжъ тымъ копане ишло поволи, хочъ Монголы трудилися зъ всеи силы. Ажъ и справдѣ рыскалѣ задунѣли о щось тверде. Плыта! Але плыта показалася широка, ширша, нѣжъ выкопана Монголами яма. Приходилось роскопувати яму ширше, щобъ выняти єѣ, або розбивати плыту. Максимъ тревожными очима слѣдивъ зрѣсть воды. Цѣла часть долины понижь села була вже залита. Валомъ котилася вода горѣ долиною, якъ разъ въ противнѣмъ напрямѣ ѡдъ того, въ якѣмъ плыла ѡдъ вѣку. Ажъ осъ въ монгольскѣмъ таборѣ роздалися страшнѣ крики. Вода выступила зъ берегѣвъ и тысячными потоками розливалася по таборѣ.

— Рабе, що се значитъся? — скрикнувъ на Максима Бурунда.

— Щожъ, бегадире, — ѡдказавъ Максимъ, — видно велика туча впала въ горахъ, нашъ потѣчокъ дужше выливае, нѣжъ звычайно. Але не вжежъ вамъ боятися воды, сягаючи по кѣстки? Розбивайте плыту! — скрикнувъ ѡнъ до Монголѣвъ, нехай побачить великѣй бегадиръ, що я не ѡманювавъ єго!

Загримали монгольскѣ топоры о плыту, але плыта була груба и мѣцна, годѣ було єѣ розбити.

— Гримайте лѣише! — кричавъ Бурунда, не можучи вже теперъ опанувати своєи тревоги на видъ той воды, що заливала одностайнымъ озеромъ велику часть тухольскои долины и валомъ котилася прямо до нихъ.

Але плыта була тухольскои вдачѣ и опирала ся до послѣдной змоги. Ажъ ось она пукла; ще оденъ дружный ударъ, и она розбита на куснѣ впала до долу, а разомъ зъ нею впали и стоячїи на нѣй Монголы. Темне гирло пѣдземного хѣдника показало ся очамъ згромадженыхъ.

— Видишь, бегадире! сказавъ Максимъ, — скажи самъ, чи обманивъ я тебе?

Але Бурунда якось не радувавъ ся ѣдкрытымъ хѣдникомъ. Валомъ надѣгла вода и заплюскотѣла при ногахъ Монголѣвъ. Ще хвиля, и зъ веселымъ плюско-томъ полила ся вода въ новоѣдкрыту яму.

— Спинѣтъ воду, спинѣтъ воду! — кричавъ Бурунда, и кинулись Монголы гатити воду докола ямы. Але и се вже було запѣзно. Вода покрыла землю, глина розмякла и розливала ся болотомъ въ рукахъ Монголѣвъ — така гать не могла спинити воды, котра чимъ разъ сильнѣйше, зъ всѣхъ бѣкѣвъ валилась въ яму, довго плюскотѣла и щезала въ нѣй, поки въ кѣнци не наповнила еѣ зовсѣмъ. Мовъ остовпѣлїи стояли Монголы надъ ямою и дивили ся, якъ вода заливала послѣднїи ихъ выхѣдъ зъ долины.

— Рабе! — сказавъ Бурунда до Максима, — чи се твоѣй выхѣдъ?

— Бегадире, — чи можужь я розказувати водамъ? — ѣдповѣвъ Максимъ.

Бурунда нѣчого не ѣдказавъ, а тѣлько дививъ ся кругомъ на воду, що чимъ разъ грубшою верствою покрывала долину. Вже гладкимъ зеркаломъ искрила ся вода по цѣлой долинѣ, тѣлько де-де вызирали, мовъ невеличкїи островы, кусники сухой землѣ. Въ монгольскѣмъ таборѣ бувъ крикъ и замѣшане, хочъ вода ледво де кѣстокъ ще доходила Монголамъ.

— Бегадире, — сказавъ Максимъ до Бурунды, бачучи, що той забирае ся вертати до своего намету, — пригадую тобѣ твоє слово. Ты сказавъ, що якъ покажу тобѣ выхѣдъ, буду вѣльный. Я показавъ тобѣ выхѣдъ.

— И выхѣдъ обманивъ мене. Тодѣ будешь вѣльный, якъ усѣ выйдемо зъ сеи долины, не борше!

И Бурунда пѣшовъ, робити порядокъ у своѣмъ

змѣшаномъ войску, а за нимъ пошла и его дружина. Монгольске войско стояло довгими рядами, по кѣстки въ водѣ, сумне, безрадне. Хочъ и якъ плитка була вода, але тотъ ѿ маса, що вкрыла вже всю долину, гладка, прозѣрчаста, мовъ блискуче розтоплене скло, и той водопадъ, що мовъ свѣтляный стовпъ стоявъ надъ водяною площею и разъ-въ-разъ доливавъ до неѿ новой воды, — отъ що лякало Монголѣвъ. Але годъ було стояти! Сама тревога, самъ видъ грозячого небезпеченства побуджували тыхъ людей до якогось дѣла, хочѣбы и безплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрѣбувати щастя, бо инакше — Бурунда чувъ се добре — вся тотъ маса Монголѣвъ поде въ роствчъ, розбѣгне се гнана влаеною тревогою. Бурунда велѣвъ затымъ цѣлому войску зѣбрати се до купы, збити се въ тѣсну масу.

— Що вы, мужѣ чи коты, що такъ боите се тыхъ кѣлькохъ крапель воды? Чи такѣжъ то рѣвки перебували мы? Що сей потѣкъ проти Яика и Волги и Дону и Днѣпра? Не бѣйте се, вода по кѣстки не здужае затопити васъ! Далѣ до вывозу! Нагрѣнмо всѣ збитою маею! Не дѣймо на страты! Побѣда мусить бути наша!

Такъ кричавъ Бурунда и пошовъ передомъ. Двигнулася за нимъ монгольска сила, бродячи въ водѣ зъ страшнымъ плюскотомъ, ѣдъ котрого лунали горы и стогнали лѣсы. Але на сто крокѣвъ ѣдъ вывозу стрѣнувъ ихъ убѣйчѣй градъ камѣня, киданого метавками. Великѣ камѣни кругляки, щербате кремѣне и рѣчный пѣщаникъ, усе то валило се въ збиту громаду Монголѣвъ, друхотало кости, розбивало головы. Кровю зачервѣла се вода поде ихъ ногами. Не зважаючи на крикъ Бурунды, войско розскочило се, наибѣльша частина подала се въ задъ, тамъ де не могло досягнути камѣне. Вкѣнци и самъ Бурунда зъ прочою частиною своихъ найсмѣлѣйшихъ Туркоманѣвъ мусѣвъ ѣдступити, бо градъ камѣня чимъ далѣ, стававъ дужшѣй, а монгольскѣ стрѣлы не робили Тухольцямъ нѣякои шкоды. Тугаръ Вовкъ зирнувъ пильно на ворожѣ становища и побачивъ, що при наибѣльшѣй метавцѣ, котра слала ненастанно то тяжкѣ брылы то цѣлѣ кѣрцѣ дробного ка-

мѣня на Монголѣвъ, стояла его донька Мирослава середѣ кѣлькохъ вѣковыхъ уже Тухольцѣвъ а заправляла всѣми рухами страшной машины. Максимъ давно вже побачивъ еѣ и не зводивъ зъ неѣ очей. Якъ радъ бы бувъ онъ теперь стояти коло неѣ и слухати еѣ смѣлыхъ, розумныхъ розказѣвъ и поражати ворога по еѣ показу! Та ба, не такъ ему судило ся! Осъ онъ стоитъ самъ середѣ тыхъ ворогѣвъ, правда, безъоружный, невольникъ, але все таки нещасливый, и бажае, щѣбъ хоть камѣнь, еѣ рукою киненый, закѣнчивъ его жите и его муку.

Тугаръ Вовкъ сѣпнувъ его за рукавъ.

— Годѣ тамъ вдивляти ся, хлопче, — сказавъ онъ. Здурѣла моя донька, та онъ щѣ виробляе. Але намъ все таки круто приходитъ ся. Чи у васъ такѣ повенѣ часто бувають?

— Такѣ? Нѣколи.

— Якъ то? Нѣколи?

— А такъ, бо се и не повѣнь. Видишь прецѣнь, щѣ вода чиста.

— Не повѣнь? А щѣжъ?

— Хибажъ ты ще не догадавъ ся, боярине? Тухольцѣ загатили потѣкъ, щѣбъ залляти водою долину.

— Загатили! скрикнувъ бояринъ. Значить ся....

— Значить ся, вода буде разъ-вѣ-разъ бѣльшати, поки....

— Поки щѣ?

— Поки всѣхъ насъ не затопить. Отъ щѣ!

Бояринъ кулакомъ ударивъ себе въ голову.

— И ты се знавъ напередъ?

— Знавъ, ѣдъ твоѣи доньки. Се, боярине, мѣй батько такѣ придумавъ.

— О, прокляте! И чомужъ ты менѣ сего не сказавъ бѣрше?

— На щѣ?

— Мы булюбъ хочъ оба спасли ся.

— На се ще маемо часъ, — сказавъ спокѣйно Максимъ. Тѣлько держѣмъ ся разомъ, и колибъ щѣ до чого, не дай мене, боярине, безъоружного скривдити.

— Се розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — тѣлько щожъ намъ робити?

— Поки що, нема ще страху, — ѡдказавъ Максимъ. Потѣкъ малый а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго такъ буде. Може черезъ пѣвъ години прибуде зъ гѣръ правдива повѣнь и живо наповнить цѣлу долину. До вечера вже буде по цѣлѣй долинѣ воды выше, нѣжь найвысшій хлопъ. А намъ конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголы живѣ будуть, то певно не выпустять насъ живыхъ изъ своихъ рукъ.

— Але до того часу они можуть насъ розсѣчи.

— Не бѣй ся, боярине. Чоловѣкъ въ небезпеченьствѣ дуже смиренный, дбае о себе, а не о смерть другого. Стараймосъ тѣлько вынайти для себе безпечне мѣсце, де бы насъ вода не затопила, якъ повѣнь прибуде.

За часъ той розмовы мѣжь бояриномъ а Максимомъ Монголы зовсѣмъ уже ѡдступили ѡдъ берега и стояли середъ воды, не знаючи, що дѣяти. Вода сягала вже до колѣнъ. Бурунда люто глядѣвъ на того неспѣваного ворога, котрый не лякавъ ся его гнѣвного голосу, анѣ его богатырской руки. Онъ копавъ его ногами, плювавъ на него, ганьбивъ его найзгѣрднѣйшими словами, але ворогъ тихо, спокѣйно хлюпотѣвъ по долинѣ, филиювавъ легенько и рѣсъ и рѣсъ чимъ разъ выше. Вже сягавъ Монголамъ до колѣнъ, утруднювавъ имъ хѣдъ, ѡдбиравъ охоту до бою, ослаблювавъ войскову карнѣсть. Що се все мало значити ся? Не вжежь вода довго буде ще змагати ся? Коли дѣйде до пояса, то тодѣ всякій рухъ буде утруднений и Тухольцѣ своимъ камѣнемъ повистрѣлюють ихъ, мовъ качокъ! Але вода ще була чиста, ясна; тѣлько тамъ, куды йшли Монголы, стояли широкѣ болотяні калужѣ.

Тугаръ Вовкъ приблизивъ ся до Бурунды.

— Великій бегадире, — сказавъ онъ, — мы въ великѣмъ небезпеченьствѣ.

— Чому? — спытавъ грѣзно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо вороги нашѣ за-

гатили потѣкъ, щобъ затопити въ тѣй долині всю силу монгольску.

— Га! — скрикнувъ Бурунда, — и ты се, рабе поганый, смѣешь менѣ говорити, коли самъ запровадивъ насъ въ сесю западню?

— Зважай, великій бегадире, що я не мѣгъ для зрады запровадити васъ сюда, бо що вамъ грозить, те грозить и менѣ.

— О, я знаю тебе! Ты-жь и сеи noci ходивъ до нихъ, торгувати ся за згубу Монголѣвъ.

— Коли-бъ я въ тѣй цѣли ходивъ, то чи думаешь, бегадире, що знаючи згубу Монголѣвъ, я бувбы вертавъ ся гинути разомъ зъ ними?

Успокоивъ ся троха Бурунда.

— Щожъ намъ дѣяти? — спытавъ онъ — не вжежь таки такъ гинути?

— Нѣ, намъ треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодѣ прійде зъ гѣръ правдива повѣнь, котра швидко наповнить сесю долину. Проти неи передовсѣмъ треба боротись намъ.

— Але якъ?

— Вели своєму войску, поки вода прозѣрчаста, збирати зъ дна камѣне и класти на купу, високо, понадъ поверхнѣсть воды. Стоячи на нѣй, мы зможемо оборонити ся й ѣдъ слабшого ворога — Тухольцѣвъ.

Не роздумуючи довго, выдавъ Бурунда вѣйску наказъ, збирати камѣне и класти на купы, кождый ѣддѣль для себе. Той наказъ, не грозачій нѣякимъ небезпеченствомъ, подобавъ ся Монголамъ, а надѣя, стояти на сухѣмъ и не лазити повышь колѣнъ въ водѣ, додала имъ духа. Зъ радѣснымъ крикомъ они кинулись въ розбрѣдъ по долині, збираючи камѣне и стягаючи его на купы. Тухольцѣ стояли на своихъ стѣнахъ кругъ озера и реготались, глядячи на ихъ роботу.

— Сюда, сюда! — кликали они Монголѣвъ. У насъ камѣня доста, всѣхъ васъ обдѣлимо!

Але коли деякѣ Монголы надто приближали ся до ихъ становищъ, сейчасъ скрипѣла машина и жужмомъ

летѣло камѣне на несчастныхъ, котрѣ въ глубокѣй водѣ бродячи, ховзали ся, мордували ся, а втѣкати не могли. Хотя-нехотя мусѣли теперь Монголы держати ся на срединѣ долины, зъ далека ѡдѣ тухольскихъ метавокъ. Бурунда трохи не сказивъ ся въ своѣй немочи, видячи тоту гордѣсть, чуючи тотѣ насмѣшки Тухольцѣвъ.

— Нѣ, се не може бути! — скрикнувъ ѡнъ. — Гей, до мене, мои вѣрнѣ Туркоманы!

Найсмѣлѣйшій ѡддѣлъ монгольского войска зѡбравъ ся кругъ него, хлопы, якъ дубѣе, якъ тигры степовѣ, въ котрыхъ шкѡры були поубиранѣ. Ѣнъ попровадивъ ихъ проти одного тухольского становища, высуненого напередѣ, самотного, на острѣмѣ, щербатѣмѣ обрывѣ. Невеличка купка Тухольцѣвъ стояла тамъ коло новой метавки.

— Затрѣвными стрѣлами на нихъ! — крикнувъ Бурунда, и мовъ шершенѣ засвистѣли стрѣлы въ воздухѣ. Зойкнули пораненѣ Тухольцѣ и змѣшали ся, а Монголы зъ радѣснымъ крикомъ поступали напередѣ.

— Не давайте имъ громадити ся! — кричавъ Бурунда, — не давайте имъ кидати на насъ камѣне! Тутъ можемо укрѣпити ся.

И ѡнъ подѣливъ своѣй ѡдрядѣ на двѣ половинѣ: одна мала ненастанно стрѣляти на вороже становище, а друга громадити на купу камѣне для охороны ѡдѣ воды. Тугаръ Вовкъ и Максимъ, котрыхъ Бурунда неѡдлучно провадивъ зъ собою, такожь прикладали рукъ до работы, зносили камѣне и скидали єго на купу. Але работа тота ставала чимъ разъ труднѣйшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати камѣня, а купа ще не досягала до поверхности воды. Бурунда командувавъ надъ стрѣляющими. Уже десять Тухольцѣвъ було раненыхъ; они конали ѡдѣ страшной гадячої отруты, котра дѣсталась имъ въ кровь — на тѣ раны дармѣ були всѣ лѣки Захара Беркута.

— Покиньте, дѣти, се становище! — сказавъ Захаръ. Нехай ѡнъ стоить собѣ ту передѣ стрѣмкою стѣною! Выратуватись туды не зможе, а ще до того маючи воду пѡдъ ногами!

Тухольцѣ опустили становище. Втѣшно бродили Монголы по водѣ, зносячи камѣне на купу. Въ кѣнци камѣня зовсѣмъ не стало.

— Годѣ вамъ, хлопцѣ, таскати камѣне, — сказавъ до своихъ воякѣвъ Бурунда. Стрѣльцѣ зъ луками, ставайте на купу и стрѣляйте на тыхъ хлопѣвъ! Прочіи за мною! Мусимо здобути се становище! Выдрапати ся горѣ сею стѣнею, хочъ нехай ту и небо валить ся! Вы, рабы, такожь зѣ мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказавъ Максимъ черезъ уста Тугара Вовка, — туды дарма намъ дерти ся, туды нема стежки въ гору.

— Мусить бути! — скрикнувъ Бурунда и кинувъ ся въ воду, а за нимъ его Туркоманы. Грунтъ въ тѣмъ мѣци бувъ нерѣвный. Монголы ховзали ся, падали, — вода, рушана легкимъ вѣтромъ, билась сильными флями о стрѣмкѣ скалы и утруднювала имъ дорогу. Хочъ ѣдъ монгольскаго становища до берега було не дальше, якъ двѣста крокѣвъ, всежь таки они майже пѣвъ години потребували, щѣбъ дѣйти туды. Тѣлькожь пѣдъ самою скалою вода була ще глубша, майже по пахи, а стежки горѣ скалою не було нѣякои. За те зъ сусѣдныхъ становищъ тухольскихъ летѣло камѣне на смѣльчакѣвъ, и хочъ бѣльша его частина даремно гримала о скалу або падала въ воду, то всежь становище Бурунды въ тѣмъ мѣци було дуже невыгѣдне и некорыстне.

— Може твои молодцѣ умѣють добре лазити, — кепкувавъ ся Максимъ, — туды горѣ сею стѣною можна выдрапати ся на верхъ.

Але нѣкотрый изъ Туркоманѣвъ-степовикѣвъ не умѣвъ драпати ся горѣ стрѣмкими камяными стѣнами.

— Коли такъ, — сказавъ Максимъ, — то позволь, бегадире, менѣ першому вылѣзти и показати вамъ дорогу!

Але Бурунда вже и не слухавъ тыхъ слѣвъ, щѣ иншого надумуючи. Онъ зновъ роздѣливъ свою дружину на двоѣ: одну часть лишивъ на здобутѣмъ становищи, за захистомъ выстаючого скальнаго ребра, а зъ другою часткою, пѣдъ проводомъ Максима и Тугара Вовка, пѣшовъ дальше, шукати корыснѣйшого мѣця. Але скоро

тільки купа ихъ, по поясъ бредучи въ водѣ, выхилила ся зъ за хоронячого приберѣжка, коли разомъ зъ горы, зъ тухольскихъ машинъ, посыпало ся на нихъ камѣне. Майже половина цѣлои громадки одъ разу полягла головами, — решта мусѣла вертати ся!

— Ходѣмъ на своє безпечне становище, бегадире, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Чи чуєшь, якій шумъ и крикъ по долині — мабуть повѣнь зближає ся!

Бояринъ правду сказавъ. Страшный шумъ водопаду, одъ котрого ажъ земля двиготѣла, звѣщавъ, що вода прибула велика. Каламутнымъ валомъ котили ся одъ водопаду величезнїй филѣ; цѣла поверхнѣсть широкого озера збентежилась, покрывлась пѣною. Замѣсть чистого спокѣйного зеркала бушували теперъ лютї воды, крутили ся зъ шипотомъ виры, гойдало ся и бѣло ся въ камяныхъ берегахъ розбурхане море. Страшно було глянути теперъ по долині! Ту и тамъ, мовъ чорнї островы, виднѣли ся зъ воды купы Монголѣвъ. Анѣ слѣду якого небудь вѣйскового порядку не було вже мѣжъ ними. Мовъ полова, розсѣяна зъ купы буйнымъ вѣтромъ, такъ розсѣялась ихъ сила по долині, борючись зъ филями, десь кудысь зъ трудомъ прямуючи, кричачи и проклинаячи. Нѣкто нѣкого не слухавъ, нѣ о кого не дбавъ. Однї стояли на нагромадженихъ купкахъ камѣня, щасливї, що хочъ на хвилю були забезпеченї одъ напору воды. Другї тонули въ водѣ по пахи, по шїю, пѣдпираючись на свои списы або махаючи въ гору своїми луками. Але бѣльша часть покидала луки, котрї мовъ солома крутили ся въ вирахъ. Деякї скидали зъ себе кожухи и пускали ихъ зъ водою, хочъ самї сѣкли зубами зъ зимна, бажаючи тѣлько улєкшити себе якъ небудь. Котрї були низшого росту, чѣпали ся високихъ и валили ихъ зъ нѣгъ, разомъ зъ ними ще въ водѣ шемечучись. Деякї пускали ся въ плавъ, хочъ самї не знали, куды и за чимъ плыти, такъ якъ опоры не було нѣде нѣякои. Купы камѣня, накиданї середъ поля въ послѣднѣй хвили, могли помѣстити на собѣ тѣлько невелике число щасливцѣвъ, и тї були предметомъ смертельнои зависти, безумныхъ проклять у пото-

паючихъ. Кругъ каждой купы товпились ихъ тысячѣ, скаженныхъ, ревучихъ, домагаючись и собѣ стояти на безпечнѣмъ мѣсци. Дармо стоячій на камѣню толкували имъ, що купа не може всѣхъ помѣстити, що комусь же треба гинути — нѣкто не хотѣвъ гинути, всѣ дерли ся на камѣне. Стоячій на купахъ мусѣли боронити ся ѡдъ того напору, не хочачи самій гинути. Загримали молоты и топоры монгольскій о руки и черепы самыхъ-же Монголѣвъ. Братъ не знавъ брата въ тѣй страшнѣй хвили близькой смерти; товаришь мордувавъ товариша зъ бѣольшою лютостю, нѣжъ мордувавѣбы ворога. Тѣ зъ потопаючихъ, що стояли зъ заду, бѣлизше неохибной смерти, тисли ся напередъ; тѣ, що стояли при самыхъ купахъ, выставленій на удары своихъ товаришѣвъ, зъ зойкомъ перлї ся зъ задъ; середнї ревѣли зъ болю и тревоги, стисненї зъ всѣхъ бѣкѣвъ, вдавливанї и задными и передными въ воду. Деякї, вже тонучи, хапали ся ще пѣдъ водою за навалене въ купы камѣне и своими судорожными рухами выдвигали єго зъ мѣсця. Пять купъ завалило ся, и всѣ стоячї на нихъ попадали въ воду, зрѣвнали ся зъ тыми, ѡдъ котрыхъ боронили ся. А тѣ зновъ, нещаснї, безумнї зъ смѣртельной тревоги, за кождымъ разомъ пѣднимали радѣсный крикъ, коли нова купа розвалювалася и новї жертвы падали въ пащу страшному, безжалѣсному ворогови. Деякї попадали въ правдиву манїю убиваня та нищеня. Отъ оденъ, ростомъ высокїй, зъ посинѣлымъ лицемъ, зъ затиснутыми зубами и покусаными до крови губами на-ослѣпъ валить своимъ топоромъ по головахъ своихъ товаришѣвъ, котрый тѣлько пѣдпаде ся єму пѣдъ руки, а коли нѣкто не пѣдпаде ся, валить по кровавыхъ, клекочучихъ и пырсаючихъ филиахъ; другїй, регочучись судорожно, спыхає въ воду тыхъ, кому удалось стати на якѣмъ пѣдвысшеню, на камени, на трупѣ товариша; третїй рычитъ, мовъ вѣлъ, и гримає зъ заду потопаючихъ въ плечѣ, мовъ рогами; иншїй, закленувши руки надъ головою, ридає, мовъ дитина; деякї, нѣчого не бачучи, окрѣмъ приближаючої ся смерти, вдирають ся на головы своимъ товаришамъ, чѣпають ся ихъ волося, пригина-

ютъ ихъ до долу и тонуть разомъ зъ ними. Мовъ рыбы на терлѣ, сперши ся въ тѣснѣмъ шипотѣ, тиснуть ся, плюскочуть, выставляють головы зъ воды, то зновъ тонуть, каламутять воду и хапають рознятыми ротами воздухъ, — такъ и тутъ, середъ великого, каламутного, розбентеженого озера, кишѣли, мордували ся, тонули, то зновъ на хвилю выхапувались зъ воды, махали руками та головами, и зновъ тонули и гибли сотки и тысячѣ Монголѣвъ. Образъ правдиво пекольный. Нѣмо, недвижно, мовъ деревянѣ стовпы, стояли на берегахъ Тухольцѣ; навѣтъ найзавзятѣйшѣ не могли безъ дрожѣ, безъ зойку, безъ слѣзъ глядѣти на тоту громадну загибель людей.

Мовъ остовпѣлый глядѣвъ на сесю страшну картину Бурунда-бегадирѣ. Хочь ему самому грозило не менше небезпеченство, хочь вода у его людей сягала вже по пахи а быстрѣ течѣтъ, що потворили ся въ водѣ, валили ихъ зъ нѣгъ и нагадували имъ наглу потребу повороту на свое безпечне становище, — то прецѣнь довгу хвилю Бурунда стоявъ на мѣсци, рвучи собѣ волосе и выдаючи зъ горла страшнѣ, беззвязнѣ звуки на видѣ загибели своего войска. Нѣкто не смѣвъ сказати до него слово въ тѣй страшнѣй хвили: всѣ стояли кругъ него, тремтячи, борыкаючись зъ перемагаючою ихъ водою.

— Ходѣмъ! — сказавъ въ кѣнци Бурунда, и они почали прямувати до той купы камѣня, котру выставили Туркоманы проти здобутого тухольского становища. Тай пора була! Вода змагала ся чимъ разъ дужше. Мѣжь ними а ихъ становищемъ утворивъ ся широкай виръ, котрый они могли перебути тѣлько купою, побравшись за руки. Тѣлько Бурунда, велить, ишовъ передомъ, самъ, могучими грудьми розбиваючи лютѣ филѣ. Мовъ островецъ середъ моря, стояла горстка воякѣвъ на ихъ становищу, по поясъ въ водѣ, зъ луками все ще напятыми и вымѣренными на опущене тухольске становище. У тыхъ небезпеченство не знищило войскового послуху! На щастѣ, сеся купа камѣня була бѣльша бѣдъ другихъ, зложена зъ великихъ брылъ и плыть, котрѣ тѣлько въ водѣ можна було такъ легко пѣддвигнути.

Больше якъ сто люда могло выгодно стояти на нѣй въ оружномъ становищу, а именно только було людей кругъ Бурунды, не числячи тыхъ, котрыхъ онъ лишивъ подъ скалою. Ставши на той купѣ лекше якосъ одотхнули товаришѣ Бурунды. Попередъ всего они позирнули на тыхъ своихъ товаришѣвъ, що лишили ихъ були подъ скалою, числомъ сорокъ хлопа. Въ томъ мѣси шалѣла теперь люта филя, розбиваючись о зубцѣ скалы и прыщучи далеко срѣбною пѣною. Зъ Туркомановъ не було вже анѣ слѣду, только часомъ, коли филя на хвильку улягла ся, щось чорнѣло ся на сѣромъ камени: се бувъ единый живой ще чоловѣкъ изъ той дружины: заковязлыми пальцами онъ державъ ся скалы, хочъ якъ шарпала и рвала его люта филя. Онъ не кричавъ, не звавъ ратунку, только гойдавъ ся за кождымъ приливомъ воды, поки въ концѣ и онъ не щезъ, мовъ листокъ сполоканный водою.

Бурунда, нѣмый, синій зъ стужѣ и злости, зирнувъ докола по долину. Страшнѣ крики и зойки стихли вже. Въ вирахъ купами крутили ся трупы, де-де выставляючи зъ воды то затисненѣ пястуки, то ноги, то головы. Только десять купъ, мовъ десять чорныхъ острововъ, стояли ще живѣ, на своихъ камяныхъ баштахъ, але и то вже було не войско, а только заляканѣ, безсиленѣ, безоружнѣ недобитки, тремтячѣ и розбитѣ рознукою. Хочъ одинѣ зъ другими могли перекликати ся, але помочи собѣ не могли и, чи въ купахъ чи поединчо, були однако безраднѣ, ждали одной неминучої погибели.

IX.

— Якъ думаєшь, боярине?—спытавъ наразъ Бурунда Тугара Вовка, — що буде зъ нами?

— Всѣ погинемо, — одповѣвъ Тугаръ Вовкъ спокѣйно.

— И я такъ думаю, — потвердивъ Бурунда. — И що найдужше мене лютить, такъ се то, що погинемо безъ бою, безъ славы, мовъ коты киненѣ въ ставокъ!

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на се. Новіи подѣль звернули всѣхъ увагу на себе. Тухольцѣ очевидно не хотѣли дожидати, ажъ поки вода на стѣлько прибуде, щобъ спокѡйно вытопити нужденніи останки Монголѡвъ. Имъ квапно дѣяло ся доконати ворога. Въ лѣсѣ повышь потока ихъ молодцѣ рубали грубіи ялицѣ, заострювали ихъ зъ обохъ кѡнцѣвъ, мовъ палѣ, привязували до обрубанихъ зъ гила пнѣвъ важке камѣне, щобъ тѣ новомодніи стѣноломы плыли попѡдъ водою, и выждавши спосѡбну хвилю, коли серединою озера зробила ся ѡдъ водопаду прудка течѣя просто до монгольскихъ становищъ, почали долѣ потокомъ пускати тѣ пнѣ. Заразъ першіи зъ нихъ зъ страшною силою своимъ острымъ рогомъ ударивъ о одну купу, на котрѡй стояли Монголы. Загуркотѣло пѡдъ водою камѣне, а натиснене зъ верху монгольскими ногами, зрушене зъ свого становища, розсунуло ся. Зъ страшенимъ крикомъ попадали Монголы въ воду. Два чи три зъ нихъ напали въ водѣ на пагубну ялицю и вчепили ся за ню. Течѣя хопила ихъ вразъ изъ ялицею и понесла гетъ на широку воду, поки не попала на виръ, котрый закрутивъ ялицею и поставивъ єѣ сторчака. Монголы попадали въ воду и вже бѡльше не показували ся. И прочіи, такъ нечаяно зохнутіи зъ свого становища Монголы, мордували ся на мѣсци, толочили одніи другихъ въ воду, або просили у другихъ ратунку. Два чи три, очевидно добріи плываки, пустили ся въ плавъ до берега, але и ту не минула ихъ смерть: кѡлька великихъ каменѣвъ, киненихъ зъ берега, зробили конецъ ихъ плавѡѣ. Тѡлько немногихъ приняли товаришѣ на сусѣдніи становища. Але не довго и тутъ они були безпечніи. Тухольцѣ, бачучи добру удачу свои першої пробы, гочали пускати таранъ за тараномъ. Та вже тѣ тараны не робили нѣякои шкоды Монголамъ: течія проносила ихъ помѣжъ становища.

Тодѣ нову раду дала имъ Мирослава: збивати по кѡлька такихъ пнѣвъ до купы, спускати таку плотину на ливѣ долѣ водопадомъ, а ѡдтакъ притягнувши до берега, ставити на кожду по десять що найсильнѣйшихъ и добре уоруженихъ молодцѣвъ, а двомъ довгими жерд-

ками кермувати плотину проти монгольскихъ становищъ. Живо готові були двѣ такі плотины, спущені долѣ водопадомъ, котрый теперь зробивъ ся о половину низшій, нѣжъ бувъ при низкѣмъ станѣ воды, — и двадцять смѣлыхъ молодцѣвъ выплыло до бою зъ Монголами. Се бувъ легкій, хочъ и рѣшучій бѣй. Перша купа Монголѣвъ, на котру они ударили, була майже безоружна, злякана, безсильна. Они живо поспыхали тыхъ нещасныхъ въ воду, а тыхъ, що опирали ся, посшибали стрѣлами та списами. Жалѣбно заревѣли Монголы на прочихъ становищахъ, видячи надходячу погибель. Бурунда, побачивши ворогѣвъ, такъ воюючихъ, ажъ зубами заскреготавъ и за оруже захопивъ ся, але гнѣвъ его бувъ дармый; навѣтъ затроені стрѣлы его Туркоманѣвъ не могли досягнути смѣлыхъ Тухольцѣвъ. Приходилось завзятому бегадирови бездѣльно стояти, по груди въ водѣ, и дивити ся, якъ Тухольцѣ становище за становищемъ розбивали останки монгольской силы. А Тухольцѣ мѣжъ тымъ лютували на водѣ; зъ затиснеными зубами, присѣдаючи на своихъ плотинахъ, наближались они до Монголѣвъ. Декуды стрѣчали завзятый опѣръ; кровь плыла, войки роздавали ся зъ обохъ бокѣвъ, трупы падали и зъ плотины и зъ камѣнныхъ баштѣ, але сила Монголѣвъ була зломана, ихъ опѣръ бувъ короткій. Немовъ огонь, пущеный по скошенѣй сѣножати, повзе покѣсъ за покѣсомъ и злизуе копицю сухого сѣна за копицею, — такъ Тухольцѣ спыхали Монголѣвъ зъ одного становища за другимъ у воду, въ холоднѣ обняты смерти. Всѣ погibli, до послѣднаго; зъ купы чорныхъ островцѣвъ насередъ озера не осталось и слѣду. Тѣлько ѡддалѣкъ, прибѣчь, недалеко берега стояла ще одна купа, немовъ послѣдна чорна скала, выстаючи зъ посередъ повени. Се бувъ ѡддѣль Бурунды. Сотня Туркоманѣвъ, Тугаръ Вовкъ и Максимъ, — се бувъ єдиный останокъ великой монгольской силы, що мала тухольскимъ шляхомъ ити въ угорску землю и ту, середъ гѣръ, найшла холодный грѣбъ въ водахъ, хочъ переплыла Яикъ и Волгу, Донъ и Днѣперъ. Послѣдна жертва смерти, тотя смѣла гор-

етка стояла середъ воды, безъ надѣвъ ратунку, зъ единымъ бажанемъ — дорого продати жите свое въ бою.

Вся тухольска громада зѣбрала ся теперь передъ тымъ послѣднимъ ворожимъ становищемъ. Спустили ще двѣ плотины, щобы окружаючи ворогѣвъ, непокоили ихъ зъ заду стрѣлами, але и зъ переду, зъ берегѣвъ, градомъ летѣли тухольскіи стрѣлы и камѣне на ворогѣвъ. Та бѣльша часть тыхъ стрѣлъ не долѣтала навѣтъ до становища Бурунды; другіи, хочъ и долѣтали, не могли зрѣбити Туркоманамъ нѣякои шкоды. Блише-жь пѣдступати Тухольцѣ бояли ся задля затроєныхъ стрѣлъ, а швидко видячи нешкѣдливѣсть своего стрѣляня, покинули тоту роботу и стали спокѣйно. Высоко на скалѣ стоявъ старый Захаръ, не зводячи очей изъ своего сына, що стоявъ мѣжь ворогами и зручными рухами обминавъ падучіи стрѣлы и камѣне. А ѣддалѣкъ, середъ стрѣляющихъ, стояла Мирослава, а погляды еи летѣли быстрѣйше нѣжь еи стрѣлы, въ ворожу купу, середъ котрой теперь находило ся все, що було найдорожше ѣи въ житю: батько и Максимъ. За каждою, пущеною зъ тухольскихъ лукѣвъ стрѣлою замирало еи сердце.

Навкучило молодцямъ, стоячимъ на плотинахъ, стрѣляти зъ ѣддали, даремно. Они зѣбрали ся на ѣдвагу и рушили блише. Туркоманы стрѣнули ихъ своими стрѣлами и ранили кѣлькохъ; але живо помѣтили, що у ворогѣвъ не стало вже того страшного оружія и зъ грѣзнымъ крикомъ кинули ся на нихъ. Мовчки дожидали Туркоманы ихъ нападу, тѣсно збитіи оденъ при другѣмъ, опираючись и Тухольцямъ и водянымъ валамъ. Але Тухольцѣ наблизившись до нихъ на два сяжнѣ, кинули своими рогатинами, прищатыми у кожного довгимъ ремѣннымъ припономъ до руки. Десять ворогѣвъ зойкнуло въ оденъ часъ; десять тѣлъ повалило ся въ воду. Зновъ кинули молодцѣ свои рогатины — и зновъ упало кѣлька ворогѣвъ.

— Прокляте на васъ! — кричавъ Бурунда. Они такъ и всѣхъ насъ выдзѣобають, хамы погані!

Але гнѣвъ его бувъ теперь, якъ пустыи вѣтеръ, що шумить а нѣкому не шходитъ. Тухольскіи молодцѣ

зъ крикомъ, мовъ вороны, кружили докола становища ворогѣвъ, то ту то тамъ разячи одного або другого добре вымѣреннымъ покидомъ рогатины. Оборона сталась Монголамъ неможливою. Приходилось имъ стояти спокѣйно, мовъ звязанымъ, и ждати смерти.

— Бегадире, — сказавъ до Бурунды Тугаръ Вовкъ, — чи не можна намъ якъ небудь спасти жите свое?

— На що? — сказавъ понуро Бурунда.

— Всежь таки жите красше, нѣжь смерть!

— Правду кажешь, — сказавъ Бурунда, и очи его заблыщали не жадобою жита, але радше жадобою пѣмсты. — Але щожъ намъ дѣяти? якъ ратувати ся?

— Може схочуть теперь за свого полоняника дарувати намъ жите и вольный выхѣдъ?

— Стрѣбуймо! — сказавъ Бурунда и захопивши рукою за груди Максима, вытягъ его напередъ себе. Обѣчь него ставъ Тугаръ Вовкъ и почавъ махати бѣлою хусткою.

— Тухольцѣ! — закричавъ онъ, звертаючись до берега.

Тихо стало кругомъ.

— Кажи имъ, що коли хотять мати сего раба живого мѣжь собою, най даруютъ намъ жите и пустять свободно! Колижь нѣ, то мы зумѣемо загинути, але и ему, туй таки передъ ихъ очима смерть буде.

— Тухольцѣ! — кричавъ Тугаръ Вовкъ. Начальникъ Монголѣвъ обѣцює вамъ ѣддати вашего полоняника живого и здорового, и жадає, щѣбъ вы за то насъ, кѣлько насъ ще остало ся, выпустили живыхъ и здоровыхъ изъ сеи долины! Въ противнѣмъ разѣ жде вашего сына неохибна смерть.

Немовъ хотячи доочне показати имъ всю правдивѣсть той грозьбы, Бурунда пѣднявъ свѣй страшный топѣръ надъ головою безъоружного Максима.

Вся громада стала, мовъ безъ духа. Затремтѣвъ старый Захаръ и ѣдвернувъ очи ѣдъ того виду, що рѣзавъ его сердце.

— Захаре, — сказали старі Тухольцѣ, ѣбступаючи его, — мы думаемо, що можна приняти се предложене.

Сила монгольская уничтожена, а этих кѣлькихъ людей не могутъ намъ бути страшнѣй.

— Не знаете вы, братья, Монголѣвъ. Мѣжь тыми кѣлькома людьми є ихъ найстрашнѣйшій начальникъ, котрый нѣколи не даруетъ намъ погибели своего войска. Онъ наведе нову силу на нашѣ горы, и кто знаетъ, чи мы тодѣ другій разъ розѣбѣємо євъ.

— Але твоѣй сынъ, Захаре, твоѣй сынъ! Уважай, що єго жде загибель! Глянь, сокира надъ єго головою!

— Нехай радше гине сынъ мѣй, нѣжь задля него має уйти хочъ оденъ ворогъ нашего краю!

Зъ плачемъ наблизила ся Мирослава до старого Захара.

— Батьку! ридала она, що ты думаєшь робити? За що ты хочешь погубити своего сына и — и мене, батьку? Я люблю твоего сына, я присягла зъ нимъ жити и єму служити! Хвиля єго смерти буде и моею смертю!

— Бѣдна дѣвчино, — сказавъ Захаръ, — що я можу тобѣ порадити? Ты знаєшь тѣлько чорнѣй очи та станъ хорошій, а я дивлюсь на добро всѣхъ. Тутъ нема выбору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяне, — всѣ мы уважаємо, що досыть того уничтоженя, що сила ворожа зломана и громада не бажає смерти этихъ послѣднихъ. Въ твои руки складаємо долю ихъ и долю твоего сына. Змилуй ся надъ своею власною кровю!

— Змилуй ся надъ нашою молодостю, надъ нашою любовю! ридала Мирослава.

— Можешь обѣцати имъ на словахъ все, щобъ тѣлько ѡддали тобѣ сына, — сказавъ оденъ изъ загѣрныхъ молодцѣвъ. Скоро тѣлько Максимъ буде свободный, ты тѣлько кивни на насъ, а мы всѣхъ прочихъ пошлемо на дно, раковъ годувати.

— Нѣ! сказавъ обуреный Захаръ, — се булѣбъ нечесно. Беркуты додержуютъ слова навѣтъ ворогови и зрадникови. Беркуты нѣколи не сплямлять нѣ своихъ рукъ нѣ своего сердца подступно пролитою кровю! Досыть, дѣти, тои бесѣды! Заждѣтъ, я самъ пошлю свою рукою имъ ѡдповѣдь!

И одвернувши лице свое онъ пошовъ къ машинѣ, на котрой варесѣ лежавъ величезный камѣнь, и сильною, недрожачою рукою взявъ за узовку, котрою удержувана була тотъ вареха въ плоскомъ положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до него, — що ты хочешь робити?

Але Захаръ, мовъ не чувъ ей крику, спокѣйно намѣрювавъ вареху на ворогѣвъ.

Мѣжь тымъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ дармо ждали на одповѣдь Тухольцѣвъ. Похиливши голову, спокѣйно, рѣшившись на все можливе, стоявъ Максимъ пѣдъ пѣднесеною сокирою Бурунды. Тѣлько Тугаръ Вовкъ, не знати чого тремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ.

— Е, що намъ такъ довго ждати! — скрикнувъ въ кѣнци Бурунда. — Разъ мати родила, разъ и гинути прійде ся. Але попередъ мене гинь ты, рабе поганый!

И онъ зъ страшною силою замахнувъ ся, щобъ сокирою розлупати Максимову голову.

Але въ тѣй хвили блиснула шабля Тугара Вовка понадъ головою Максима, и грѣзна, убійча рука Бурунды вразъ изъ топоромъ, одтята шаблею одъ рамене, впала, обрискана кровю, мовъ сухе полѣно въ воду.

Ревнувъ зъ лютоисти и зъ болю Бурунда и лѣвою рукою стисъ Максима за груди, мѣжь тымъ коли очи его зъ выразомъ пекельной ненависти звернулись на зрадливого боярина.

Але въ тѣй самѣй хвили Максимъ похиливъ ся и зъ цѣлою можливою натугою ударивъ страшного Туркомана головою и плечима въ лѣвый бѣкъ, такъ що Бурунда одъ сего удару стративъ рѣвновагу и покотивъ ся въ воду, потягнувши зъ собою и Максима.

А въ слѣдуючѣй хвили зашумѣвъ воздухъ и величезный камѣнь, киненый зъ тухольской машины руками Захара Беркута, зъ лоскотомъ грохнувъ на кущу ворогѣвъ. Брызнула ажъ до хмаръ вода, загуркотѣло камѣне, роздирающій сердце зойкъ раздавъ ся на березѣ, — и въ слѣдуючѣй хвили гладка и тиха вже була поверхность озера, а зъ Бурундовой дружины не було и слѣду.

Мовъ мертва, безъ духа стояла надъ берегомъ ту-

хольска громада. Старый Захаръ, доси такой сильный и незломный, теперь тремтѣвъ, мовь мала дитина, и закрывши лице руками, ридавъ тяжко. При его ногахъ лежала зомлѣла, недвижна Мирослава. Страшна, болюща була хвиля.

А въ томъ радѣсный крикъ роздавъ ся зъ долу. Молодцѣ, що плавали на плотинахъ, наблизившись до того мѣця, де потонувъ Максимъ зъ Бурундою, разомъ побачили Максима, выринаючого зъ воды, здорового и сильного, и повитали его веселымъ крикомъ. Радѣсть ихъ живо удѣлила ся цѣлоѣ громадѣ. Навѣть тѣ, що потратили своихъ сынѣвъ, братѣвъ та мужѣвъ, и тѣ радувались Максимомъ, немовъ зъ его поворотомъ повертали всѣ дорогѣ сердцю, страченѣ въ бою.

— Максимъ живой! Максимъ живой! Гурра Максимъ! — роздали ся громовѣ окрики и залунали широко по лѣсахъ и горахъ. Батьку, Захаре! твоѣ сынъ живой! твоѣ сынъ вертае до тебе!

Тремтячи зъ глубокого зрушеня, зъ слезами на старечихъ очехъ, пѣднявъ ся Захаръ.

— Де онъ? де сынъ мѣй! — спытавъ онъ слабымъ голосомъ.

Весь мокрый, але зъ лицемъ палаючимъ радѣстю, выскочивъ Максимъ изъ плотины на берегъ и кинувъ ся до нѣгъ батькови.

— Батьку мѣй!

— Сынку, Максиме!

Бѣльше не мѣгъ нѣ оденъ нѣ другѣй сказати. Захаръ захитавъ ся и упавъ въ могучѣ Максимовѣ обнятя.

— Батьку мѣй, що тобѣ такого? скрикнувъ Максимъ, бачучи смертельную блѣдѣсть на его лицѣ и чуючи ненастанну дрожь, що потрясала его тѣломъ.

— Нѣчого, сынку, нѣчого, — сказавъ по тихо, зъ усмѣхомъ Захаръ. Сторожъ кличе мене до себе. Чую его голосъ, сынку. Онъ кличе до мене: Захаре, ты зробивъ свое дѣло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! ридавъ Максимъ, припадаючи коло него. Старый Захаръ спокойный, усмѣхнутый лежавъ на муравѣ, зъ лицемъ проясненнымъ,

зверненымъ до полуденного сонця. Онъ легко однявъ руку своего сына одъ свои груди и сказавъ:

— Нѣ, сынку, не ридай за мною, я щасливый! А глянь лишень тутъ обѣчь. Ту є, ктось, що потребує твои помочи.

Озирнувъ ся Максимъ и задубѣвъ. На земли лежала Мирослава, блѣда, зъ выразомъ розпуки на прекраснѣмъ лицѣ. Вже молодцѣ принесли воды и Максимъ кинувъ ся одтирати свою милу. Осъ она дыхнула, отворила очи и зновъ зажмурила ихъ.

— Мирославо! Мирославо! сердце мое! кликавъ Максимъ, цѣлюючи єи руки, — прокинь ся!

Мирослава мовъ пробудилась и здивоваными очима вдивляла ся въ Максимове лице.

— Де я? що зо мною? спытала она слабымъ голосомъ.

— Ту, ту, мѣжь нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула она, зрываючись.

— Такъ, такъ! гляди, я живой, я свободный!

Довго-довго мовчала Мирослава, не могучи прійти до себе зъ диву. Въ тѣмъ разомъ кинула ся на шю Максимови, а горячѣ слѣзы брызнули зъ єи очей.

— Максиме, сердце мое!...

Бѣльше не могла нѣчого сказати.

— А де батько мѣй? — спытала по хвили Мирослава. Максимъ одвернувъ лице свое.

— Не згадуй про него, сердце. Той, що важить правду и неправду, важить теперь єго добрый и злый дѣла. Молѣмъ ся, щобъ добрый переважили.

Мирослава обтерла слѣзы зъ своихъ очей и повнымъ любви поглядомъ глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказавъ Максимъ, — отъ нашъ батько, тай той покидає насъ.

Захаръ глядѣвъ на молоду пару ясными, радѣсными очима.

— Клякнѣтъ коло мене, дѣти! — сказавъ онъ тихо, слабнучимъ голосомъ. Дону Мирославо, твѣй батько полягъ, — не судѣмъ, чи виненъ, чи не виненъ, — по-

лягъ такъ , якъ полягли тысячѣ другихъ. Не сумуй, доню! Замѣсть батька доля дае тобѣ брата....

— И мужа! додавъ Максимъ , стискаючи еи руку въ своѣй.

— Нехай боги дѣдѣвъ нашихъ благословлять васъ, дѣти! — сказавъ Захаръ. Въ тяжкихъ дняхъ звела васъ доля до купы и злучила сердца вашѣ , и вы показали ся гѣдными , перестояти и найстрашнѣйшу бурю. Нехайже вашъ звязокъ въ нынѣшну побѣдну днину буде порукою , що и нашъ народъ такъ само перебуде тяжкѣ злигоднѣ и не розѣрве свого сердечного звязку зъ чесно-тою и людскостю!

И ѣнъ холоднѣючими вже устами поцѣлувавъ въ чоло Мирославу и Максима.

— А теперъ, дѣти, встаньте и пѣдведѣть мене крыхѣточку! Я хотѣвбы ще передъ ѣдходомъ сказати дещо до громады , котрѣй я старавъ ся щиро служити весь своѣй вѣкѣ. Батьки и брата! нынѣшна наша побѣда — велике дѣло для насъ. Чимъ мы побѣдили? Чи нашимъ оружіемъ тѣлько? Нѣ. Чи нашою хитростю тѣлько? Нѣ. Мы побѣдили нашимъ громадскимъ ладомъ, нашою згодою и дружностю. Уважайте добре на те! Доки будете жити въ громадскѣмъ порядку, дружно держати ся купы, незломно стояти всѣ за одного а оденъ за всѣхъ , доти нѣяка сила ворожа не побѣдитъ васъ. Але я знаю, брата, и чует се моя душа, що се не бувъ послѣднѣй ударъ на нашу громадску твердыню , що за нимъ послѣдуютъ другѣ и въ кѣнци розѣбютъ нашу громаду. Поганѣ часы настанутъ для нашего народа. Ѡдчужитъ ся братъ ѣдъ брата, ѣдмежитъ ся сынъ ѣдъ батька, и почнутъ ся великѣ свары и роздоры по рускѣй земли, и пожрутъ они силу народну, а тодѣ попаде народъ въ неволю чужимъ и своимъ наѣздникамъ , котрѣ зроблять зъ него покѣрного слугу своихъ забагѣвъ и вола робучого. Але середъ тыхъ злиднѣвъ зновъ нагадае собѣ народъ свое давне громадство, и благо ему, коли скоро и живо нагадае собѣ его: се оцадить ему цѣле море слѣзъ и крови, цѣлѣ столѣтя неволѣ. Але чи швидше чи пѣзнѣйше ѣнъ нагадае собѣ жите своихъ предкѣвъ и забажае ити ихъ

слѣдомъ. Щасливъ, кому судило ся жити въ тѣ дни! Се будутъ гарнѣи дни, дни веснянѣи, дни одродженя народнаго! Передавайтежь дѣтямъ и внукамъ своимъ вѣсти про давне жите и давнѣи порядки. Нехай живе мѣжь ними тота память середъ грядущихъ злиднѣвъ, такъ якъ жива искра не гасне въ попелѣ. Прийде пора и искра розгорить ся новымъ огнемъ! Прощайте!

Важко зѣтхнувъ старый Захаръ, зирнувъ на сонце, усмѣхнувъ ся — и по хвили вже не стало его.

Не плакали за нимъ нѣ сыны нѣ сусѣды нѣ громадяне, бо добре знали, що за щасливымъ грѣхъ плакати. Але въ радѣсными спѣвами обмыли его тѣло и занесли его на ясну поляну, до стародавнаго жлгла прадѣдовскихъ богѣвъ, и зложивши его въ камяной континѣ, лицемъ до золотого образу сонця, умѣщеного на стели, одакъ привалили вхѣдъ величезною плытою и замурували. Отъ такъ спочивъ старый Захаръ Беркутъ на лонѣ тыхъ богѣвъ, що жили въ его серци и нашептывали ему весь вѣкъ чеснѣи, до добра громады змагающѣи думки.

Богато змѣнило ся одъ того часу. Ажь надто докладно збуло ся вѣщоване старого громадянина. Великѣи злигоднѣи градовою хмарою перейшли понадъ рускою землею. Давне громадство давно забуте и, здавалось бы, похоронене. Такъ нѣ! Чи не нашимъ днямъ судилось оновити его? Чи не мы се жиемъ въ той щасливой добѣ одродженя, о котрой говоривъ умирающѣи Захаръ, а бодай въ досвѣткахъ той щасливой добы?

Нагуевичѣ, дня 1/X — 15/XI 1882.



